

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Л. С. Любохинець, В. М. Шавкун, Л. М. Бабич

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2013

УДК 32:330.8(075.8)
ББК 66.1+65.02я73
Л 93

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-14947 від 25.09.2012 р.)*

Рецензенти:

Івацук І. О. – доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки, Тернопільський національний економічний університет;

Дучинська Н. І. – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара;

Нижник В. М. – доктор економічних наук, професор міжнародних економічних відносин, Хмельницький національний університет.

Л 93 **Любохинець Л. С.** Історія політичних та економічних вчень [текст] : навч. посіб. / Л. С. Любохинець, В. М. Шавкун, Л. М. Бабич – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 294 с.

ISBN 978-617-673-183-2

У посібнику розглянуті політичні та економічні доктрини Античності, Середніх віків, Нової та Найновішої епохи. Особлива увага приділена формуванню та розвитку соціально-економічної та політичної думки в Україні. Навчальний посібник підготовлено на основі типової програми курсу “Історія політичних та економічних вчень”.

Автори намагалися представити з минулих концепцій саме ті, які в найбільшій мірі вплинули на сучасні погляди вчених, а також відобразити багатоманітність підходів до вирішення одних і тих самих проблем економічної науки, сформулювати принципи, відповідно яким дані проблеми систематизувались.

УДК 32:330.8(075.8)
ББК 66.1+65.02я73

ISBN 978-617-673-183-2

© Любохинець Л. С., Шавкун В. М., Бабич Л. М., 2013.
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013.

Вступ

Процеси якісних змін соціально-економічних відносин, інститутів, світогляду в нашій державі, що відбулися за останні десятиліття, суттєво відобразились на викладанні економічних дисциплін.

Розв'язання проблем національної безпеки України, становлення її як економічно розвинутої держави неможливе без вивчення і осмислення історичної спадщини світової економічної та політико-правової думки, складовою якої є політична та економічна думка України, засвоєння історії економічної науки, основних етапів її становлення та розвитку, оволодіння історією вчень про державу та право.

В умовах сьогоднішнього реформування економіки України вкрай потрібний об'єктивний аналіз і висвітлення теоретичної спадщини економічної науки, що становить особливий інтерес для дослідників. Кардинальне оновлення та розвиток економічної теорії і, відповідно, практики господарювання значною мірою залежать від знання економічної історії та врахування її уроків. Цим визначається та роль, яку відіграє Історія політичних та економічних вчень у процесі підготовки висококваліфікованих економістів, фінансистів, менеджерів та управлінців, спеціалістів з міжнародного бізнесу та економічних відносин у процесі формування у них професіоналізму, патріотизму, високих моральних якостей. Вивчення історії збагачує і розширює фахові знання економіста-міжнародника, формує його економічну та політичну культуру, шліфує понятійний апарат.

Предметом дослідження Історії політичних та економічних вчень є історичний процес виникнення, розвитку та зміни економічних ідей і концепцій, теоретичних знань про державу та право, що панували в суспільстві в певний історичний період і відбивали інтереси окремих соціальних груп.

Зміст дисципліни охоплює тривалий період від зародження світової та вітчизняної економічної та політичної думки до сучасних концепцій суспільного розвитку. Особлива увага в курсі приділяється історії політичної та економічної думки України, як самобутнього явища в суспільній науці, органічної складової загальнослов'янського та світового процесу формування суспільно-економічної культури.

Історія політичних та економічних вчень лише частина історії політичної та економічної думки, яку доцільно розглядати як вступ до су-

часної економічної науки, що дає змогу осягнути шляхи пізнання економічного життя та багатоманітність методологічних прийомів вчених різних політичних та економічних шкіл і напрямів.

Виклад матеріалу потребує взаємодії логічного та історичного, причинно-наслідкового та функціонального підходів, а також застосування різних методів: від наукової абстракції, аналізу й синтезу до математичного моделювання економічних процесів і явищ.

Особливість цього посібника в тому, що в ньому не просто описуються різноманітні політичні та економічні теорії (що можна знайти в багатьох існуючих посібниках), а й проводиться їх систематизація, наповнення практичними даними, параметрами, що визначають тип економічної системи та їх зіставлення. Це дозволяє глибше зрозуміти як особливості окремих економічних систем, так і закони народного господарства в епоху глобалізації у цілому. Важливе місце в посібнику посідає висвітлення політичних теорій, які поки що в сучасних вітчизняних виданнях далекі до отримання систематизованих наукових результатів.

Складність предмета Історії політичних та економічних вчень полягає в багаточисельності вироблених мислителями протягом багатьох століть поглядів; приналежність мислителів до Західної або Східної цивілізації. Проблеми, розглянуті в посібнику, мають формалізований характер, аргументуються структурно-логічними схемами, що є дієвим інструментом покликаним допомогти студентам досягнути поставлених цілей у розумінні та формуванні мислення авторів різноманітних вчень. Спочатку студенти вникають у питання про історичну епоху, яка породжує того чи іншого мислителя. Саме епоха генерує як найбільш значимі соціально-політичні проблеми реального життя суспільства, так і власні проблеми науки теорії держави та права. Як логічну основу політичного та економічного вчення можна розглядати наступність різноманітних концепцій з їх наступною творчою переробкою. Тут може мати місце критика політичних та економічних вчень одних мислителів іншими, оскільки саме критичне мислення приводить до креативного пошуку альтернативних шляхів дослідження. Важливу роль автори приділяють питанню про основні першоджерела того чи іншого дослідника, на основі яких можливо реконструювати економічне або політичне вчення.

Автори посібника плекають надію, що на більшість окреслених та інших проблем студенти знайдуть переконливі відповіді в запропонованому посібнику. Корисним, в зв'язку з цим, вбачається словник та окремі коментарі до складних та неоднозначних теорій.

Тема 1.

НАУКОВІ ОСНОВИ І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

Предмет історії політичних та економічних учень. Мета і завдання історії політичних та економічних учень. Зародження та основні етапи розвитку і періодизація історії політичних та економічних учень. Функції історії політичних та економічних учень. Мета та завдання курсу історія політичних та економічних учень. Методологія та методи історії політичних та економічних вчень.

Значення історії політичних та економічних вчень для оволодіння культурою економічного мислення, для творчого сприйняття політичної і розвитку економічної науки в цілому.

1.1. Предмет історії політичних та економічних вчень

1.2. Методи історії політичних та економічних вчень

1.3. Функції історії політичних та економічних вчень

1.1. Предмет історії політичних та економічних вчень

Предметом історії політичних та економічних вчень є вивчення історичного процесу виникнення і розвитку економічних ідей, течій, шкіл, поглядів формування і розвитку економічної науки на різних ступенях розвитку суспільства як особливої системи знань, вивчення закономірностей виникнення і розвитку теоретичних знань про державу та право, які мали місце в історії людства.

Історія політичних та економічних вчень — складова частина історії економічної та політичної думки. Історія економічних вчень допомагає зрозуміти загальний її взаємозв'язок з економічною політикою. Історія політичних учень дає теоретично обгрунтовані й концептуально виважені знання людства про державу і право в їхньому історичному розвитку.

Протягом багатьох століть мислителі та філософи вели пошук оптимальних форм державно-правового та економічного господарювання незалежно від суспільно-економічних формацій, рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, висловлювали власне бачення держави та механізмів її управління, законності та справедливості, визначали напрями та течії економічного та політичного розвитку суспільної думки. Течії у політичній та економічній науці — це сукупність узгоджених, визначених стійких поглядів, які відображають як головні, так і другорядні положення. В історії економічних вчень склались наступні течії: ортодо-

квальні, соціологічні, опозиційні, рикардіанські. Погляди — це судження, які випливають з економічних процесів, що відображають їх суть, причинно наслідкові та функціональні зв'язки. Форми суджень різні, виступають у вигляді законів, принципів, моделей, формул.

Економічні течії сприяли розвитку і формуванню економічних шкіл — співдружності економістів, яких об'єднувала спільність вихідних положень, концепцій, постулатів. Так, нам відомі такі школи, як англо-американська, неокласична школа тощо. Школи формували цілі та напрями в економічній думці, коли виділялась одна риса, особливість або тенденція в функціонуванні і розвитку економічних поглядів. Усі державно-правові вчення поділяють на прогресивні, які визначають ідеї підпорядкування держави і права інтересам народу, захисту індивіда та суспільства від беззаконня (концепція правової держави, концепція соціальної держави) та консервативні, які заперечують прояви шовінізму та негативного націоналізму, проповідують наповнення норм права моральним змістом (теорія національно-демократичної держави, класократична теорія).

Історичний розвиток державно-правової та економічної думки підпорядкований певним закономірностям, серед яких виділяють урахування політико-правової та соціально-економічної дійсності певної історичної епохи, яка відображається в абстрактно-узагальнених теоретичних обґрунтуваннях. Характеристика закономірностей розвитку суспільно-політичної думки дає можливість виділити наступні етапи в її розвитку:

- **стародавній** — етап зародження та становлення політико-правової та економічної думки (державна і суспільство, право і мораль є нероздільними);

- **середньовічний** — ототожнення норм права з релігійними канонами, в основі політико-правової та економічної думки була суперечність між світською і церковною владою;

- **XVII-XVIII ст.** — епоха Відродження та Просвітництва розглядала проблеми гарантій рівності всіх перед законом, свободи і прав особистості;

- **перша половина XIX ст. — кінець XIX ст.** — історичний аналіз не має самостійного значення, розвивається в рамках політичної економії і виступає обґрунтуванням тієї чи іншої концепції автора, має критичний характер, розглядаються соціальні гарантії прав та свобод людини;

- **XIX ст. — початок XX ст.** — історія економічних учень та політико-правових концепцій виділяється в самостійну науку і вводиться до навчальних програм європейських університетів. Проводяться перші наукові дослідження в даній галузі;

- **початок XX ст. по теперішній час** — історія економічних вчень та історія вчень про державу і право розвиваються на власній основі, доповнюються дослідженнями про методологію історичного аналізу ідей та теорій минулого.

Таким чином, особливості різних історичних епох наклали свій відбиток на співвідношення держави та права, економіки та політики, тому мислителі і філософи в різні часи зосереджували увагу на різних теоретичних питаннях держави і права, політики і суспільства.

1.2. Методи історії політичних та економічних вчень

Методологія — це система наукових знань про шляхи та методи, засоби, інструменти пізнання істини, при цьому методологія ґрунтується на системі найбільш загальних принципів, методів та способів пізнання економічних систем.

Знання з історії політичних та економічних вчень набуваються за допомогою застосування методів наукового пізнання — сукупності засобів, способів, завдяки яким людина отримує істинне знання про світ. Методи, що використовують при вивченні історії політичних та економічних вчень можна поділити на всезагальні (гносеологічні та методологічні настанови), загальнонаукові та спеціальні.

Всезагальними є філософські методи діалектики та герменевтики. Метод діалектики орієнтується на розгляд державно-правових та економічних концепцій у розвитку і взаємозв'язку з явищами суспільного буття. Герменевтика — це теорія і мистецтво тлумачення історичних текстів. Методом герменевтики визначається механізм виникнення нових знань, наукових пошуків, світоглядної орієнтації філософів та економістів.

Загальнонаукові методи поділяються на загальнологічні та методи емпіричного пізнання (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Загальнонаукові методи пізнання

Спеціальні методи поділяються на соціально-юридичні (дають можливість з'ясувати характер відношення між державою та суспільством), порівняльно-правові (застосовуються для зіставлення юридичних понять, явищ, процесів державно-правового життя суспільства й виявлен-

ня в них спільних і відмінних рис) та соціально-економічні (аналізують економічні процеси суспільства, розвиток продуктивних сил та виробничих відносин). Структурно-функціональний метод досліджує соціальні явища і процеси як системи, у якій кожний окремих елемент виконує певну функцію.

Ефективність та наукова цінність того чи іншого методу історії політичних та економічних вчень залежить від здатності забезпечити пізнання сутності, закономірностей виникнення та розвитку державно-правових та економічних теорій, виявити нові аспекти та напрями вчень.

Головними методологічними підходами до вивчення історії політичних та економічних вчень є наступні:

- неокласичний;
- марксистський;
- традиційний або кумулятивний;
- соціально-інституціональний;
- парадигмальний.

Завдання історії політичних та економічних вчень полягає у формуванні масштабного фундаментального економічного мислення та формування сучасного світогляду.

Історія політичних та економічних вчень — самостійна наука, основний зміст якої складає дослідження історії розвитку економічної теорії у роботах мислителів від давнини до сучасності.

Цілі історії політичних та економічних вчень:

- оволодіння історичним методом дослідження, засвоєння на конкретних прикладах основних прийомів та способів аналізу економічної дійсності;
- вивчення основних досягнень економічної науки, виділення спадкоємності економічних поглядів минулого та сучасності;
- формування масштабного, варіантного і реалістичного фундаментального економічного мислення;
- підвищення загального рівня культури, формування сучасного світогляду.

1.3. Функції історії політичних та економічних вчень

Сутність, зміст і призначення історії політичних та економічних вчень проявляються у функціях, які обумовлюються особливостями її предмета, місцем і роллю в системі економічних та правових дисциплін.

До основних функцій історії політичних та економічних вчень відносять:

- **пізнавальну** — вивчення теоретичних знань минулого про державу і право, про формування економічної думки, пізнання та пояснення закономірностей розвитку державно-правової думки, систематизація та аналіз державно-правових і економічних інституцій та категорій;

- **евристичну** — виявляється у ґрунтовному пізнанні закономірностей виникнення і розвитку людських знань про державу, право, економіку та економічну політику, у відкритті раніше невідомих властивостей державно-правових та економічних явищ у нових умовах розвитку суспільства;

- **методологічну** — історія політичних і економічних вчень є підґрунтям для формування ідей і висновків, які мають значення для економіки та юриспруденції;

- **прогностичну** — полягає в можливості на основі вивчення закономірностей розвитку державно-правової та економічної думки передбачити перспективи розвитку держави, права та економіки як соціальних інституцій і визначити напрями їхньої еволюції;

- **ідеологічну або світоглядну** — впливає на формування правової та економічної свідомості, політико-правової та економічної культури, об'єднує в цілісну систему всю сукупність теоретико-обґрунтованих знань про державу, право, економіку та економічну політику;

- **виховну** — формування національної свідомості та почуття патріотизму;

- **прикладну** — реалізується у практичних результатах досліджень державно-правової та економічної думки минулих часів, пошуку методів удосконалення державних інститутів і національної правової системи, особливостей економічної політики сучасної України.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. Що виступає предметом вивчення історії політичних та економічних вчень?
2. Які методи використовує історія політичних та економічних вчень для вивчення державно-правових та політико-економічних проблем?
3. Визначте функції історії політичних та економічних вчень.
4. Охарактеризуйте складові загальнонаукових методів Історії політичних та економічних вчень.
5. Дайте характеристику періодам становлення та розвитку історії політичних та економічних вчень.
6. Визначте зв'язок історії політичних та економічних вчень з іншими правовими, суспільними та економічними науками.

Тести

---

1. Назвіть предмет історії політичних та економічних вчень:

1. Економічні категорії та закони.
2. Історія економічної думки.
3. Історичний процес виникнення й розвитку економічних теорій.
4. Історія політичної економії.
5. Система економічних відносин.
6. Закономірності розвитку економічних поглядів та ідей.

2. Визначте методи дослідження історії політичних та економічних вчень:

1. Статистичний.
2. Математичний.
3. Логічний.
4. Наукової абстракції.
5. Емпіричний.
6. Історичний.
7. Територіальний.
8. Мотиваційний.

3. Яка з функцій історії політичних та економічних вчень виступає теоретичною базою правових та економічних наук:

1. Пізнавальна.
2. Методологічна.
3. Евристична.
4. Ідеологічна.
5. Прикладна.

4. Яка з функцій історії політичних та економічних вчень впливає на формування правової та економічної свідомості суб'єктів економічної системи:

1. Пізнавальна.
2. Методологічна.
3. Евристична.
4. Ідеологічна.
5. Прикладна.

5. Яка з функцій історико-економічних досліджень обирається домінуючою при розробці сучасної економічної політики держави?

1. Пізнавальна.
2. Методологічна.
3. Евристична.
4. Ідеологічна.
5. Прикладна.

6. Які з методів історії політичних та економічних вчень відносять до методів емпіричного пізнання:

1. Індукції та дедукції.
2. Єдності історичного та логічного підходів.
3. Наукових узагальнень.
4. Порівняльних характеристик.

7. Яку роль у вивченні курсу історії політичних та економічних вчень виконує методологія?

1. Є невід'ємною складовою змісту науки.
2. Є необхідною умовою досконалого вивчення.
3. Є бажаним, але необов'язковим доповненням курсу.

Тема 2.

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ І АНТИЧНОГО СВІТУ

Матеріальні передумови виникнення і розвитку економічної думки. Особливості економічної думки Стародавнього Світу.

Економічна думка Стародавнього Сходу. Виникнення поглядів на державу і право в країнах Стародавнього Сходу. Пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту і Месопотамії. Погляди стародавніх єгиптян на організацію господарства, власність, товарно-грошові відносини і рабство.

Економіко-політична думка Стародавньої Індії. Кодекс законів стародавнього царя Хаммурапі (XX ст. до н.е.), пам'ятка стародавньої Індії «Архашастра» (IV ст. до н.е.), економічний зміст стародавньої «Авести». Основні течії суспільної думки Стародавнього Китаю (конфуціанство, легізм, даосизм, VI—III ст. до н.е.). Трактат «Гуань-цзи». Школа юристів.

Економічна думка античної Греції: Анахарсії, Ксенофонт, Платон, Аристотель та їх економічне вчення. Державно-правові погляди на право і державу в Стародавній Греції у творах Гомера, Гесіода, Гіпподама, Геракліта, Антифонта, Сократа, Платона та Аристотеля.

Проблеми раціональної організації рабовласницької латифундії у працях давньоримських філософів: Варрона, Катона та Калпурнія. Економічні погляди братів Гракхів. Державно-правові вчення Стародавнього Риму в творах Цицерона, Сенеки, Ульпіана.

Біблія як джерело економічних знань. Економічні ідеї раннього християнства. Августин Блаженний. Становлення християнської державно-правових ідей.

2.1. Економічна думка та погляди на державу і право цивілізації Стародавнього Сходу

2.2. Державно-правова та економічна думка Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю

2.3. Економічні та політичні вчення античної Греції

2.4. Проблеми раціональної організації рабовласницької латифундії у працях давньоримських філософів. Державно-правові вчення Стародавнього Риму

2.5. Становлення християнських економічних та державно-правових ідей

2.1. Економічна думка та погляди на державу і право цивілізації Стародавнього Сходу

Господарські відносини між людьми існують стільки років, скільки існує людське суспільство. Світ господарства не міг не стати предметом роздумів стародавніх правителів, філософів. Їх ідеї закріплювались в книгах різних релігій, трактатах, зведеннях законів, нормах життя.

Пам'ятки економічної та правової думки Стародавнього Сходу — це, як правило, зведення законів та твори мистецтва управління державою. Прикладом джерел економічної думки Стародавнього Сходу є пам'ятки давньоєгипетської думки такі як збірник «Повчання Птахотепа» (XXVII ст. до н.е.), «Повчання фараона Аменемхета I своєму синові» (XXVI ст. до н.е.), «Книга мертвих» (XXV ст. до н.е.), «Тексти пірамід», «Книга проходження вічності», «Книга дихання», «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (XXII ст. до н.е.), «Пророчення Іпусера» (XVIII ст. до н.е.), «Пророцтво Неферті», «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі» (XX ст. до н.е.), «Аннати Тутмоса III», «Папірус Вільбура» (XII ст. до н.е.) тощо. Через всі ці твори проходить ідея про божественну сутність влади і закону, їх небесне походження і відповідність божим настановам. Рекомендувалося додержуватися справедливої поведінки і виконання законів. Бог постає при цьому як верховний правитель і головний суддя, він впливає на процеси, що відбуваються в суспільстві. Учення про державу та право в Стародавньому Єгипті та Месопотамії невіддільне від міфології як першої форми суспільної свідомості. Саме міф був на той час універсальним засобом пояснення досягнутого рівня пізнання. Деспотична форма державного правління, морально-етична світоглядна традиція та міфологічна свідомість обумовили характерні риси політико-правових поглядів у країнах Стародавнього Сходу.

Політичним устроєм Стародавнього Єгипту була східна деспотія на чолі з обоготвореним фараоном, що спирався на військово-бюрократичний апарат. Загалом суспільство було представлено у вигляді піраміди: верх піраміди — боги і фараони, середина — жреці, знать і чиновники, а низ піраміди — народ. В Єгипті фараона контролювали жреці. У «Повчанні Аменемопе» (X—IX ст. до н.е.) політико-правова ідея спрямована на помірність і обережність дій фараона у державних справах. З метою уникнення конфліктів і надмірного використання влади в своїх інтересах рекомендувалось зменшити пограбування бідних і не застосовувати силу до слабких.

Пам'ятки єгипетської писемності відображають економічні погляди давньоєгипетського суспільства в процесі його еволюції. Важливою складовою цих поглядів було обґрунтування і виправдання сурового обліку матеріальних і людських ресурсів. Для цього періодично проводились переписи населення, складались земельні кадастри, обліковува-

лась кількість худоби та інших матеріальних ресурсів. Адміністративно-господарські документи характеризують організацію та управління державним господарством, організацію праці ремісників та землеробів. Цінним з огляду цього документом є «Папірус Вільбура», в якому в стислій формі відображені результати огляду і виміру державних (царсько-храмових) земель у Середньому Єгипті. Складна організація царсько-храмового господарства була причиною того, що в центрі уваги давньоєгипетської літератури були питання управління. «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» дає уявлення про політичні та економічні функції фараона — глави держави, про класовий характер староегипетської влади. В «Повчанні Ахтоя...» не лише узагальнюється життєвий досвід, а й описується соціальна структура Стародавнього Єгипту, а також дається перелік занять стародавніх єгиптян, що засвідчує тогочасний рівень поділу праці. Також цей документ навчає майбутніх чиновників правил поведінки з керівниками, колегами, підлеглими, друзями та рідними. Тобто, це своєрідний «посібник» для молодих кар'єристів, які прагнуть зайняти високі місця в ієрархії державної системи управління. Отже, «Повчання Ахтоя...» — це не тільки узагальнення життєвої мудрості, але й опис соціальної організації Стародавнього Єгипту.

Критична оцінка стихійного, некерованого зростання масштабів боврового рабства і лихварства, опис розпаду централізованої системи управління, розкрадання податкових декларацій, знищення сувоїв законів судової палати представлені в «Пророченнях Іпусера» та «Пророцтвах Неферті». У цих творах обстоювалась ідея централізму, єдності давньоєгипетської держави як запоруки порядку в країні та стабільних доходів чиновників державного апарату.

Одним з найдавніших центрів людської цивілізації була Месопотамія (Дворіччя). На відміну від Стародавнього Єгипту, у державах цього регіону порівняно швидко розвивалися приватна власність і товарно-грошові відносини, посилювалося соціальне розшарування суспільства. Держава намагалася за допомогою законодавства регулювати економічну діяльність населення та регламентувати приватноправові відносини. Дедалі виразніше розвивалася приватна власність та підприємництво, започаткувався процес поступового відокремлення влади від власності. Відомою пам'яткою економічної та політичної думки є «**Кодекс законів старовавилонського царя Хаммурапі**» (XVIII ст. до н.е.), який відображав розвиток приватновласницьких відносин, товарно-грошового обігу та мистецтва державного управління. Відомо, що всіх законів було 282, але до нас дійшло лише 247. Фактично закріплені в Кодексі правові норми жорстко регламентували натурально-господарські основи, пов'язуючи їх з правовою та економічною відповідальністю. Так, наприклад, спроба захопити приватну власність каралась рабством; за борги глава сім'ї міг продати в рабство на три роки дружину, сина чи дочку з подаль-

шим погашенням боргу; державою були «впорядковані» масштаби лихварства: границя грошової позики не повинна перевищувати 20 %, а натуральної позики — 33 %. Закони Хаммурапі свідчать про розвинутість економічних відносин і відповідне економічне мислення, в системі якого відображено широкий спектр процесів і явищ господарської дійсності.

Під час правління Хаммурапі приватна власність досягла значного розвитку. У Вавилоні існували різні види земельної власності: царські, храмові, общинні, приватні землі. У законах Хаммурапі є низка статей, які регулюють оренду землі. Розмір орендної плати поля дорівнював третині врожаю з цієї землі. Оренда була короткостроковою. На довгий термін видавались лише неосвоєні землі.

Крім оренди землі кодекс регулював оренду майна: помешкань, кораблів, свійських тварин, возів, рабів. Закони встановлювали не лише розмір орендної плати, а й відповідальність за псування речей найнятого майна.

Основний мотив «Кодексу законів Хаммурапі» — зупинити розривання самостійних виробників, захистити їх приватну власність, обмежити свавілля лихварів, відрегулювати трудові відносини, узаконити оренду землі та найману працю.

Законодавство Старовавилонського царства, зокрема, закони Хаммурапі, мало великий вплив на економічну думку інших країн Середньої Азії (Хетське суспільство, Ассирія). Поступово економічні відносини й економічні уявлення ускладнювалися, про що свідчать середньоассирійські закони.

У період Нововавилонського царства (626—539 рр. до н.е.) розвивалися товарно-грошові відносини, виникали «ділові дома», що відігравали роль перших банків. Вони приймали вклади і видавали позику. Проти лихварства і високих відсотків спрямований зміст пам'яток Ізраїльсько-юдейського царства. Про це свідчать «Тора» і «Біблія, або Книга Святого письма Старого і Нового заповіту».

На території давніх персів існувала імперія Мідія. Починаючи з VIII ст. до н.е. погляди на державу, суспільний порядок, закони і справедливість істотно змінюються. Початком змін стало поширення у Персії, а згодом у країнах близького Сходу, вчення **Заратустри** — автора знаменитої «Авести». Суспільний порядок він розглядав як боротьбу двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). Метою людського існування на Землі є Добро. Саме держава допомагає Добру досягти його благородної мети. Заратустра, закликаючи всіх до взаємної любові, всепрощення, миру і злагоди, вчив, що держава покликана втілювати добро небесного царства, а правитель зобов'язаний опікуватись знедоленими і боротися зі злом. Заратустра зробив спробу визначити суть та функції влади. Поступово його політико-правове вчення поширилось у країнах Близького Сходу, Азії та Індії.

2.2. Державно-правова та економічна думка Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю

Державно-правова та економічна думка Стародавньої Індії, як і Стародавнього Єгипту та Месопотамії, формувалася й розвивалася під впливом міфологічних і релігійних уявлень. До правових пам'яток Стародавньої Індії належать так звані «веди» (священні знання) — «Рігведа», «Самаведа», «Атхарведа» (II ст. до н.е.). У них йшлося про поділ населення на чотири групи (варни): брахмани (жреці), кшатрії (воїни), вайші (селяни, ремісники, торговці), шудри (вільні низи). Цей поділ оголошувався споконвічним, визначеним світовим законом («рта») й освяченим релігією. Рабів ця теорія не охоплювала. Вона визначала конституційну будову суспільства, місце, роль, становище варн, а також права і обов'язки членів цих варн.

Правова ідеологія брахманізму («Брахма» — боготворець, найвище божество) була спрямована на утвердження родової знаті і набула свого розвитку в пам'ятці староіндійської думки — Упанішадах (сокровенне знання, тасмне вчення). Їх було укладено в VIII—VI ст. до н.е. як коментарі до текстів вед. Загалом відомо понад 200 упанішад. Крім того, були створені поетичні епопеї «Махабхарата» та «Рамаяна», а також юридичні збірники, які здебільшого являли собою не стільки письмовий виклад норм звичаєвого права, скільки релігійно-філософські, морально-етичні та політичні трактати.

Велика кількість брахманістських творів ґрунтується на концепції трьох цілей життя людини — релігійного обов'язку (дхарма), матеріальної вигоди (артха) та чуттєвої насолоди (кама). Найвідомішою книгою про обов'язок є «Зако́ни Ману», про вигоду — «Артхаша́стра», про насолоду — «Камасу́тра».

«Зако́ни Ману» (Манавадхармаша́стра — Настанова Ману про драхму) як економічна та політико-правова пам'ятка з'являється приблизно з II ст. до н.е. У «Законах» відтворюються та захищаються положення вед й упанішад про поділ суспільства на варни, їх нерівність, містяться приписи про правила поведінки людей у приватному та суспільному житті згідно з положеннями брахманізму, настанови про управління державою, судочинство. В цілому закони Ману виражають ідеологію рабовласників Стародавньої Індії, кастовий устрій. Суспільним ідеалом був економічно незалежний господар, а господарська самостійність розглядалась як одна з головних умов свободи та повноправності людини. Серед основних об'єктів власності закони називають землю, яку поділяли на царську, общинну та приватну власність. У «Законах Ману» простежується ставлення до різних професій та сфер економіки, серед яких найбільш почесними було землеробство, скотарство, деякі види ремесел і торгівлі.

Політичним ідеалом брахманізму була своєрідна **теократична держава**, де цар править під керівництвом жреців, визнає вищість релігійного закону над світським.

У VI ст. до н.е. невдоволення індійських мас брахманізмом, який захищав кастовий лад, набуло форми релігійно-етичного вчення **буддизму** (просвітлений). Буддисти заперечували божественну основу держави і всього суспільного устрою. Прихильники цієї релігійної течії вважали, що Всесвіт живе за природним законом і всі навколишні події є природною закономірністю, відповідно життя людини залежить переважно від неї самої, від її знання природного закону. Буддою часто називають напівлегендарного засновника буддизму Сіддхартху Гаутаму. Ідеологи раннього буддизму заперечували існування бога-творця, визнаючи абсолютне начало Брахмана. У ранньому буддизмі було дві системи релігійно-моральних принципів: для членів чернечої спільноти; для мирян. За Буддою варни в індійському суспільстві розподілялися таким чином: Кшатраї, Брахмани, Вайші, Шудри. Ранній буддизм є одним із варіантів природного права. Згодом буддизм значно змінюється. В ньому робиться акцент на покірність, вимогу не виступати проти існуючої влади, відмову від крайнього аскетизму.

Буддизм приваблював своїх прибічників демократичною тезою про духовну рівність людей. Відомий буддистський канон «Дхаммападе» містить вимогу обмеження ролі та масштабів покарань. Саме буддизм справив значний вплив на формування світських раціоналістичних уявлень про державу та право, на розвиток політико-правової думки взагалі. Поступово ідеї буддизму почали впливати на державну політику й законодавство, а за правління Ашоки (268—232 рр. до н.е.) буддизм став державною релігією.

Важливі положення староіндійського вчення про економіку, державу та право містяться в трактаті «**Артхашастра**» («наука політики», «наука про державний лад») (IV ст. до н.е.), автором якого вважається Каутілья — радник царя Чандрагупти, який заснував в VI ст. до н.е. могутню імперію Маур'єв. Трактат складається з 15 книг. Зміст цього трактату багатоаспектний — від характеристики основних філософських шкіл до практичних рекомендацій правителю та варнам щодо буденного, сімейного, групового, міжстанового спілкування. За «Артхашастрою» державний апарат повинен регулювати всім господарством, у тому числі його провідною галуззю — сільським господарством. Трактат називає сім найважливіших елементів держави: територія, правитель, міністри, столиця, казна, військо, союзники. Особливе місце в трактаті відведено правилам і принципам діяльності певних установ влади й управлінню державою. Одним із найважливіших принципів управління називається «артха» — користь, тому часто трактат «Артхашастра» називають «Книгою про користь». Вона в трактаті є визначальною основою і провідним принципом усіх політичних дій, суспільного порядку, судочинства, правил поведінки й обов'язку державних чиновників. Виділення корисності як самостійного принципу було значним кроком у формуванні світської доктрини держави та права. З огляду на це, дослідники іноді автора трактату називають індійським Макіавеллі.

Каутілья визнавав чотири основні галузі знань: філософію, вчення про три веди, вчення про господарство, вчення про державне управління. «Артхашастра» яскраво демонструє зневагу Каутільї до моральних норм заради блага держави.

Відношення Каутільї до релігійних догм було досить специфічним. Залишаючись до кінця прагматиком, він і релігійну ідеологію розглядає з точки зору вигоди. З чотирьох основ «законного порядку» (морально-релігійний принцип — дарма, звичай — чарі та юриспруденція — вьявахара і царські укази — раджа-хасана) саме четверті стають на перше місце.

Найбільш об'ємна друга книга «Артхашастри» розглядає економічні та адміністративно-управлінські питання. Політика, в розумінні Каутільї, охоплює не лише сферу війни і відносини із сусідами, але й сукупність проблем економіки. Головною метою економіки є збільшення доходів царя і царства (у формі податків, мита та інших зборів). Забезпечення цих доходів пов'язане з діями адміністрації, що їх збирає. Основною метою зовнішньої політики — розширення влади царя. Це можливо було зробити за рахунок укладання миру, війн, походів, пошуку допомоги, подвійної політики.

«Артхашастра» показує роль держави в господарському житті країни та викладає вчення про управління та державні доходи. Основними джерелами доходів староіндійської держави були прибутки від державних підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувались з населення. У трактаті визначена кінцева мета політики — збагачення державної казни. Також розглядається структура доходів держави; необхідність дотримання активного державного бюджету через зменшення державних витрат і збільшення доходів; «вартість речей» визначається кількістю «днів роботи», а винагорода — відповідно до результатів праці.

Каутілья ще в IV ст. до н.е. висунув ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Вперше виділяється проблема конкуренції, ринкові наглядачі встановлювали «справедливі ціни», а на аукціоні стягували різницю між ринковою ціною і вартістю товару в державну скарбницю. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заделегіть фіксувалась — для місцевих товарів у розмірі 5 % встановленої ціни, а для іноземних товарів — 10 %. Гроші визнавались як засіб існування, але засуджувалось нагромадження багатства в грошовій формі.

Таким чином, у давньоіндійській літературі прослідковуються наявні відомості про економічний лад та політичний устрій держави, а також відображені практичні знання ведення господарства, подано рекомендації щодо управління ним, зокрема щодо організації оподаткування та інших питань економічної політики. Ідеологія політико-правової думки Стародавньої Індії, яка увібрала в себе елементи брахманізму та буддизму, породжує нове спрямування — індуїзм.

Одночасно зі Стародавньою Індією бурхливий розвиток соціально-економічної та політичної думки відбувся і у Китаї. Державно-правова та економічна думка в Китаї виникла в добу Шань-Інської цивілізації

— складної військово-політичної структури, яка сформувалася в XIV—XIII ст. до н.е. Політичний лад Китаю являв собою військово-бюрократичну монархію. Регулюючим механізмом суспільних відносин цього періоду були етичні норми (лі), які визначали відношення членів китайської общини до правителя Вана і регулювали внутрішньосімейні стосунки. Провідну роль у суспільстві відігравала патріархальна сім'я. Основні течії суспільної думки Стародавнього Китаю конфуціанство, легізм, даосизм сформувались у VI — III ст. до н.е. Протягом століть між цими напрямками велась гостра полеміка щодо економічного ладу суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в економічне життя країни та методів управління ним.

Провідною течією в давньому Китаї було конфуціанство, яке акумулювало ряд уявлень про державу і право тих часів. Родоначальником цієї течії був філософ, історик і державний діяч Кун-цзи, або **Кун-фу-цзи** (551—479 рр. до н.е.), котрий сьогодні відомий світові як Конфуцій. Основні положення вчення Конфуція викладені в книзі «Лунь-юй» (VI ст. до н.е.), яку перекладають як «Бесіди і судження». Основний зміст «Лунь-юй» присвячений людським взаємовідносинам у позадержавній та позаправовій сфері:

- **Лі** — система правил, що регулює поведінку людини та будувалась на основі моралі, а не закону. Загальним принципом взаємовідносин між людьми Конфуцій вважав принцип «не роби іншим того, чого не бажаєш собі»;

- **Жень** — моральний принцип — любов до людини;

- **Сяо** — синівська повага — ядро етичної та політичної теорії Конфуція;

- **Жан** — поступливість, яка особливо важлива була для державних чиновників;

- **Лу** — повага до давнини, яка мала реалізовуватись шляхом вивчення «Книги історії» («Шу цзин»), «Книги віршів» («Ши цзин»), в яких зафіксовано як реальні, так і легендарні факти давньої історії Китаю.

Основною темою філософії Конфуція було вчення про досконалу державу та добродісну людину. Політичні структури Конфуцій і його послідовники розглядали в органічному взаємозв'язку з правовими, у співвідношенні між собою та з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, мораллю, обрядами). Конфуціанці порівнювали державу з великою родиною, а владу правителя — із владою глави сімейства, відносили панування та підлеглості — з ієрархічними родинними стосунками, де панує беззаперечне підкорення молодших старшим. Прибічники цієї концепції переоцінювали вплив на суспільні відносини моральних норм і принципів. Найефективнішим регулятором суспільних відносин, на їхню думку, була б система норм моралі, звичаїв та інші неписані правила поведінки. Конфуцій був рішучим противником законів, тому що, по-перше, вони передбачали юридичну рівність, а по-друге, зазвичай мали жорсткий характер. Насилля як засіб управління заперечувалось Кон-

фучієм, віддаючи перевагу переконанню, вихованню та особистому прикладу. Конфуціанське вчення про методи державного правління часто називають теорією управління за допомогою добродієвості.

Гармонізації суспільства, припиненню війн і бунтів має сприяти здійснювана державою політика майнової рівності та єдності народу (виконання кожною людиною небесних законів). Конфуцій вважав, що єдність народу здійснена тільки в державі й характеризується єдністю почуттів і психології.

Саме Конфуцій створив ідеальну модель китайського бюрократа, оскільки визначив ряд фундаментальних принципів китайської державності. Серед них виділяють принципи аристократичного правління, освіченість чиновників, поєднання управління з виховною діяльністю, а також самовдосконалення «благородного чиновника». Конфуцій вважав природно виправданим існування різних форм власності: великої спільноти (колективної власності селянських общин), особистого володіння родовою аристократією і неродових рабовласників.

Політичні ідеї Конфуція та його послідовників справили значний вплив на формування китайської цивілізації, становлення її політичних інститутів, соціальної та морально-правової думки. Вчення Конфуція націлене на забезпечення стабільності нового рабовласницького ладу, зміцнення авторитету держави, широке використання з цією метою традиційних форм і обрядів. Він закликав до зміцнення влади верховного керівництва Китаю.

Видатним представником стародавнього конфуціанства був **Мен-цзи** (372—289 рр. до н.е.). Він висунув концепцію керівників і керованих, тобто панування і підлеглих. Мен-цзи виправдовував протилежність між розумовою і фізичною працею. Разом з тим, він проти посилення рабовласницького гніту, закликав до відновлення общинного землекористування, виступав на захист общини, економічних інтересів селян. Мен-цзи критикував несправедливу податкову систему, яка веде до виснаження селянського господарства. Мен-цзи виступав за втручання держави в господарські справи та регулювання земельних відносин, був проти підвищення цін на внутрішньому ринку, вважав, що одні й ті ж споживчі вартості можуть відрізнятися затратами праці на їх виробництво.

Зачатки роздумів про природне походження держави і права були в даосизмі — філософському вченні про існування Всесвіту і людського суспільства. Формування цього вчення асоціюється в історії філософської та політичної думки з іменем **Лао-цзи**, який визначав негативне ставлення до державної служби. Згідно його вчення, держава виникла і розвивається відповідно до закону Дао. **Дао** — це абсолютне світове начало, джерело всього існуючого, вічний кругообіг народження та смерті. Прихильники даосизму обстоювали ідею про природне походження Всесвіту, суспільства і держави. Вони розвивались за вічним законом дао, відповідно до якого існують і процвітають природа і суспільство.

Згідно з Лао-цзи, у світі все перебуває в русі та змінюється, в результаті чого всі речі неминуче переходять у свою протилежність. Дер-

жава, за Лао-цзи, теж природне утворення, що розвивається власним шляхом. Він виступав проти державної регламентації суспільного життя, вважав недопустимим впливати на народ за допомогою сили, адже не можна примусити людей бути розумними, чесними, порядними й інтелектуально розвиненими.

Серед мислителів, що підтримували даосизм були **Ле-цзи** (Ян Жоу — 440—360 рр. до н.е.) і **Чжуан Жоу** (близько 369—286 рр. до н.е.). Ці філософи заперечували не лише державу, але й власність. Ле-цзи стверджував, що вона порушує природну гармонію між людьми, спричиняє суперечки, чвари. Чжуан-цзи вважав, що державу створювати не потрібно, достатньо, щоб люди жили невеликими аграрними общинами з патріархальними порядками та колективною власністю. Даосисти ідеалізували традиційні патріархальні відносини. На їхню думку причиною зла і смуту в суспільстві є знання і пристрасті. Тому управління на засадах знання є найгіршим нещастям для підданих. Єдиним засобом подолання зла, на думку прихильників даосизму, є відмова від будь-яких бажань, пристрастей, освіти. Отже, згідно вчення даосистів держава — це частина єдиного природного процесу розгортання закону Дао, а в суспільстві всі рівні, тому повинні мати рівні можливості і права в розв'язанні суспільних проблем.

Концепція даосизму мала характер консервативної утопії. Відродження та переосмислення поглядів даосистів на державу і право розпочалося з проникненням до Китаю буддизму. Даосизм набув розвитку у дзен-буддизмі.

З критикою правління наслідної знаті (аристократії) та інших вчень конфуціанства виступив філософ Мо Ді чи **Мо-цзи** (478—381 рр. до н.е.). Його політико-правові та економічні вчення викладені в книзі «Мо-цзи». Він розвивав ідею природної рівності усіх людей, виступив з обґрунтуванням договірної концепції виникнення держави, в основі якої є ідея приналежності народів до верховної влади, а управління в суспільстві слід здійснювати за загальноприйнятими методами виховання і примусу. Моїстична теорія ґрунтувалась на утопічній ідеї взаємної любові між людьми, правителями і народом. Природно-правова концепція глибоко не розроблялась моїстами, оскільки мала суґубо прикладний характер. За нею на державну службу слід висувати найбільш розумних людей незалежно від походження.

Ідеальною організацією влади Мо-цзи вважав державу, на чолі якої стоїть мудрий політик і в якій налагоджена державна служба, де низи суспільства не зазнають гніту та злиднів. Моїсти обґрунтували необхідність підтримки розвитку виробництва для задоволення потреб усього населення, всезагальну участь людей у фізичній праці, розвиток вільної ініціативи дрібних виробників. Для того, щоб держава була єдиною, а влада міцною — пропонувалось насаджувати єдинодумство, шкідливі вчення забороняти, заохочувати доноси. Таким чином, в концепції моїзма ідеї суспільного договору і природної рівності були відкинута, концепція за-

вершалась підтримкою деспотично-бюрократичної держави. Погляди Мо-ци на державну єдність наближались до ідей Шан Яна.

У III—V ст. до н.е. в Китаї періоду Чжаньго посилювалась роль права з його стабільними каральними санкціями. В цю добу остаточно сформувалося завершене вчення про управління народом і державою — легізм, школи законників. Засновником легізму був **Шан Ян** (390—338 рр. до н.е.) — радник правителя царства Цінь, під керівництвом якого було здійснено низку реформ економічного, адміністративного та судового характеру. Їх зміст викладено в праці «Книга правителя області Шан». Найвідоміші представники легізму: Шан Ян, Хань Фей, Лі Сі.

Виходячи з уявлення про вроджену порочність людини та добру владу, Шан Ян дійшов висновку, що інтереси народу та держави протилежні, тобто легісти першими в історії політичної думки Стародавнього Світу обґрунтували думку про несумісність політики і моралі. Вони відстоювали ідею абсолютної влади правителя, який повинен правити методом «батога і пряника» на основі жорстких законів, які тотально регламентували б життя підданих і не підлягали осуду та оскарженню. Таким чином, на відміну від Конфуція, Шан Ян головним регулятором суспільних відносин вважав закон (**фа**), який розумів як інструмент у руках влади.

Подібно до Конфуція Шан Ян прагнув до встановлення монархічної держави з абсолютним порядком. Оскільки держава всемогутня та є найвищим благом, то піддані абсолютно безправні перед нею, а влада немає жодних зобов'язань перед підданими. При цьому закони повинні бути безжальними, щоб вкорінювати в серцях людей страх перед покаранням. Якщо держава конфуціанців подібна до живого механізму, то держава легістів нагадувала налагоджений годинниковий механізм. Усі справи в державі повинні вирішувати здібні бюрократи, пов'язані круговою порукою. Вони утворюють чітку систему, що базується не на родинних відносинах, а на бюрократичних принципах. Таким чином формувалася концепція деспотичної держави

За теорією Шан Яна, наряду із законами і державною ідеологією, найбільш ефективним методом управління є введення єдиної системи покарань і нагород. Закони, нагороди і покарання, кругова порука і доноси — все це основа деспотичної влади правителя. Теорію успішного управління державою Шан Ян будував на концепції агресивної війни і вважав її панацеєю від усіх соціальних проблем. До основних функцій держави відносились: землеробство, ведення війн та регулювання господарської діяльності суспільства. Шан Ян виступав за збереження сільської общини. Він був проти перетворення вільного населення в орендарів та рабів і пропонував заборонити вихід з общини незаможним і малоземельним селянам. Таким чином, легісти започаткували ідею тоталітарної держави з її непогіршимістю і тотальною вседозволеністю.

Завершеної форми легізм набув у вченні **Хань Фей** (288—233 рр. до н.е.). Проаналізувавши історію існування в Китаї різних філософських шкіл за 400 років, він дійшов висновку, що найбільшої шкоди державі

завдає філософія, що стимулює вільнодумство, сіє смуту, применшує повагу до законів, заважає управляти державою. Хань Фей був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної та військової могутності завдяки беззаперечному виконанню законів. Він проголошував принцип: закон — для народу, а мистецтво управління — для правителя. Накопичення багатства схвалювалося лише в державній скарбниці. Економічною основою країни Хань Фей вважав сільське господарство. Він вимагав заохочення землеробів. Головну причину бідності вбачав у лінощах та марнотратстві, радив правителям оподатковувати багатих.

Після об'єднання Китаю та утворення централізованої імперії (221 р. до н.е.) легізм починає застосовуватись на практиці в масштабі всієї Піднебесної. Легісти досягли своєї мети: в країні здійснено уніфікацію життя, діяв величезний бюрократичний апарат. У розпалі реформ імператора Цінь Шіхуанді легіст Лі Сі звернувся до нього із законопроектом про знищення всіх філософів, ліквідацію книг і приватних шкіл. Цінь Шіхуанді затвердив законопроект: уся гуманітарна література була спалена, школи закриті, 460 вчених страчено, а разом з ними стратили й самого Лі Сі як філософа.

Отже, східний деспотизм й етатизм — активне втручання в економічне та політичне життя країни — за легістів (у теорії) та Цінь Шіхуанді (на практиці) досягли свого завершення.

Рис. 2.1. Давньокитайські вчення про державу та право

Вагомою течією державно-правової думки Давнього Китаю була **школа юристів**. Її автори відстоювали ідею поширення в державі єдиного, уніфікованого писаного права, яке покликане захищати особу, державу, власність. Разом з тим, відстоюючи ідею правового порядку, суспільної безпеки, вони допускали можливість превентивного (випереджувального, запобіжного) покарання, запровадження принципу колективної відповідальності, а також покарання за принципом об'єктивної осудності (коли до відповідальності за злочин притягують родичів правопорушника). Взагалі закони та покарання прихильники школи юристів вважали головним інструментом державного управління, засобом регулювання суспільних відносин.

Отже, економічна та політико-правова думка Стародавнього Китаю відповідала господарським потребам, традиціям і конкретно-історичним особливостям розвитку країни того часу. Даосизм переплітаючись з буддизмом та іншими місцевими віруваннями, набуває риси «Магія», але втрачає свій вплив у політико-правовій ідеології. Легізм посилив деспотизм, породив жах, всезагальну підозру. З утвердженням династії Хань (III ст. до н.е. — III ст. н.е.) відбулося злиття легізму і конфуціанства в нове вчення — ортодоксальне ханське конфуціанство. Провідною ідеєю цієї ідеології стала конфуціанська ідея нерівності людей за соціальною, становою, ранговою належністю, а також у залежності від статі, віку, становища в сім'ї. У новій ідеології мораль і право збігалися. Норми моралі стали стереотипом поведінки, а право, на підставі жорстких карних санкцій, забороняло ухилятися від виконання норм моралі. Ідеологія ортодоксального конфуціанства відіграла значну роль у створенні імператорсько-бюрократичної системи управління в Китаї, яка проіснувала до початку XX століття.

2.3. Економічні та політичні вчення античної Греції

У першій половині I тисячоліття до н.е. у світовій історії розпочинається новий період названий як античний, який стосується історії культури стародавніх греків та римлян. Історичною умовою виникнення вчення античного світу була замкненість господарських зв'язків рамками рабовласницького помістя. Становлення рабовласницьких держав у античному світі проходить як результат розпаду первісного ладу. Економічною основою античного способу виробництва, який існував у формі полісного господарства, була община, а потім і приватна власність на землю, праця вільних селян і ремісників з використанням праці рабів, які перебували у приватній власності. Утвердження суспільно-політичних відносин, що об'єктивно склалися в Стародавній Греції, супроводжувалося правотворчою діяльністю. Основною формою правотворчості був позитивний закон (писаний закон), позбавлений будь-якої містичної чи релігійної оболонки.

Історія розвитку державно-правової думки Стародавньої Греції пройшла три періоди, які відповідають розвитку державності Стародавньої Греції та розвитку античної грецької філософії. Ранній період (IX — VI ст. до н.е.) — період становлення давньогрецької державності, формуються філософські, політичні підходи до проблем держави і права в працях Гомера, Гесіода, Піфагора, Геракліта. Час розквіту політичної філософії і античного полісу (V — перша половина IV ст. до н.е.), коли виникає патріархальна теорія Держави Арістотеля, розвивається політико-правова думка Демокріта, софістів, Сократа, Платона. Доба пізнього еллінізму (друга половина IV—II ст. до н.е.) — започаткувала занепад давньогрецької державності, завоювання полісів Македонією та Римом, діяльність римських юристів.

У цілому державно-правова думка Античного світу розвивалася від міфологічних уявлень (Гомер і Гесіод) до філософських поглядів (Піфагор, Геракліт, Демокрім), раціоналістичної інтерпретації (софісти), логічно-понятійного аналізу (Сократ і Платон), емпірично-наукового (Арістотель) та історико-політичного дослідження (Полібій) держави і права.

Першу спробу раціоналізувати уявлення про морально-правовий порядок у людських стосунках знаходимо в поемах Гомера «Іліада» й «Одісея» і Гесіода «Теогонія», «Труди і дні». Вони намагалися з'ясувати співвідношення свободи волі та правового порядку. Під свободою стародавні греки розуміли демократичне самоврядування міст. Згідно з уявленнями Гомера та Гесіода стан належного правопорядку у суспільстві Стародавньої Греції забезпечувався гармонійним поєднанням звичаїв із принципами всеохоплюючої справедливості.

За перетворення суспільних та політико-правових порядків у VI—V ст. до н.е. виступив **Піфагор** (бл. 570—500 рр. до н.е.) та його послідовники. Піфагор відстоював аристократичні ідеали правління «кращих» і різко критикував демократію. Піфагорійці вкрай негативно ставилися до демократії, критикуючи її за надмірну свободу, що спричиняє хаос і приводить до втрати свободи для полісу. Із творчості піфагорійців, зокрема, **Гіпподама** (друга половина V ст. до н.е.) розпочалось розроблення концепції ідеальної держави. Він пропонував все суспільство поділяти на три групи: ремісників, ратаїв, воїнів. Усі громадяни мали брати участь в управлінні державними справами, формуванні представницьких органів влади, схваленні законів. У своєму проекті ідеальної держави мислитель зробив спробу визначити право власності на землю та врегулювати законодавчо ці відносини. Для цього територія держави поділялась на три частини: перша — священна, доходи від неї пропонував спрямовувати на релігійні потреби; друга — використовується для громадських потреб, для покриття військових витрат; третя — це приватна власність.

Прихильником ідеї правління освіченої аристократії виступив **Геракліт** (бл. 530—470 рр. до н.е), який не схвалював порядку демокра-

тичного прийняття законів. Автор твору «Про природу». Соціально-політичну нерівність Геракліт виправдовує, оскільки вона неминуча, правомірна і справедлива в результаті загальної боротьби. Усе в світі знаходиться в постійному русі, зміні, боротьбі та оновленні: «Не можна двічі увійти в ту саму річку, оскільки все тече, все змінюється». Першоджерелом людських законів він вважав божественний закон (логос), а тому життя в полісі та його закони мали б відповідати йому. Існування держави без законів неможливе, вони впорядковують суспільне життя громадян, тому люди повинні обстоювати закони як свої стіни.

Уявлення про економічну думку Стародавньої Греції класичного рабовласницького періоду дає економічна програма **Перікла** (бл. 490—429 рр. до н.е.), який був першим стратегом і керівником афінської держави в 444—429 рр. до н.е. Перікл ліквідував майновий ценз, увів плату за державну та військову службу, запровадив громадські роботи, що давали заробіток бідним, створював клерухії (військово-землеробські поселення) і колонії, заохочував торгівлю і ремесло.

Першим із грецьких філософів, хто не визнавав у житті людини присутності вищих сил був **Демокріт** (бл. 460—370 рр. до н.е.). За Демокрітом, держава — це загальне благо і справедливість. Інтереси держави мають бути на першому плані, а потім громадяни. Для збереження держави необхідні єдність і взаємодопомога всіх громадян. Демокріт захищає демократію, хоча віддає перевагу аристократії. Він захищав приватну власність, виправдовував рабство, але був проти надмірного зростання землеволодіння й необмеженого нагромадження грошей.

Друга половина V ст. до н.е. — розквіт рабовласницької демократії, центром якої стали Афіни. Розквіт демократичних процесів потребував освіти, поширення якої взяли на себе **софісти** (від грец. Sofos — мудрий). Вони навчали мистецтва сперечатися, доводити, виступати в суді, на народних зборах. Серед софістів старшого покоління виділяють Протагора, Гіппія, Георгія, а молодшого — Лікофрона, Каллікла, Антіфонта, Крітія, Фрасімаха. Правові погляди софістів не були єдині, вони відрізнялись своїм відношенням до позитивного та природного права (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

ГРУПИ СОФІСТІВ ЗА ПРАВОВИМИ ПОГЛЯДАМИ

Софісти	Правові погляди
Протагор, Георгій	Визнавали виключну цінність позитивного права, права створеного людьми
Гіппій, Антіфонт, Алкідам, Лікофрон	Протиставляли позитивне право природному праву, визначали два джерела права — угоди людей та природа
Каллікл, Фрасімах	Критика позитивного права супроводжувалась поясненням його соціального призначення

Протагор (бл. 490—420 рр. до н.е.) висунув вчення про відносність знань і наших уявлень про добро і зло. Закон змінний і дуже умовний продукт людської творчості — політичного мистецтва. Протагор кваліфікував своє вчення як «політичне мистецтво», оволодівши яким стають гнучкими і широкими у політичному житті.

Гіппій (460—400 рр. до н.е.) першим із софістів протиставляв природу і закон, тобто природне право та позитивне право. Природне право — це право вільного самовизначення людини згідно з вимогами природи. Природне право є справедливістю. Позитивне право — це писаний закон, який примушує дотримуватись умовних, штучно створених вимог, тому заперечує справедливість.

Георгій (бл. 480—380 рр. до н.е.) підкреслював, що одним із найбільших досягнень людської культури є писані закони. Він висунув думку про умовності і відносності наших моральних оцінок, які розглядав в галузі права: позитивний закон є умовний продукт державної влади, котра встановлює свої правила, не рахуючись з тим, що відповідає природі.

Серед софістів прихильників ідеї природної рівності людей був **Лікофрон**, який стверджував, що природне право — це індивідуальні права людини. Гарантом природного права є угода між людьми про створення держави. Отже, він вперше серед античних філософів сформулював ідею суспільного договору, тобто Лікофрон вперше в історії державно-правової думки висловив ідею правового закону, який втілює принципи природного права.

За політико-правовою концепцією представника молодшого покоління софістів **Фрасімаха** (II пол.V ст. до н.е.), у кожній державі силу має той, хто знаходиться при владі. Сила є базисом закону і запорукою панування при будь-якій формі правління.

У першій половині IV ст. до н.е. софістика як рух прихильників демократії вироджується, а софісти залишаються лише вчителями риторики, логіки, словесних баталій і поверхневої філософії.

Із софістами різко полемізував **Сократ** (бл. 469—399 рр. до н.е.), який був принциповим прихильником законності. Сократ критикував афінську демократію, головним недоліком якої вбачав у некомпетентності посадових осіб, а ідеалом вважав аристократію. Принцип законності Сократ використовував як базисний критерій для класифікації та характеристики різних форм державного устрою і правління. Політична свобода людини, на думку Сократа, можлива лише в разі панування в державі законів, які відповідають вимогам розуму і справедливості. Сократ першим в історії державно-правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою та громадянами, заклавши моральні підвалини практичної політики і права. Всю економічну діяльність філософ пов'язував із моральними чеснотами, оскільки для того, щоб збагатити, потрібні енергія, наполегливість, а для того, щоб зберегти багатство — стриманість. Він засуджував прагнення до наживи, радив бути бережливим і задовольнятися малим.

Розвиток товарно-грошових і кредитних відносин сприяв виокремленню прошарку багатих ділків, які наживали величезні багатства, мали сотні і тисячі рабів. Їхні економічні інтереси виходили за межі полісного господарства. Розквіт економічного життя Греції супроводжувався загостренням соціальних конфліктів і внутрішніх суперечностей у полісах.

Саме в період кризи полісного господарства старогрецька економічна думка досягла найвищого рівня свого розвитку. Представниками економічної думки Античного світу були **Ксенофонт** (430 р. до н.е. — 355 р. до н.е.) — досліджував проблеми раціонального господарювання і закони ведення домашнього господарства, **Платон** (427 р. до н.е. — 347 р. до н.е.) — створив модель «ідеального» державного устрою, заклали в її основу принцип природного розподілу праці та майнової рівності, **Аристотель** (384—322 р. до н.е.) — економічну науку поділив на два функціональні різновиди:

- економіка — наука про господарську діяльність, пов'язана з виробництвом споживних вартостей у народному господарстві;
- хрематистика — наука про діяльність, націлена на накопичення багатств у грошовій формі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

ОСНОВНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

<i>Ксенофонт</i> «Домоводство», «Кіропедія», «Про доходи»	<i>Платон</i> «Держава», «Політика», «Закони»	<i>Аристотель</i> «Політика», «Етика», «Афінська політія», «Нікомахова етика»
Аналізує процеси розподілу праці та їх вплив на прибутковість домашнього господарства; вперше проаналізував поділ праці як економічну категорію, визначивши потребу в спеціалізації виробників на виготовленні певних предметів; розкрив протилежність фізичної і розумової праці; вказав на відмінність між споживною і мінною вартістю товару	Поділ праці об'єктивно об'єднує людей в державу, а недолік держави — постійна боротьба громадян за матеріальні інтереси; вперше виділив повноцінні і неповноцінні гроші; засуджує торгівлю, лихварство, кредит, грошові доходи	Встановлює двоїсту природу товару; проводить різницю між рухом грошей як грошей (Г—Г—Г) і грошей як капіталу (Г—Г—Г); виділив функції грошей: міри вартості, засобу обігу, засобу накопичення скарбів; визнав, що суспільство розвивається за природними законами (закон панування і підкорення); власність на землю поділяється на державну та приватну

Давньогрецький мислитель, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт Афінський** засуджував політичний і економічний устрій Афін, захоплюючись порядками аграрної Спарти та законами Лікурга, які обмежували розвиток товарно-грошових відносин. Ксенофонт вважав, що

вихід із економічної кризи того періоду був у покращенні ведення натурального рабовласницького господарства, залученні до поліса іноземців і стягнення з них податків, що збагатить державну казну, розширенні видобування срібла і продаж державою рабів.

Свої економічні погляди Ксенофон виклав у праці «Домоводство», в якій дав визначення «економікос» — науки про управління натуральним господарством. Основною сферою економіки Ксенофон вважав сільське господарство, при цьому розвиток землеробства визначає стан решти виробництва. Він зневажливо ставився до ремесла, торгівлі, лихварства, фізичної праці.

Роль держави в економічному розвитку проаналізована Ксенофонтом в праці «Про доходи». В роботі визначені шляхи поповнення державної казни за рахунок розвитку зовнішньої торгівлі (побудови державних торговельних кораблів і здачі їх в оренду приватним особам); використання срібних копалень — головного природного багатства Афін. Використовуватись державна казна повинна для підтримки повноправних громадян поліса.

Гроші Ксенофон розглядав як засіб обігу товарів та засіб нагромадження, при цьому справжніми грошима вважав лише срібло, яке не піддається, на відміну від золота, впливу ринкових коливань.

Платон продовжив розвивати державно-правову філософську ідею Сократа, який виклав своє розуміння держави, започаткувавши філософсько-політичну теорію міста-держави (полісу). Запорукою єдності і гармонії полісу є справедливість, яка полягає у рівності всіх громадян перед державою і чесному виконанні обов'язків у відповідності із соціальним статусом — правителя, воїна, годувальника. Ідеальна держава — це справедливе правління «кращих». Запроваджуючи ідею ідеальної держави Платон показав шлях еволюції держави від досконалих до «викривлених» форм, при цьому кожна наступна форма держави виникає у відповідь на появу нових цінностей, як правило, менш вартісних, які опановують суспільство. Серед форм державного устрою Платон виділяє: Аристократію, Тимократію (форма держави, у якій панує лютий дух і така держава буде вічно воювати), Олігархію, Демократію, Тиранію (рис. 2.3).

Рис. 2.2. Форми державного устрою за Платоном

Аналізуючи позитивні і негативні аспекти різних форм держави, Платон надає перевагу царській владі і владі аристократії, які найбільш оптимально відповідають меті полісної громади — жити в гармонії, забезпечуючи умови для кращого життя.

Взявши за критерій ідеальну державу, Платон розробив класифікацію типів держави за формами правління, поділивши їх на держави із законами і держави без законів.

Правління однієї особи — це монархія і тиранія, при цьому монархія — законна влада, а тиранія — протизаконна. Правління кількох осіб — це аристократія (законна влада) і олігархія (протизаконна влада). Влада народу — це демократія. Платон демократію ділив на помірно законну і крайню протизаконну.

Розчарувавшись «перевагами» афінської демократії, Платон у діалозі «Зако́ни» намагається розв'язати проблему можливості та доцільності створення змішаної держави і проблему провідної ролі законодавця в державі. Змішана держава має поєднати переваги демократії та монархії: демократичних принципів свободи і поділу влади та принципів правління мудрого уряду, що підкоряється закону.

Платон створив соціально-політичну модель суспільства, яка виражається формулою: правитель — воїн — раби. Таким чином, він створив модель тоталітарної держави, в якій рабство розуміється не тільки в фізичному, а й в духовному аспекті.

Відомий мислитель античної Греції **Аристотель** у своїй політичній філософії відійшов від схеми ідеальної держави і поставив на меті створити ідеал держави. Погляди Аристотеля на державу і право, співвідношення політики і моралі, закону і справедливості викладені в трактатах «Політика», «Афінська політія», «Нікомахова етика».

Аристотель розробив концепцію природи, яка виявилась підсумком дослідження політики як емпіричної і умоглядної науки. На думку мислителя, держава — це тип суспільства, що є союзом несхожих особистостей, які об'єднуються задля спільного блага, задовольняючи власні потреби через обмін товарів і послуг, тобто держава — продукт природного розвитку, вища форма спілкування. За Аристотелем, держава виникає шляхом еволюції природних форм людського буття. Першою формою є сім'я. Із об'єднання кількох сімей формується община, а об'єднання кількох поселень завершується формуванням поліса (міста-держави), що є вищою формою суспільного буття і в якому створюються всі необхідні умови для цивілізованого життя. На думку мислителя, головною ознакою самодостатньої держави є верховенство закону як запоруки і умови громадянської злагоди. Закон (писане правило) є регулятором суспільних відносин і не повинен заперечувати природного права (звичаїв), більше того він є критерієм справедливості у суспільстві. Все це є в основі ідеї конституційного правління. Аристотель виділив три основні ознаки конституційного правління: по-перше, конституційне правління узгоджується з інтересами усіх громадян; по-друге, конституційне правління — це законне правління, яке

впроваджується на підставі постанов, обов'язкових як для урядових виконавців, так і для громадян; по-третє, конституційне правління існує з добровільної згоди громадян чим відрізняється від деспотизму.

Аристотель відрізняє принципи конституційного та деспотичного правління. Справедливими конституційними державами є монархія, аристократія і помірна демократія (політія). Деспотичними державами є тиранія, олігархія і крайня демократія (правління натовпу). Найкращою самодостатньою державою, на думку Аристотеля, є держава із змішаною формою правління, яка поєднує демократію і олігархію, при цьому соціальною основою такої держави є середній клас. Змішану форму держави Аристотель назвав політією (конституційним правлінням). Ті види державного ладу, які тяжіють до демократії, називаються політіями, а ті, які сповідають олігархію — аристократіями.

Отже, Аристотель створив патріархальну теорію походження держави та морально-правові принципи її функціонування, які заперечують будь-яке насильство. Запорукою самодостатньої держави є конституційне правління, яке впливає із добровільної згоди громадян.

Із середини IV ст. до н.е. грецькі поліси починають втрачати свою незалежність та провідну роль в античному світі, що було зумовлено внутрішніми політичними потрясіннями та впливом завоювань Олександра Македонського. Саме в цей час починає формуватися третій період розвитку політико-правових та економічних вчень, хронологічно це збігається з добою так званого еллінізму та становленням феодально-середньовічного суспільства. В цей період виділяються три філософські напрями: стоїцизм (Полібій), епікуреїзм (Лукрецій), еклектизм (Цицерон).

Найбільш яскравим представником цього періоду був **Епікур** (341 — 270 рр. до н.е.), засновник філософської школи в Афінах (360 р. до н.е.). На думку Епікура і його учнів (епікурейців) природа людини користюлюбива. В суспільстві не існує ніяких інших чеснот і цінностей окрім прагнення комфорту і щастя. Справедливість не існує сама по собі, вона охороняється законом, а закон є формою утвердження справедливості в суспільстві. Епікур відстоював рабовласницьку демократію. Він вважав, що закони і держава існують не природно, а встановлені. Епікур був супротивником крайньої демократії, виступаючи за помірковану.

Римський епікуреєць, філософ і поет **Тіт Лукрецій Кар** (бл. 99—55 рр. до н.е.), автор поеми «Про природу речей» усі форми суспільного життя пов'язував винятково із розумом людини, заперечуючи втручання у життя суспільства надприродних сил чи божественного розуму. Згідно із вченням Лукреція Кара, держава і закони — це результат природної творчості людей, які діють в умовах певного фізичного середовища.

Епікурейці першими започаткували теорію виникнення і розвитку соціальних інститутів на матеріалістичних засадах.

Першими, хто заперечив поліс з його державно-правовими інституціями, були стоїки. Стоїки виступили проти політико-правових вчень Епікура. Засновником стоїцизму вважається **Зенон** Китійський (336—

264 рр. до н.е.). Стоїцизм як філософська течія проіснувала з III ст. до н.е. до II ст. н.е. і пояснювала світ у саморозвитку, як живу, розумну істоту, а також започаткувала римську юриспруденцію.

Стоїки підтримували вчення Платона й Аристотеля. Людей стоїки розглядали як громадян єдиної світової держави космополіту, а окремого індивіда — громадян полісу. Таким чином, стоїки започаткували теорію світової держави і теорію природного права. Ідеалом стоїків була царська влада — правління наймудрішого. Вони виступали проти родини, індивідуального шлюбу, за спільність дружин, а також проти судів, храмів, шкіл, торгівлі, грошей. Відстоювали кращий державний лад, суміш демократії, царської влади і аристократії.

Під впливом стоїків сформувалася політико-правова концепція **Полібія** (200—120 рр. до н.е.), прихильник римського державного устрою. Всю історію Риму він виклав у сорока книгах «Історії». Розвиток суспільства трактується ним як нескінченний рух по колу, у ході якого форми правління змінюються, переходять одна в іншу і знову повертаються (рис. 2.3).

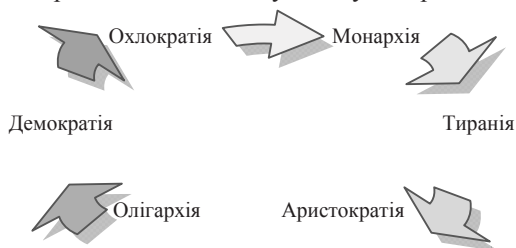

Рис. 2.3. Послідовна зміна шести форм держави за Полібієм

Таблиця 2.3

ФОРМИ ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВИ ЗАПРОПОНОВАНА ПОЛІБІЄМ

Число правлячих	Правильна форма правління	Неправильна форма правління
Правління одного	Монархія	Тиранія
	Правитель отримує добровільну підтримку своїх підданих	Встановлюється силою, тримається на страху перед правителями.
Правління небагатьох	Аристократія	Олігархія
	Управління за виборним принципом справедливими та розумними правителями	Відсутність виборності, користь правителів
Правління більшості	Демократія	Охлократія
	Перевага думки більшості. Повага до законів, бога, батьків, старших	Демократичне правління без опори на закон

Розвиток держави повертається до свого початку і, повторюючись, проходить через ті самі варіанти. Перебороти круговорот цих шести форм держави здатний лише мудрий законодавець. Таким чином, Полібій створив теорію циклічності форм держави.

Найдосконалішою формою врядування є змішана форма правління, що створює баланс політичних сил (у Аристотеля — це баланс соціальних класів). Ця форма поєднує царську, аристократичну і демократичну форми правління.

Таким чином, антична політико-правова ідеологія Стародавньої Греції зробила великий внесок у розвиток і розробку теоретичних проблем щодо держави, громадських прав і свобод, економіки і права в цілому.

2.4. Проблеми раціональної організації рабовласницької латифундії у працях давньоримських філософів. Державно-правові вчення Стародавнього Риму

У I ст. н.е. завершилась організація Римської імперії з розвинутим рабовласницьким ладом, яка переживаючи кризу розпадається на західну (столиця Рим) та східну (столиця Константинополь). Східна Візантійська імперія мала дипломатичні, торгові, військові відносини з Київською Руссю і проіснувала до 1453р.

Політико-правові та економічні вчення Стародавнього Риму створювалися в боротьбі ідеологій окремих верств населення: між патриціями і плебеями, нобілітетом (прихильниками верхів суспільства) і популярями (прихильниками вільних низів), вільними і рабами.

У стародавньоримській літературі розглядалися проблеми рабства, організації і методів ведення великих рабовласницьких господарств (латифундій). Ці проблеми досліджували Марк Порцій Катон Старший (234—149 рр. до н.е.), Марк Теренцій Варрон (116—27 рр. до н.е.), Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н.е.) та брати Гракхи — Тіберій (162—133 рр. до н.е.) і Гай (153—121 рр. до н.е.), започаткувавши аграрний рух, який виражав інтереси безземельного і малоземельного селянства у боротьбі проти латифундій. Водночас роботи давньоримських філософів свідчать про еволюцію економічних поглядів на раціональну організацію господарства і управління ним.

Марк Порцій Катон Старший (234—149 рр. до н.е.), видатний римський політичний діяч і письменник, написав працю «Землеробство». Марк Порцій Катон пропонував правильно організувати працю рабів. Вивчаючи дохідність домашнього господарства, виділив умови за яких воно буде зростати:

1. Розвиток землеробства на основі інтенсифікації рабської праці, факторами якої виступають:

- забезпечення раба завданням на робочий день;
- забезпечення безперервності процесу виробництва;
- введення системи контролю за виконанням робіт шляхом вибору наглядача із числа рабів.

2. Використання вигоди від збуту частини виробленої продукції.

3. Використання орендних відносин, підтримування дрібної торгівлі і розгалужене лихварство.

Марк Теренцій Варрон (116—27 рр. до н.е.), римський письменник і вчений у багатьох галузях знань, написав працю «Про сільське господарство». Марк Теренцій Варрон вивчає функціонування сільського господарства і з'ясовує фактори, які впливають на зростання його доходності. До цих факторів відносять наступні:

- торгівля та необхідність врахування коливання ринкових цін;
- раціональний розподіл операцій у господарстві поміж вільними працівниками та рабами;
- інтенсифікація праці рабів за рахунок використання методів морального та матеріального стимулювання;
- залучення до господарської діяльності інших господарських галузей, наприклад, скотарства, яке дає немалі доходи.

Луцій Колумелла — письменник і агроном, рекомендував розвивати продуктивні колонати, як початок розвитку майбутнього феодалізму, а також заохочувати рабів до праці, шляхом компромісів.

Знаменитим творцем політико-правових та економічних вчень, ідеологом римської аристократії в період республіки був державний діяч, оратор і юрист **Марк Туллій Цицерон** (106—43 рр. до н.е.). Свої правові погляди і вчення він виклав у роботах — «Про обов'язки», «Про закони», «Про державу», «Туклуканські розмови», «Про межі добра і зла», «Про природу богів».

Цицерон був прихильником приватної власності, великого землеволодіння, посилення експлуатації колоній, розвитку торгівлі. У поглядах Цицерона на торгівлю та позичковий капітал відбилися суперечності між натуральним і товарним господарством у Стародавньому Римі.

Марк Туллій Цицерон створив теорію змішаної форми влади та теорію циклічності форм правління, а також наповнив новим змістом ідею природного права, яка поширилась у всій Західній Європі включно до XX ст. На думку римського політика, держава за своєю суттю є самостійним корпоративним об'єднанням, членство в якому належить усім громадянам. Її основне завдання полягає у забезпеченні умов справедливого врядування.

Цицерон сформулював три основні принципи справедливого врядування, які не втратили своєї актуальності на сьогодні:

- влада делегується народом;
- влада має функціонувати винятково на підставі закону;
- влада може бути виправданою виключно моральними чинниками.

Народ є самоврядною організацією і має вдосталь засобів для самозбереження та розвитку. Благом у державі є закон, але жодний закон не

повинен порушувати природний порядок і створювати благо із безправ'я, добро із зла, чесне із безчестя. Справедливість полягає в тому, щоб не посягати на чужу власність. Критерієм справедливості є універсальний закон природи — природне право.

Розробляючи теорію циклічного розвитку форм держави, Цицерон, спираючись на вчення грецьких мислителів, виокремив три основні форми держави: монархію (царську владу), аристократію (владу оптиматів), демократію (владу народу). Найкращою формою держави є монархія, а політичним ідеалом Цицерона є аристократична сенатська республіка. Найдосконалішою і найстійкішою формою правління є поєднання елементів монархії, аристократії та демократії. На його думку, до такої форми правління наближалась Римська республіка в добу найвищої своєї величі, коли в ній поєднувались влада консулів (монархія), аристократів (сенат) і народу (демократичні збори).

Одним із перших, хто порушив традиційну для античного світу віру в державу (поліс), був римський політичний діяч, філософ і письменник **Сенека Луцій Анней** (бл. 4 р. до н.е. — 65 р. н.е.). В своїх філософських працях «Листи до Луцілія», «Листи на моральні теми», «Про щасливе життя», «Про короткість життя» Сенека на місце держави поставив владу, наділену знаряддям примусу, запровадив ідею загальної рівності усіх людей і усіх станів, як творинь Божих, при цьому не заперечуючи рабства як соціально-політичного інституту.

Розквіт римської юриспруденції припадає на I ст. до н.е. — III ст. н.е. У цей період набули поширення праці римських юристів, що були скомпановані в Дигестах імператора Юстиніана і видані в 529 р. Серед юристів ранньої імперії виділяють **Гая** (II ст.), **Папініана** (II—III ст.), **Цельса** (II—III ст.), **Ульпіана** (II—III ст.), **Модестина** (II—III ст.). Римські юристи розрізняли три види права:

- цивільне право (*ius civile*) — позитивне місцеве право, яке охоплювало звичаєве і преторське право і рішення народних зборів;
- право народів (*ius gentium*);
- природне право (*ius naturale*).

Природне (божественне) право визнавало всіх людей від природи рівними, а право народів, як право міжнародного спілкування, визнавало рабство, необхідність ведення війни, заснування царств, міжнародну торгівлю. Право громадян регулювало взаємовідносини між вільними римлянами і, за Гаєм (II ст.), є «власним правом держави». Джерелом цього права Папініан називав закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети принцепса і «погляди мудрих». Таким чином, розмежування права народів і права громадян, проведене в римській юриспруденції, мало за мету виправдати рабство, агресивність війн і нерівність завойованих народів стосовно римлян.

Право у Стародавньому Римі поділялось на приватне та публічне. **Домініцій Ульпіан** (бл. 170—228 рр.) публічне право відносив до положення держави, а приватне — до користі окремих осіб. Основну ува-

гу юристи приділяли приватному праву. У їхніх роботах були закладені основи теорії цивільного права. Дана теорія римських юристів про поділ права була визнана в середні віки і укоренилась в європейському праві нового часу.

2.5. Становлення християнських економічних та державно-правових ідей

За умов економічної, політичної та моральної кризи рабовласницького суспільства у I ст. н.е. виникає нова релігія — християнство, виро-вчення якого викладено в Новому завіті. Всі пануючі на той час християнські вчення зводились до постулату, що спасіння людини винятково залежить від церкви, єдиної інституції, якій належить відпущення гріхів і оцінка чеснот віруючих. Зміст цих вчень зумовлювався об'єктивними тенденціями розвитку ранньофеодального суспільства і утвердженням християнства, яке в 311 р. стає офіційно дозволеним, а під кінець IV ст. — пануючою релігією Римської імперії. Визнання християнства державною релігією привело до того, що імператори прагнули до авторитарного рішення релігійних питань, а церква не бажала перетворюватись на слухняних виконавців світської влади, при цьому хотіла брати участь у політичній владі та вимагала від держави допомоги в боротьбі з ересями і охороні церковного багатства. Догмати церкви стали водночас політичними аксіомами, а біблійні тексти мали силу закону.

Принциповими засадами раннього християнства були:

- теїзм — сприйняття Бога як творця світу;
- дуалізм — погляд на світ як арену боротьби добра і зла;
- персоналізм — визнання за кожною людиною права на свободу вибору і одноосібної відповідальності за свої дії перед Богом;
- провіденціалізм і есхатологізм — віра у кінцеву, наперед визначену перемогу добра над злом та утвердження Царства Божого на землі.

Яскравим виразником економічних і політико-правових поглядів раннього християнства та розробником теорії теократії був єпископ Гіппона (Північна Африка, поряд з Карфагеном), а в миру **Аврелій Августин Блаженний** (354—430). Політичні, економічні та правові погляди теолога викладені в книгах «Про град Божий», «Про вільну волю». Його погляди спрямовували суспільну свідомість на сприйняття держави як творіння рук людей. При цьому церковну і світську владу Августин не розглядав як інституційно протилежні. Згідно з його вченням існувало єдине християнське суспільство, яке теолог не протиставляв державі і церкві, а обґрунтовував ідею моральної зверхності церкви над державою і право держави на підтримку церкви.

Вперше була визначена ідея християнської рівності, яка зумовлювала соціальну і майнову рівність. Морально засуджувалась майнова нерів-

ність, поділ людей на бідних і багатих. Праця виступає основою людського життя. Августин Блаженний визначив категорію «справедливої ціни» — ціни товару, яка відповідає затратам на його виробництво.

Августин створив теорію і розробив закон про справедливість. Справедливість — це покарання за гріх і полягає в тому, що людина втрачає те, чим не може користуватись. Утіленням божественної справедливості згідно із вченням Августина є право, засадовим принципом якого є непорушний, вічний, санкціонований Богом закон, що регулює людські відносини. Держава, в якій ігнорується право, приречена на небуття.

Політико-правове та економічне вчення Августина Блаженного відіграло велику роль у розвитку політики і права, а також теократичних доктрин.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. Назвіть пам'ятки економічної думки стародавнього Єгипту і Месопотамії.
2. Які головні положення висвітлені у стародавньоіндійській пам'ятці «Артхашастра»?
3. Назвіть представників суспільної думки Стародавнього Китаю.
4. Що відображено у трактаті Конфуція «Бесіди і судження»?
5. Які положення суспільно-економічної думки було відображено у працях представників античної Греції?
6. Які проблеми організації рабовласницької латифундії розкривали давньоримські філософи?
7. Які головні ідеї висували представники раннього християнства?
8. Назвіть головні економічні положення висвітлені у Біблії.

Тести

---

1. У якій із згаданих пам'яток йдеться про проблеми ринку і товарного виробництва, конкуренції і монополії, трудової вартості і ринкового ціноутворення, податків і державного бюджету?

1. «Бесіди та роздуми».
2. «Економікос».
3. «Артхашастра».
4. «Політика»;
5. «Закони».

2. Яка із зазначених шкіл не відноситься до давньокитайських вчень про державу і право:

1. Школа Конфуція.
2. Концепція даосизму.

3. Теологічна школа томізму.
4. Моїстична школа.
5. Школа юристів.

3. В якій літературній пам'ятці Стародавньої Індії визначалась роль закону у людському бутті: «Вчинене беззаконня ніколи не залишається без наслідків для того, хто його вчинив»:

1. «Артхашастра».
2. «Закони Ману».
3. «Рамаяна».
4. «Рігведа».

4. Погляди яких філософів Стародавньої Індії заперечували божественну основу держави і всього суспільного устрою (Всесвіт керується природним законом, а всі події — це природна закономірність):

1. Буддистів.
2. Прихильників вчення Заратустри.
3. Брахманістів.

5. Що є визначальним джерелом права на думку Каутільї (автора трактату «Артхашастра»):

1. Царський указ.
2. Священний закон (дхармашастра).
3. Рішення суду.
4. Звичай.

6. Вкажіть назву праці та її автора, в якій висунуто ідею про те, що «некорисна річ не може бути багатством»:

1. «Закони» Платона.
2. «Політика» Аристотеля.
3. «Домострой» Демокрита.
4. «Про доходи» Ксенофонта.

7. Кому належить вислів: «раби — це знаряддя, що говорить»?

1. Ксенофону.
2. Платону.
3. Аристотелю.
4. Конфуцію.

8. Хрестоматика Аристотеля — це наука про:

1. Багатство.
2. Обмін, торгівлю, збагачення.
3. Управління майном.
4. Зовнішню торгівлю.

9. Філософи Стародавньої Греції основною галуззю економіки вважали:

1. Скотарство.
2. Землеробство.

3. Ремесло.
4. Мистецтво.

10. Вчителем Ксенофонта був:

1. О. Македонський.
2. Сократ.
3. Платон.
4. Аристотель.

11. Хто вперше проаналізував поділ праці як економічну категорію?

1. Аристотель.
2. Платон.
3. Ксенофонт.
4. Варрон.

12. Яку з нижченаведених категорій населення Платон не відносив до жодного стану?

1. Філософів.
2. Землеробів, ремісників, торговців.
3. Воїнів.
4. Рабів.

13. У якій із згаданих пам'яток йдеться про проблеми сутності багатства, товару, грошей, поділу праці і ринку, устрою домашнього натурального рабовласницького господарства?

1. «Бесіди та роздуми».
2. «Економікос».
3. «Артхашастра».
4. «Політика».
5. «Закони».

14. У якій із згаданих пам'яток йдеться про теорію природного права, економічні функції держави і роль її правителя та чиновницького апарату?

1. «Бесіди та роздуми».
2. «Економікос».
3. «Артхашастра».
4. «Політика».
5. «Закони».

15. Хто вважається засновником терміну «економіка»?

1. Ксенофонт.
2. Аристотель.
3. Платон.
4. Сократ.

16. Концепцію ідеальної держави Платон виклав у творі:

1. «Домострой».
2. «Нікомахова етика».

3. «Держава».
4. «Політика».

17. Яку функцію грошей не виділяв Ксенофонт?

1. Засіб обігу.
2. Засіб нагромадження.
3. Засіб страхування.
4. Міра вартості.

18. Хто із мислителів Стародавньої Греції принцип законності використовував як базисний критерій для класифікації та характеристики різних форм державного устрою і правління?

1. Платон;
2. Сократ.
3. Демокрит.
4. Аристотель.

19. Хто із мислителів Стародавньої Греції висловлювався проти демократичного устрою полісів, а кращою формою правління вважав аристократію, яка здійснює свою владу на підставі законів?

1. Гесіод.
2. Гераклід.
3. Піфагор.
4. Сократ.

20. Одним із перших мислителів античності, який заперечував божественне періоджерело законів був:

1. Гераклід.
2. Демокрит.
3. Платон.
4. Сократ.

21. Хто із мислителів Стародавньої Греції проголосив принцип рівності всіх перед могутньою державою і розподіл обов'язків згідно з індивідуальними властивостями душі?

1. Сократ.
2. Демокрит.
3. Платон.
4. Аристотель.

22. На думку кого із філософів античності право уособлює політичну справедливість і є нормою регулювання політичних відносин людей?

1. Сократ.
2. Епікур.
3. Платон.
4. Аристотель.

23. За філософсько-політичною теорією міста — держави Платона, тимократія це:

1. Правління багатих.
2. Правління військових.
3. Безвладдя.
4. Вседозволеність і надмірність свободи.

24. Яку з нижченаведених рис не відносять до ознак конституційного правління Аристотеля:

1. Конституційне правління узгоджується з інтересами всіх громадян.
2. Конституційне правління — це закони правління, яке спирається на норми, однаково обов'язкові як для урядовців, так і для всіх громадян.
3. Конституційне правління існує з добровільної згоди громадян, що докорінно відрізняє його від деспотизму.
4. Конституційне правління — це правління, яке діє на благо правлячих верств.

25. Які ідеї проповідував Іоанн Златоуст (345—407):

1. Відокремлення від держави, повернення до демократичних ідей раннього християнства:
2. Визначення меж впливу світської влади, підпорядкування її владі;
3. Всі соціальні й державні інститути, а також правові норми є наслідком гріховності людей.

26. Хто з мислителів Стародавнього Риму вважав, що взаємовідносини людей повинні ґрунтуватися на принципі «Чого не бажай собі, не бажай і іншим»:

1. Сенека.
2. Катон.
3. Епіктет.
4. Цицерон.

27. Мислителі якої школи започаткували науку — юриспруденцію:

1. Школи юристів («фадзя») Давнього Китаю.
2. Теологічної школи томізму.
3. Школи римських юристів.
4. Моїстичної школи.

28. Ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від громадського стану, висловлював:

1. Сенека.
2. Епіктет.
3. Цицерон.
4. Колумелла.

29. Хто з мислителів Стародавнього Риму зробив спробу визначити принципи міжнародного права:

1. Сенека.
2. Епіктет.

3. Цицерон.
4. Колумелла.

30. Хто з мислителів античної Греції був прихильником державно-правових поглядів, які пропагували аполітичність, безтурботність, спокій духу, задоволеність і свободу:

1. Платон.
2. Аристотель.
3. Епікур.
4. Полібій.

31. Яку із зазначених рис не відносять до основних засад раннього християнства:

1. Теїзм — сприйняття Бога як творця і вищого розуму;
2. Дуалізм — бачення і сприйняття світу як постійної боротьби добра і зла;
3. Персоналізм — одноособова відповідальність людини перед Богом за свої дії;
4. Десакралізацію — заперечення святості чи святенності чогось;
5. Провіденціалізм — «божий знак», віра у кінцеву мету всього буття як наперед визначену перемогу добра над злом.

Тема 3.

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Історичні умови та особливості економічних поглядів середньовіччя. Економічні погляди середньовічного Китаю. Лі Гоу, Ван Аньші.

Виникнення ісламу і відображення постулатів Корану в економічній думці арабських мислителів. Становлення державно-правових поглядів ісламу.

Арабське середньовіччя. Концепція «соціальної фізики» Ібн Хальдуна. Ідеї утопічної держави Ібн Сіні.

Економічна думка Індії, Японії, Османської імперії в епоху середньовіччя.

Відображення генезису феодалізму в документах раннього середньовіччя. Пам'ятки економічної думки Франкської держави. «Салічна правда». «Капітулярій про вілли».

Економічні та теократичні погляди каноністів: Фома Аквінський. Монетарні теорії Ніколи Орезма.

Проблеми феодального устрою в українській економічній думці. «Руська правда», «Повість временних літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Галицько-Волинський літопис. «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона Київського. «Слово» Данила Заточника. Полемічні рукописи 80-х років XVI ст. Економічні ідеї Івана Вишенського та Станіслава Оріховського-Роксолана. Становлення поглядів на державу і право в раннього феодальній Київській Русі.

3.1. Економічні та політичні погляди ідеологів країн середньовічного Сходу

3.2. Економічні та політичні погляди кантоністів

3.3. Політико-правові вчення мислителів і юристів середньовіччя

3.4. Економічна думка та становлення поглядів на державу та право в Україні раннього періоду Середньовіччя

3.1. Економічні та політичні погляди ідеологів країн середньовічного Сходу

Предметом дослідження економічних процесів епохи середньовіччя виступає становлення та розвиток феодального устрою. Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Середньовічні трактати містять численні господарські поради, різноманітні практичні рекомендації, але занадто мало теоретичних узагальнень і спроб осмислення

суті економічних процесів та явищ. Основними джерелами суспільної думки середньовічного суспільства є юридичні кодекси і церковні пам'ятки. Економічні погляди цієї епохи мають досить широкий діапазон: від законності володіння землею та соціального поділу суспільства до проблем товарно-грошових відносин.

Особливості формування економічних та політичних поглядів в епоху середньовіччя

1. Панівною силою економічної системи залишалась сільська община, яка модифікувалась у форми державного феодалізму.

2. Зберігалась державна власність на землю.

3. В центрі уваги залишались питання державного управління, оподаткування, методи поповнення державної казни, розвиток сільського-сподарського виробництва.

4. Вплив на розвиток економічної та політичної думки Близького Сходу виявив іслам, а на життєдіяльність західних суспільств — християнство.

5. Характерною ознакою Середньовічної епохи була постійна суперечка між церквою і світською владою з приводу першості у суспільстві.

Політико-правова та економічна думка країн середньовічного Сходу визначалася тогочасними проблемами.

Економічні трактати середньовічного **Китаю** стали продовженням традицій, які склалися в економічних ідеях давнини. Типовими виразниками економічних знань були реформатори Фань Чжуньянь (982—1052), Лі Гоу (1009—1059), Оуян Сю (1007—1072), Су Ші (1036—1101), Ван Аньші (1021—1086), вчені Е. Ші, Шень Ко (1031—1101), мислителі XVII ст. Хуан Цзунсі, Гу Яньу, Ван Чуань-Шань та ін. Яскравим прикладом цього є праця **Лі Гоу** (1009—1059) «План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу» (XI ст.). За планом Лі Гоу основним інструментом збагачення держави є фінанси, а джерелом багатства — землеробство; для стабілізації сільськогосподарського виробництва необхідно залучати «бродячий люд», заборонити захоплення земель і перехід селян у ремісники; метою державного регулювання економіки є забезпечення економічної рівноваги при державному контролі ринку та цін; споживання здійснюється відповідно до рангів людей.

Ідеї регулювання економіки продовжував розвивати **Ван Аньші** (1021—1086), який виклав проект реформ під назвою «Новий закон». Основними ідеями проекту були: стимулювання праці селян через заміну натурального податку грошовим; захист селян від гніту лихварів шляхом надання їм кредиту під заставу майна і 20 % річних; створення державних управлінь торгівлі.

Економічні та політико-правові погляди арабських філософів базувались на вченнях **Корану** (610—632). У проповідях Мухаммеда пропагується божественна природа соціальної та майнової нерівності в суспі-

лстві; освячується інститут приватної власності; засуджується скупість, марнотратство, розкіш, нагромадження скарбів та грошей; торговий прибуток визнається нормальним явищем, а позичковий відсоток — «породженням сатани».

Головною заповіддю для мусульман є визнання того, що немає іншого Бога крім Аллаха, а Мухаммед — його пророк. Відступництво від віри почало визнаватися найбільшим злочином і каралось смертю, поняття гріха стало ототожнюватися з поняттям злочину.

Нова система релігійних і морально-правових уявлень швидко поширилася. Мединська община прибічників Мухаммеда стала центром об'єднання Аравії, своєрідною теократичною державою.

Згодом в ісламі сформувалось кілька течій, основні серед них — суннізм та шиїзм. Прибічники суннізму до рівня Священного писання, крім Корану, відносять Сунну — мусульманські перекази про життя Мухаммеда, а також тлумачення ісламу — яка складається з хасидів. Шиїти не визнають суннітських халіфів, вважають законними послідовниками і тлумачами ісламу лише династію 12 імамів — Алідів (Алі та його прямих нащадків від шлюбу з дочкою Мухаммеда — Фатимою).

Ісламом стверджується ідея, що вчення Корану є незмінним, завершеним, а його положення імперативним.

Значна частина приписів Корану має водночас моральний і правовий аспекти, багато з них є нормами, на яких має будуватися життя людини, суспільства і держави.

За корисливі злочини і, особливо, посягання на власність Коран передбачає жорсткі санкції у вигляді фізичних покарань.

Важливим державотворчим аспектом Корану є принципи безумовного підкорення владі, яка вважається такою, що йде від Бога, він дарує її тому, кому бажає. Причому влада не обов'язково поділяється на світську й духовну, а розуміється ісламом як засіб для здійснення морально-правових приписів Корану.

Представниками Арабського середньовіччя є арабський історик і філософ *Ібн Хальдун* (Абу Заїд Абу ар-Рах-ман ібн Мухаммед аль Хадрамі, 1332—1406) та його «соціальна фізика», а також *Авіцена* (Абу Алі Хусейн ібн абдаллах ібн Хасан ібн Алі ібн Сіна, 1331—1406).

Змальовуючи схему еволюції суспільства в «Книзі повчальних прикладів», Ібн Хальдун розмежовує категорії необхідної і додаткової праці, необхідного і додаткового продукту. Виключне значення має його тлумачення двоїстої природи товару — споживної вартості і вартості, при цьому вартість тлумачить як затрати людської праці. Коливання цін на товари Ібн Хальдун пояснює попитом та пропозицією, а торговий прибуток — різницею купівельної та продажної ціни. Ціна — грошовий вираз вартості, але ціна може включати податки і різні побори, що збільшують її. Ібн Хальдун запропонував свою періодизацію історії, а саме: 1) дикість; 2) життя у сільській місцевості; 3) виникнення міст. Він відстоював необхідність запровадження в обіг повноцінних грошей.

Мислитель розрізняв категорії «суспільство» і «держава», з'ясував закономірності їх взаємозв'язку та розвитку. Сучасні мислителю держави він поділяє на три типи залежно від природи правління. Серед них природна монархія, політична монархія, халіфат.

Природна монархія в уяві Ібн Хальдуна постає деспотичною державою, правителі якої задля задоволення своїх інтересів застосовують силові методи управління.

Наступна форма держави — політична монархія — є більш поміркованою, такою, що проводить виваженішу політику, але вона не зовсім відповідає інтересам населення, оскільки це здійснюється з відривом від релігії, яку воно сповідує.

Найбільш вдалою державою, на думку мислителя, є халіфат, коли земний порядок забезпечується на основі віри, стабільність мусульманської общини підтримує «свій» правитель, який стоїть на чолі її.

Призначенням політичної організації суспільства Ібн Хальдун вважав захист власності виробників на засоби та продукти праці. Він гостро критикував форми державної політики, що завдають шкоди власності підданих (високі податки, конфіскації, торговельні монополії). Він був першим мислителем, який спробував створити наукову філософію історії.

У своїх працях «Книга зцілення» та «Трактат про економіку» **Ібн Сіна** основою існування суспільства вважав ремесла, які поділяв на: розумні (політика і управління); ремесла високого мистецтва (література, астрономія, медицина); художні ремесла (образотворче мистецтво, музика). Ібн Сіна «сконструював» модель ідеальної утопічної держави, в якій всі працюють, отримують рівномірні блага, зникають політичні суперечності, війни, ворожнеча.

«Першим філософом арабів», вважався **Аль-Фарабі** (870—950), який свої державницькі і правові погляди виклав у трактатах «Про погляди жителів добродесного міста», «Афоризми державного діяча» тощо. У зазначених працях «Аристотель Сходу», як його назвали сучасники, значну увагу приділяв дослідженню сутності влади, завданням і метою якої є створення умов для щастя і злагоди.

Піддаючи аналізу державні утворення, Аль-Фарабі поділяв їх на добродесні, неосвічені та колективні. Мислитель робив спробу викласти проекти ідеальної держави. У такій державі всі повинні бути високоморальними, дбати один про одного і разом досягти щастя. Населення ідеальної держави мислитель поділяв на кілька верств, серед яких виділяв мудрих та інших достойних осіб; «людей релігії»; людей мистецтва, писарів; лікарів, астрологів та інших фахівців, військових; багатих людей, землеробів, скотарів, купців та ін.

Близькими до нього були погляди **Ібн-Рушда** (Аверроеса) (1126—1198). Він був переконаний, що умовою покращення життя людей є знання та відсторонення від влади «людей релігії». Ібн-Рушд започаткував напрям у західноєвропейській середньовічній філософії — аве-

проїзм — вчення про вічність матерії і руху, яке заперечує акт одночасного божественного творіння, визнаючи Бога не як творця, а як першопричину всього сущого. Згідно з вченням аверроїзму все земне життя, включаючи державу і право, підпорядковане природній необхідності.

В **Індії** великий вплив на економічні уявлення мала сільська громада (община), влада якої позначалася навіть на поведінці торговців. Економічні погляди ґрунтувались на релігійних традиціях. «Теорією» внутрішньогромадських відносин були соціальні норми, пов'язані з функціонуванням кастової системи. Кастовий поділ господарської діяльності сприяв негативному ставленню до фізичної праці. Індійська традиція відображена у коментарях надхарма-шастри, з яких найвідомішими є коментарі Куллуки на «Мана-вадхармашастру» і Віджнянашвари Апарарки на «Яджнявал-к'ясмриті». Від давнини залишилось розуміння єдності державного господарства, яким керує цар. Головним вважалося те, як спонукати платника податку до активного господарювання і скільки брати з нього податку, щоб забезпечити всім належний добробут. Обов'язок правителя полягав у нагромадженні грошей. У державну скарбницю він мав віддавати 1/4 своїх доходів, визнавалась можливість конфіскації частини майна вельмож для поповнення державної скарбниці. Заохочувалось у Індії лихварство, яким займалися і заможні мусульмани.

Економічна думка середньовічної **Японії** пов'язана з фіскальною політикою держави, яка втручалася в розподіл землі, селянських наділів, освоєння громадських земель. Про економічний стан Японії та її економічну політику можна довідатися з пам'ятних нотаток із 12 статей **Мійосі Кійоюкі** (847—918), де автор обґрунтовує необхідність надільної системи. Для нього причиною зла є те, що «землі переходять у чужі руки, багаті родини примножують свої володіння, дбають тільки про свою вигоду. Цим завдається шкода державі».

У контексті захисту землеробства розвивалася економічна думка Японії у наступні століття. Тривале нехтування купецько-торговельною діяльністю, товарно-грошовими відносинами поступово змінювалось. У пізньому середньовіччі виникла школа економічної думки купців, тобто напряму «вчення серця» (сінгаку), засновником якого був **Ісіда Байган** (1685—1744). Рівність усіх перед грошима — це вихідна теза цієї течії, де поєдналися буддизм, синтоїзм і конфуціанство.

Економічна думка в **Османській** імперії формувалась на стику впливів мусульманського Сходу і християнського Заходу. Османські правителі намагалися бути справедливими не тільки щодо оподаткування селян, але й у формуванні ринкових цін, а також у регулюванні лихварського відсотка. Економічна думка знайшла відображення в посланнях Мустафи Кочібея султану Мураду IV (1630) і султану Ібрагіму I (1640), у трактаті Кятіба Челебі (1609—1658) «Керівництво з виправлення помилок».

3.2. Економічні та політичні погляди каноністів

Особливістю економічної думки раннього і пізнього канонізму було те, що в період зародження середньовіччя засуджувалось лихварство, торговельний прибуток, які розглядались як результат нечесного обміну і присвоєння чужої праці. **Раннє** середньовіччя характеризувалось регресом духовної культури, зростанням натуралізації економіки, послабленням зв'язків між державами, занепадом ремесла, провідною ідеологією стає християнство. Джерелом вивчення економічної думки раннього середньовіччя є документи Франкського королівства, яке утворилось на території Європи у V—IX ст. (Бельгія, Нідерланди, Франція, Німеччина, Швейцарія, Італія): «Салічна правда» — збірник законів салічних (Північних) франків (V—VI ст.); «Капітулярій про вілли» Карла Великого (початок IX ст.). У «Салічній правді» визначалось рівне право сільських общин на землю, рівність всіх вільних франків перед законом, розмежування рухомого і нерухомого майна. «Капітулярій про вілли» дає уявлення про економічну політику феодальної держави (господарство мало натуральний характер), визнається монопольне право феодалів на земельну власність, визначається обов'язкова сплата оброку в натуральній формі власнику землі.

У XII ст. з'явилася школа кантоністів, предметом дослідження яких були папські декрети і булли, рішення церковних соборів, висловлювання отців церкви, а також положення Біблії. Кантоністи перейняли з учень Стародавнього Риму природно-правові концепції, природне право ними ототожнювалося з божественним законом, викладеним у Священному писанні, а джерелом позитивного (людського) права вважали лише звичай.

З XII ст. історії відомий перший звід канонічного права «**Кодекс Граціана**», автором якого був монах Граціан. В його положеннях і коментарях репродукувалась ідея про первинність церковної влади, її повноваження здійснювати юрисдикцію не лише в сфері морально-релігійних відносин, а також у відносинах світського характеру.

У 1159 році з'явився політико-правовий трактат історика і юриста, єпископа Шартарського **Іоанна Солсберійського** (1115/1120—1180) «*Policraticus*» (перекладається як «співавторство»), в якому стверджувалось, що піддані згідно з волею Бога наділяють владою князя, який у своїй діяльності підпорядкований божественним законам і отримує від церкви меч (право застосування сили).

Іоанн Солсберійський намагався зібрати все, що було зроблено попередниками в області теології, схоластики, юриспруденції, викладанні римського права, поглядів середньовічних юристів і звести до однієї теорії з проблем держави, права і влади. Крізь всю його політико-правову та релігійну концепцію проходить ідея, що церква має право втручатися в справи держави при формуванні державних органів.

Для аргументації теоретичних висновків Іоанн широко використовує емпіричні дані. Іоанн Солсберійський вперше застосував термін «принцепс» (цар) для визначення глави держави. Суть глави держави він визначав як публічну владу, що діє на певній території. Іоанн Солсберійський розрізняв два типи государів: перші правила згідно закону, праву і справедливості, а також принципу «загального блага»; інші правила виключно силою, переслідуючи лише свої цілі, вони були тиранами. Іоанн Солсберійський вперше ввів у європейську думку органічну теорію світського політичного ладу.

«Полікрат» Іоанна Солсберійського випередив як теорію нового часу про божественні права королів, так і протилежне вчення про право народу на зняття владики-тирана.

Представником *пізнього* канонізму був **Фома Аквінський** (Фома Аквітан) (1225—1274), канонізований католицькою церквою у 1323 році. Його основні праці — «Сума теології», «Сума істини католицької віри проти язичників», «Про правління можновладців», в яких розкрив суть власності, яка має подвійну природу — управління і користування; виводить теорію «справедливої ціни». Приватну власність він не засуджує, але говорить про те, що кожен власник повинен пам'ятати, що він є правителем того майна, яке належить всім. Володіння власністю зобов'язує до благочинності, з однієї сторони і до праці — з іншої, тобто приватна власність є непорушною, виступає стимулом до праці, відповідає порядку співіснування, усуває суперечності між людьми.

Фома Аквінський виводить теорію «справедливої ціни», а також вперше говорить про прибуток від торгівлі, як винагороду за ризик підприємця. Гроші вважає мірою життя, визнає дві функції грошей — міру вартості і засіб обігу. Виправдовує Ф.Аквінський позичковий процент, прирівнюючи його до зняття орендної плати за землю (ренти). Були розроблені юридичні процедури, завдяки яким відсоток за позику прирівнювався до ренти з землі.

Обстоюючи централізацію влади, Фома Аквінський визнає соціальну ієрархію, а її природну підставу бачить у поділі праці, розглядаючи приватну власність як необхідний інститут людського життя.

Він піддав ретельному аналізу вчення Аристотеля і використав його в розробленні християнської державно-правової концепції. Основою його поглядів на державу став твір Аристотеля «Політика». Теолог поділяв думку Аристотеля про те, що людина є політичною істотою.

Фома Аквінський назвав форми держави в такому порядку: монархія, аристократія, політія (править більшість в інтересах загальної користі), тиранія, олігархія, демократія. Монархія, на думку теолога, є найдосконалішою формою правління. За низкою ознак вона є усталенішою та надійнішою, ніж інші форми, а також здатною гарантувати щасливе життя.

Однією з таких ознак є те, що монархія за будовою схожа на Всесвіт, що його створив Бог, і править ним, як і монарх у своїх володіннях.

Друга ознака і перевага монархії полягає в тому, що вона, як і людський організм, управляється одним центром — розумом, а тому виключає суперечки між учасниками правління, що точаться за аристократії, олігархії та демократії. Водночас Фома Аквінський поділяв монархію на абсолютну і політичну. Останню теолог вважав прогресивнішою, оскільки влада в ній регламентується законом. У своєму політико-правовому вченні він намагався обґрунтувати тезу про зверхність у суспільстві духовної влади над світською.

Аналізуючи світську владу, він дійшов висновку, що вона складається з трьох аспектів: сутності влади, форми влади (походження) і використання влади.

Сутність влади, або її першооснову, мислитель розглядав як установлені Богом порядок відносин панування й підкорення, в яких воля правителів спричинює рух підданих.

На відміну від сутності влади, її походження не завжди збігається з приписами Закону Божого, оскільки заволодіти владою люди можуть завдяки омані чи застосуванню сили.

Третій аспект — використання світської влади. Тут Фома Аквінський зазначив, що в житті має місце зловживання владою, несправедливе її використання, що теж порушує заповіді Бога.

Ф. Аквінський, як і Аристотель, не розмежовує суспільство і державу. Відповідно до його вчення, держава — це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на потреби природи і розуму. Природа держави — це реалізація законів провидіння. Роль володаря в державі філософ порівнював із роллю Бога в світі.

Політичним внеском Ф. Аквінського у розвиток державно-правової думки є його класифікація форм держави на основі критерію морально-го правління. Суспільство має на меті загальне благо. З огляду на це теолог поділяє правління на справедливе і несправедливе, а владу — на політичну і деспотичну.

Політична влада — це додержання законів, опікування світського правителя обороною країни, судочинством, усуненням зловживань, підтриманням миру в державі. Це найкраща форма правління, яку контролює церква і великі феодали.

Деспотична влада — це ніким і нічим не обмежене правління повелителя-деспота. Таке правління Ф. Аквінський однозначно засуджував, підкреслюючи, що правитель повинен керуватися вимогами божественної справедливості, додержуватися приписів законів і вимагати такої ж поведінки у підданих. Панування однієї людини над іншою не повинно позбавляти підданого права на вільний моральний вибір. Ніхто, навіть раб, не зобов'язаний коритися деспотові. А тому опір тиранії, робить висновок філософ, є не лише правом, а й обов'язком підданих.

На думку мислителя, влада виникає у відповідь на природну необхідність задоволення потреб людини. Вона об'єднує суспільство і до-

помагає людям удосконалюватися морально, піклуватися про душу та своє місце серед людей.

Свою правову концепцію Ф. Аквінський викладає з позиції категорії справедливості. Право — це дія справедливості під кутом зору встановленого божественного порядку людських взаємин. Справедливість полягає у наданні кожній людині того, що їй самій належить. Як і Аристотель, Фома Аквінський розрізняв два види справедливості: розподільну і порівняльну. Розподільна справедливість — це надання благ згідно з заслугами, а порівняльна — це дії на порівняння чого-небудь. Відповідно до цього існують і види права: якщо порівняння відбувається за внутрішньою природою речей, то це дія **природного права**; якщо ж порівнюються дії (тобто відновлюється справедливість у суспільстві) за людською волею, то це **позитивне (людське) право**.

Доцільно наголосити на принципово різних засадах вчень Аристотеля та Фоми Аквінського стосовно розуміння природи людини і справедливості (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

ВІДМІННОСТІ У ВЧЕННІ АРИСТОТЕЛЯ ТА ФОМИ АКВІНСЬКОГО.

	Аристотель	Фома Аквінський
Розуміння природи людини та природного права	Людська поведінка підпорядкована природному праву, яке втілює вимоги всеохоплюючої космічної справедливості	Природне право — це підкорення людини Богові і втілення божественної справедливості
Трактування держави	Держава є «самодостатньою», тобто вона здатна забезпечити всі умови, за яких можливий найвищий рівень морального розвитку людини	Держава відіграє значну роль у житті суспільства, але справедливість на землі утверджується не завдяки світській владі (державі), владі церкви. Верховенство духовної влади над світською

Влада, вважав Ф.Аквінський, приводить у дію закони держави. Вони являють собою специфічні настанови (приписи), які не порушують божественного порядку.

Філософ розрізняє вічний, природний, божественний та людський закони, дія яких охоплює чотири рівні космічної реальності, що є «чотирма формами Божественного розуму» (рис. 3.1).

Вічний закон є тотожним розуму Бога, вічний план божественної мудрості. Формою відображення божественного розуму у земному житті є **природний закон**. Сфера його впливу — світ живої природи,

який підкоряється інстинктам життя і самозбереження. Природний закон діє однаково як у сфері християнського світу, так і серед язичників. Дарунком Божої милості є **Божественний закон**, який визначає кінцеву мету людського життя, керує душею і спрямовує людей у прагнення до добра. Наряду із зазначеними законами, Ф.Аквінський виводить, спеціально призначений для людей, **позитивний закон**, який конкретизує природний закон і за допомогою сили і страху змушує людей досягти добродітності і не завдавати зла іншим людям. **Людський закон** спрямовує недосконалих за своєю природою людей коритися владі перед страхом покарання. Але, якщо природний закон поширюється на всіх людей Всесвіту, то норми позитивного закону діють у межах окремої країни і різняться між собою.

Рис. 3.1. Форми Божественного розуму за Ф. Аквінським

Сучасна католицька теорія права — неотомізм (офіційна філософська доктрина католицької церкви) заснована на вченні Фоми Аквінського. Послідовники цього вчення — неотомісти, неосхоластики, доводять, що концепція Фоми Аквінського зводить до рангу вищих цінностей достоїнства людини, захищає права і свободи від свавілля влади.

Французький вчений **Нікола Орезм** (1323—1382) у «Трактаті про походження, природу, юридичну основу і зміст грошей» (1360) досліджував походження грошей і став одним з перших авторів металістичної теорії грошей. Гроші, на його думку, це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Золото та срібло стали грошима завдяки своїм природним властивостям. Ніколо Орезм був противником псування монет, оскільки вони не були власністю короля, хоч і друкувались з його портретом. Він зазначав, що зміна ваги і цінності монет завдає збитку торгівлі та кредиту, знецінює різні грошові доходи.

Одним із напрямів економічної думки класичного середньовіччя були **сресі**, що виражали відмінні від офіційної католицької церкви пог-

ляди. Єресі — ідейний протест проти перетворення християнства в ідеологію станового ладу. В середні віки єресі — це теологічна юриспруденція, яка переглядала феодальну державу і право.

Єретики стверджували, що багатство церкви придбане всупереч християнським канонам, і активно захищали ідею рівності всіх людей. Єресі поділялись на три групи:

➤ багаті єресі — чисто богословські і не стосувались суспільно-політичних проблем;

➤ небезпечні єресі — обвинувачували духовенство у відступі від апостольських правил, у користолобстві, дармоїдстві, гордині, зарозумілості і незвазі до заповідей Христа;

➤ єресі антифеодального характеру — засуджували не лише церкву, а й кріпосництво, дворянські привілеї і право.

Наприкінці V — в середині VI ст. єресі в Західній Європі ще не мали масової бази. Але в XI—XII ст. відбувається різке піднесення єретичних вчень і рухів. Це стосується Північної Італії, Південної Франції, Німеччини. Першими єретиками Європи, які мали європейський резонанс і поклали початок суспільнополітичному руху, були болгарські богомоли (Болгарія X—XIII ст.). Прикладами єресей були програми селянських повстань: Майл-Ендська програма передбачала ліквідацію кріпосництва, а Смітфілдська — поділу між селянами церковних земель і общинних угідь, захоплених феодалами.

У XIV—XV ст. з'являються дві течії нової єресі: Бюргерська та селянсько-плебейська. Бюргерські єресі спрямовувалися проти феодалізму, розкоші церкви та духовенства, вимагали усунення папства від влади та політичної діяльності, повернення до ранньохристиянської моралі, рівності всіх членів релігійних общин. Бюргерські єресі представляли доктор богослов'я Оксфордського університету в Англії **Джон Уікліф** (1330—1384) і чеський теолог **Ян Гус** (1374—1415).

Джон Уікліф у своєму політико-правовому вченні наполягав на незалежній від Рима англійській церкві, виступав проти непогрішності пап, проти втручання церкви у справи держави, захищав приватну власність та відстоював розподіл суспільства на стани.

Підтримуючи Джона Уікліфа, Ян Гус виступав проти привілеїв дворянства і церковних багатств, проти верховної влади німецького імператора, за що був страчений у 1415 році. Його погляди збіглися з мотивами національно-визвольної боротьби Чехії проти німецьких феодалів. У «Гуситському русі» незабаром визначилось дві течії, які мали свої програми (рис. 3.2).

Селянсько-плебейські єресі та їхній рух у XIV—XV ст. представляли лолларди (жебруючі священики) в Англії і таборити в Чехії. Лолларди бажали передати землю селянським громадам, звільнити хліборобів від пут кріпацтва, вести простий спосіб життя ранніх християн. Таборити прагнули до скасування виключного права дворянства, заборони римсько-католицької церкви, встановлення рівності всіх людей. Селян-

сько-плебейські ересі підтримували всі бюргерські вимоги та доповнювали їх вимогами громадянської рівності, вимагали скасування панщини, оброку, податей, станових привілеїв і самих станів.

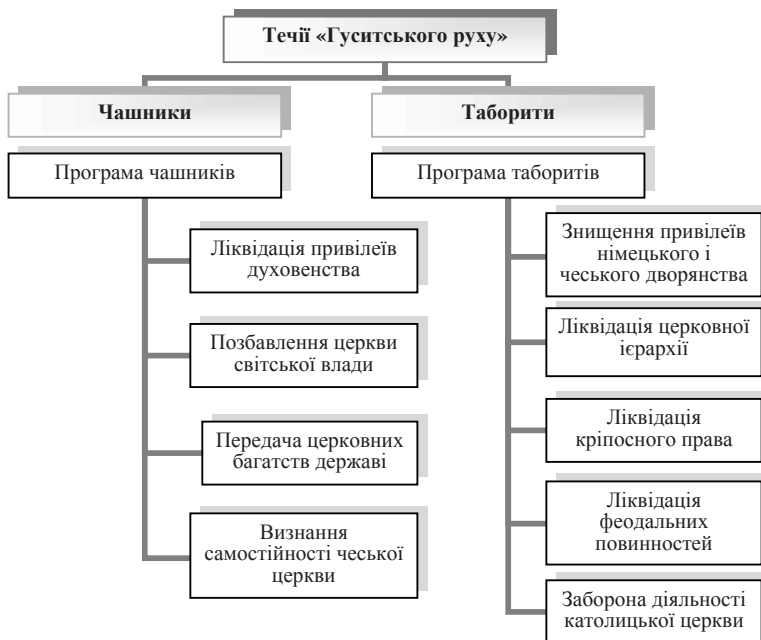

Рис. 3.2. Програма течій «Гуситського руху» у Чехії

Ідеї еретиків використовувались під час Реформації XVI ст. і в ранніх буржуазних революціях XVI—XVII ст. Німеччини, Голландії і Англії.

3.3. Політико-правові вчення мислителів і юристів середньовіччя

Починаючи з XII ст. докорінно змінилося обличчя західноєвропейських країн:

- була подолана феодална роздробленість;
- утверджувались станово-представницькі форми правління, які гарантували стабільність у суспільстві, ліквідацію колишніх внутрішньодержавних перепон;
- активізується процес формування національних ринків;
- зростають та багатіють міста як центри ремесла і торгівлі;

- змінюється соціальна структура суспільства (поряд із духовенством та дворянством з'являється третій стан — міське бюргерство).

У XII ст. виникло феодальне міське право («Магдебурзьке право»), яке виводило міста з-під юрисдикції феодалів і надавало їм власне самоврядування, встановлювало порядок виборів і функції міських органів влади, суду, об'єднань ремісників і купців, регулювало ряд цивільно-правових відносин. З'являються нові держано-правові концепції, що пропонували значну корекцію суспільного устрою, по-іншому визначали роль і призначення держави. Нові державно-правові концепції обґрунтовували ідею централізованої держави і політичного миру.

Представником такого напрямку політичної думки цієї доби був італійський мислитель, ідеолог представників нового стану міщан (бюргерства) **Марсилій Падуанський** (бл. 1275 — бл. 1343). Він був прибічником аверроїзму (вчення арабського філософа Ібн-Рушда, яке заперечувало акт одночасного божественного творіння світу і визнавало Бога першопричиною всього суцього), свою концепцію виклав у творі «Захисник миру» (1324).

Новизна поглядів мислителя визначалась наступним:

- він один із перших в історії європейської державно-правової думки створив нове вчення про державу, побудоване на раціональних засадах;

- першим висловив ідею верховенства закону в суспільстві;

- близько підійшов до проблеми розмежування духовної і світської влади;

- поділяв світську владу на законодавчу і виконавчу.

М. Падуанський заперечував феодальну роздробленість держав, а церкву звинувачував у багатьох негараздах суспільства, пропонував підпорядкувати її світській владі та обмежити сферу впливу, звуживши її до розв'язання проблем духовного життя людей.

Теорія світського правління М. Падуанського базувалась на безпосередній практиці розвитку італійських міст-держав із самоврядною формою правління. Мислитель вважав, що держава виникає внаслідок поступового ускладнення форм людської спільності. Держава є виразником політичної влади, джерелом якої є народ. Від народу походить як світська, так і духовна влада. Як виразник політичних поглядів свого стану (бюргерства), філософ підкреслював, що метою держави є створення умов для достойного існування людини, досягнення нею «громадського щастя», під яким розумілись захист власності і свобода роду занять. Але для реалізації цих цілей у державі має бути політичний мир, який досягається узгодженням функціонування усіх органів управління і створення відповідного правового порядку, спрямованого захистити особу і її майно.

М. Падуанський заклав основи ідеї народного суверенітету, поставивши знак рівності між поняттями «народ» і «суспільство». Він вважав народом усіх громадян, які беруть участь у громадському управлінні, але позбавив цих якостей дітей, рабів, іноземців і жінок. Виходячи з ідеї народного суверенітету, мислитель називав найдоско-

налішу таку державу, де монарх є виборною особою. Саме монархія, як одноособове правління, здатна захистити інтереси народу.

Розглядаючи проблеми права М. Падуанський *по-перше*, розрізняв соціальні норми, що регулюють суспільні відносини, відокремлюючи релігійні, моральні та правові форми;

по-друге, вважав, що право виникає разом із державою, воно не існує поза державою, тому право поділяв на божественне (складається із приписів Нового Заповіту) та позитивне (втілення волі держави);

по-третє, вважав, що позитивне право (людський закон) — це правила, що регулюють поведінку людей на засадах наказу, заборони, дозволу і здійснюються шляхом примусу. Його завдання полягає в регулюванні відносин у державі та контролі над владою, у стримуванні її від свавілля та зловживань;

по-четверте, розмірковуючи над законодавчим процесом і виконанням законів у державі, філософ фактично підійшов до проблеми поділу влади на дві гілки: законодавчу та виконавчу.

Вагомий внесок у розвиток новітніх поглядів на державно-правові явища зробили **середньовічні юристи**. Одним із напрямів дослідницької роботи різних юридичних шкіл Х—ХІ ст. було порівняння чинного в країнах права з римським правом. Відбувалася активна рецепсія (притосування норм римського рабовласницького права до регулювання феодальних відносин) римського права. Розуміння сутності права знову звелось до ідеї справедливості та пов'язаних з нею природно-правових уявлень і політичних поглядів.

Теорію природного права нового часу започаткували *павінська, равенська і римська школи права*, які в основу своїх дослідницьких підходів поклали справедливість як критерій всякого права.

На початку ХІІ ст. юрист **Ірнерій** (1065—1125) заснував **школу глосаторів**, основним напрямом діяльності якої стало тлумачення рукопису ХІ ст. «Дигести Юстиніана». Діяльність глосаторів утверджувала в юридичній практиці пріоритет правових норм і законів. З результатами діяльності представників цієї течії у середині ХІІІ ст. було видано окремий збірник, який суди використовували як джерело чинного законодавства.

Вчення глосаторів розвинули представники юридичної думки Італії ХІІ—ХІV ст., які знову звернулися до ідеї природного права і вчень римських юристів. Це були так звані **постглосатори** (**Луллій Раймунд**). Вони вважали природне право правом найвищої категорії, вимогам якого мали відповідати норми чинного позитивного права. Постглосатори застосовували правила схоластичної логіки (католицька теологія, орієнтована на виправдання церкви) і вважали волю природним правом, а рабство — породженням насильства.

Найвизначнішим постглосатором був італійський професор **Бартолл де Саксофerrато** (1313/1314—1357). Бартолл де Саксофerrато та його послідовники бартолісти, глосатори та постглосатори продовжували розвиток юридичної науки та прагнули узагальнити і систематизувати

вати правові поняття, а також поєднати основні положення римського права з поняттями канонічного, міського, звичаєвого права.

З 1221 до 1235 року німецький дворянин і знавець права **Ейнке фон Репков** (бл. 1180 — після 1233) склав «Саксонське зерцало» — збірник норм звичаєвого права і судової практики північно-східної Німеччини з коментарями укладача. Одна із головних ідей роботи — ідея суспільного миру та припинення феодалних міжусобиць, причиною яких були домагання церкви світської влади. Ейнке фон Репков виклав теорію «двох мечей», за якою Бог надав земному царству два мечі для захисту християн: Папі призначений духовний меч, а імператору — світський меч. Таким чином, папа не може встановлювати ніякого права, яке погіршувало б земське право. Ейнке фон Репков виступив проти рабства і кріпацтва. Його правові вчення відобразили тенденцію до скасування «першого» права до закріпачення людей у Західній Європі XIII ст.

Середньовічні погляди на державу і право відобразили і прихильники **гуманістичної школи права** (XIV ст.). Вони заперечували феодалну роздробленість, відстоювали ідею централізованої держави з єдиним кодифікованим законодавством. Юристи-гуманісти значну увагу приділяли дослідженню джерел римського права, погодженню його з нормами чинного національного права, яке регулювало якісно нові суспільні відносини.

Прихильником ідей природного права був англійський філософ кінця XIII ст. першої половини XIV ст., францисканець **Вільям Оккам** (бл. 1285—1349). Всупереч теологічним поглядам того часу, він різко критикував посягання папи на світську владу. У своєму політичному трактаті «Діалог» мислитель рішуче засуджує верховенство влади папи, ієрархічну структури католицької церкви, деспотичний моральний і духовний диктат католицизму.

Основні політико-правові ідеї Вільяма Оккама:

- повна незалежність короля від папи;
- верховенство імператорської влади стосовно римського престолу;
- влада папи залежить від собору віруючих;
- собор має право обирати і зміщати римських пап.

3.4. Економічна думка та становлення поглядів на державу та право в Україні раннього періоду Середньовіччя

Формування системи державно-правових поглядів ранньофеодальної Київської Русі відбулося під впливом політичних, економічних та релігійних чинників. Серед них заходи зі зміцнення державного суверенітету, розвитку відносин і торгівлі з іншими країнами, введення християнства, виникнення першого джерела права — «Руської Правди», ознайомлення з творами античних філософів.

Економічна думка середньовіччя відображена у головних документах та видатних пам'ятках Київської Русі, у «Руській правді», яка скла-

далась із трьох частин: перша частина «Правда Ярослава» з'явилась у 30-х роках XI ст., друга — «Правда Ярославичів» — у 1072 р., третя — «Устав» князя Володимира Мономаха, був написаний у 1113 р. У цих документах змальовується народне господарство, що базувалось на землеробстві та скотарстві; високий рівень розвитку сільськогосподарської культури; феодальне землеволодіння.

У «Правді Ярослава» проголошувалась недоторканність власності феодалів, а також юридичне закріплення розшарування суспільства. «Правда Ярославичів» містить положення про охорону земельної власності, охорону та порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, аналізуються процеси феодалізації. «Устав» дає досить чітке уявлення про систему грошових одиниць. Основою цієї системи була гривня, яка виявила тенденцію стати загальним мірилом вартості і відіграла провідну роль у штрафній шкалі. «Устав» також визначає умови перетворення закупів у холопів та навпаки. В цілому «Руська правда» — це правовий кодекс усієї країни, джерело пізнання державного та господарського розвитку Стародавньої Русі. Найпримітнішою рисою цього кодифікованого збірника звичаєвого права є відсутність смертної кари, тілесних покарань, заподіяння каліцтва. Особливо багато статей «Руської Правди» захищають честь та гідність людини. «Руська Правда» започаткувала формування інституту права і добу формування правосвідомості русичів.

Важливе значення мали також запровадження християнства та поширення письменності, завдяки яким стають відомі й починають використовуватись норми канонічного та східноримського права, політичні традиції Візантії.

Першою пам'яткою державно-правової думки Київської Русі було «Слово про Закон і Благодать» першого київського митрополита **Ілларіона** (1049). Суспільний прогрес, на думку мислителя, відбувається завдяки зміні принципів релігії. Він протиставляв два етапи розвитку людства: епоху Старого Заповіту та епоху Нового Заповіту. Ці етапи послідовно змінюють один одного в процесі історичного розвитку людства. Співвідношення Старого та Нового Заповітів, закону та благодаті він використовував для тлумачення соціальної проблеми, пов'язаної передусім із питанням про місце окремих народів у світовій історії.

До основних положень вчення Ілларіона відносять:

- ствердження рівності між усіма народами та рівності всіх людей перед Богом;

- проголошення незалежності та самобутності як Київської Русі, так і інших країн;

- виклад патріотичної концепції всесвітньої історії, в якій почесне місце відводиться Київській Русі, пророкування великого майбутнього Давньоруській державі;

- зведення історії державності до історії великих самодержавців, прославляння тих князів, які дбали про єдність та міць держави (пропо-

нував визнати Володимира святим, що сприятиме підвищенню авторитету та незалежності держави);

- захист ідей єдиновладдя, що є основою єдності, міцності та територіальної цілісності держави;

- визначення взаємин церкви та держави: церква повинна слугувати державі та правителіві, сприяти консолідації країни, стояти на сторожі загальнодержавного централізму;

- визначення основних рис та політичної програми верховної влади, її соціальної спрямованості.

Ідея централізації державної влади знайшла своє відображення в «Слові о полку Ігоровім» (1187), в якому засуджується принцип «уділів» як першопричина чвар та усобиць князів, для яких власна слава дорожча за благо Вітчизни. Автор «Слова...» першим на Русі висловив думку про виникнення держави на основі суспільного договору між князем та народами.

Ідея одновладдя в державі знайшла відображення в ще одній пам'ятці Київської Русі — «Моління Даниїла Заточеника», яке з'явилося у XII—XIII ст. Автор засуджував феодальні війни, радить князеві зміцнювати військо, що має стати запорукою дієздатності влади в боротьбі як із зовнішніми ворогами, так і тими, хто творить беззаконня, проводить думку, що народ — джерело князівського багатства та могутності. Таким чином, в «Молінні» викладено поради князеві, як врівноважити владу, зробити її стабільною та непорушною. Водночас в «Молінні» порушено проблеми соціальної нерівності та несправедливості в суспільстві. Бідність та багатство позначаються на моральній та етичній поведінці людей. Його турбує проблема залежності холопів від боярської влади, яка знеособлює людину. Разом з тим він засуджує свавілля князів і бояр, які загрожували майну і життю вільних людей.

Належний внесок у розвиток економічної думки України зроблено так званою полемічною літературою, яка виникла у 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму. Видатною особистістю у суспільно-політичній, філософській та економічній думці XVI ст. постає український і польський публіцист, історик, філософ, письменник-гуманіст **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513—1566). У працях «Про природне право», «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу», «Хрещення у русинів», «Хроніки польські», «Політія королівства Польського» обґрунтував ідею природного права і торкнувся питання поділу влади, наголошуючи, що стабільною держава буде лише за умови священного дотримання права. С. Оріховський висловлює цікаві міркування про походження держави, форми державного управління, його ієрархію та їхню роль у суспільному поступі.

Ідеї суспільного прогресу посідають значне місце у суспільно-політичній та економічній думці того часу. Основою розвитку держави, її процвітання Оріховський називає виховання громадян, яке не можливе без освіти. Природне право Оріховський визнає вищим за людські

закони. Закони природи є мірою людської свободи. Роль поділу праці у суспільному житті він розглядає у двох аспектах — як чинник, що сприяє, з одного боку, підвищенню добробуту «громади», а з другого — єдності громади. С.Оріховський виступає проти високих податків, помічає тенденцію зростання цін, зокрема на нерухомисть, проте пояснює цю тенденцію не стільки економічними причинами, скільки моральними. Також він виступає проти спадкової монархії, оскільки жодна людина, на його думку, не народжується королем.

Видатним українським мислителем-полемістом, провідним діячем антиуніатського та антикатолицького руху в Україні був **Іван Вишенський** (1545/50 — 20-ті роки XVII ст.). На відміну від інших полемістів Іван Вишенський спробував окреслити певний суспільно-політичний ідеал, втіливши його в концепцію про «істинну церкву». Її основними аспектами були:

- ідея соборності церкви (суспільства), де всі люди рівні перед Богом;
- принцип соборності є запорукою рівності людей у церковно-релігійному і суспільно-політичному житті;
- домінування духовної влади над світською;
- суспільний ідеал І. Вишенського не містив ортодоксального католицизму, викривав узурпацію папою, римським правом абсолютної влади у релігійній сфері.

Твори Івана Вишенського наголошують на проблемах соціальної рівності, оскільки майново-соціальна нерівність людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедливостей; показують основні форми привласнення продукту праці селян і ремісників панамі, шляхтою, духовенством, торговцями. Іван Вишенський критикував феодално-кріпосницький лад, засуджував фільваркову систему (перетворення феодалних маєтків на комерційно орієнтовані господарства), яка призводила до посилення експлуатації селянства. Полеміст ставить питання про соціальну справедливість і зумовлює її судом і правдою, тобто законними гарантіями, які були відсутні в Речі Посполитій. Він виступає проти тиранії і поневолення народів, відкидає практику насильницьких методів зміни форм правління, які здійснюються заради утвердження справедливості, рівності і свободи.

Полемічні твори українських публіцистів справили суттєвий вплив на розвиток суспільної думки та формування національної самосвідомості українського народу.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. У яких середньовічних документах відображено становлення феодалізму?
2. Який документ вважають визначною пам'яткою соціально-економічної літератури доби Київської Русі?
3. В яких працях арабських мислителів відображені постулати Корану?

4. Що відображено в концепції «соціальної фізики» Ібн Хальдуна?
5. Які ідеї економічного розвитку висунув Ібн Сіна?
6. Проаналізуйте економічні погляди Ф. Аквінського.
7. Назвіть проблеми феодального устрою в українській економічній думці.
8. Які головні положення розкриті у працях І. Вишенського?

Тести

---

1. За вченням Фоми Аквінського платою за працю з управління сільським господарством є:

1. Землевласницька рента.
2. Орендна плата.
3. Відробіткова рента.
4. Різниця між промисловим та торговельним прибутком.

2. У якому документі доби середньовіччя знайшли відображення проблеми общини салічних франків?

1. «Руська Правда».
2. «Салічна правда».
3. «Салічний звичай».
4. «Руський закон».

3. Теорію природного права нового часу започаткували школи права:

1. Павінська.
2. Равенська.
3. Гуманістична.
4. Римська.

4. За наказом якого державного діяча була написана «Салічна правда»?

1. Людовіка Благочестивого.
2. Карла Великого.
3. Хлодвіга.
4. Папи Римського.

5. Визначною пам'яткою соціально-економічної літератури доби Київської Русі є:

1. «Салічна правда».
2. «Київська правда».
3. «Українська правда».
4. «Руська Правда».

6. У якій літературній пам'ятці доби середньовіччя стверджувалося, що монополієм володарем вотчинних земель є її власник?

1. «Капітулярій про вілли».
2. «Руська Правда».
3. «Салічна правда».
4. «Трактат правди».

7. За теорією світського правління М. Падуанського:

1. Держава — це політичний стан суспільства (стан владарювання та підлеглості), політичних відносин (відносин панування і підкорення) з органами влади, юстицією, правом, відповідними законами.
2. Держава є виразником політичної влади, джерелом якої є народ.
3. Держава — це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради додержання права і спільного інтересу.
4. Держава — це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на потреби природи і розуму.

8. У якій пам'ятці соціально-економічної літератури доби Київської Русі зведено закони давньоруського права XI—XII ст.?

1. «Трактат законів».
2. «Руська Правда».
3. «Конституція Русі».
4. «Київські вісті».

9. Хто із арабських вчених епохи середньовіччя був послідовником Аристотеля і проповідував вчення про вічність матерії і руху:

1. Ібн Хальдун.
2. Ібн-Рушд.
3. Ібн Сіна.

10. Хто з мислителів епохи середньовіччя визначив класифікацію форм держав на основі критерію морального правління (справедливе і несправедливе):

1. Фома Аквінський.
2. Ібн Хальдун.
3. Ібн-Рушд.
4. Ібн Сіна.

11. Залежно від природи правління Ібн Хальдун поділяє держави на три типи:

1. Добродесні, неосвічені, колективні;
2. Природну монархію, політичну монархію, халіфат;
3. Абсолютну монархію, політичну монархію, деспотичну владу.

12. Піддаючи аналізу державні утворення, Аль-Фарабі поділяв їх на:

1. Добродесні, неосвічені та колективні;
2. Природну монархію, політичну монархію, халіфат;
3. Абсолютну монархію, політичну монархію, деспотичну владу.

13. Визначте назву вчення арабського філософа Ібн-Рушда, яке заперечувало акт одночасного божественного творіння світу і визнавало Бога першопрчиною всього створеного:

1. Аверроїзм.
2. Натуралізм.
3. Томізм.
4. Монотеїзм.

Тема 4.

ТЕОРІЇ МЕРКАНТИЛІСТІВ ТА ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XV—XVII ст.

Історичні умови виникнення меркантилізму. Ранній меркантилізм. Теорія грошового балансу: В. Стаффорд (Англія), Г. Ск'яруффі (Італія).

Теорія торгового балансу пізнього (мануфактурного) меркантилізму: Т. Мен (Англія), А. Монкретьєн (Франція). Грошова реформа Дж. Ло.

Політико-правові концепції об'рунтування абсолютизму (Нікколо Макіавеллі). Вчення про державу і право Жана Бодена. Державно-правові ідеї Реформації (Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Жан Кальвін).

Меркантилізм в Україні та Росії: Б. Хмельницький, І. Посошков. Економічна думка України епохи феодалізму: А. Алейников, Я. Козельський. Державно-правові вчення в Росії періоду зміцнення абсолютизму (політико-правова концепція А.Л. Оргіна-Нащокіна, ідеї Симона Полоцького, концепція Феофана Прокоповича).

4.1. Загальні принципи та історичні умови виникнення меркантилізму. Економічні теорії раннього меркантилізму

4.2. Ідеї пізніх меркантилістів. Теорія торгового балансу

4.3. Політико-правові концепції об'рунтування абсолютизму

4.5. Державно-правові ідеї Реформації (Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, Жана Кальвіна)

4.6. Розвиток меркантилізму в Україні та Росії

4.1. Загальні принципи та історичні умови виникнення меркантилізму. Економічні теорії раннього меркантилізму

Меркантилізм виник у Західній Європі у XV ст., але почав розвиватися у XVII ст. Головною передумовою генези меркантилізму був розклад феодалізму та зародження капіталізму. Це був період, який Маркс назвав «початком нагромадження капіталу», пов'язаний з такими негативними явищами у суспільстві як работоргівля, колоніальні загарбання, розорення дрібних виробників.

Значну роль у виникненні капіталістичного способу виробництва відіграв торговий капітал, а формування світового ринку, що розпочалося з великих географічних відкриттів XV—XVII ст., пожвавлення зовнішньої торгівлі призвело до зростання багатств у окремих осіб, перед усім у окремих купців і торговельних компаній. Торговий капітал під-

порядкував собі дрібних виробників і водночас сам проникав у сферу виробництва.

Предметом дослідження меркантилістів була виключно сфера обігу.

Економічними передумовами виникнення меркантилізму були:

- зростання рівня розвитку продуктивних сил,
- поглиблення суспільного поділу праці,
- перехід від натуральних відносин до товарно-грошових.

Великі географічні відкриття характерні для XV—XVII ст. сприяли розвитку світового ринку та міжнародної торгівлі, тобто:

- збільшились обсяги зовнішньої торгівлі, яка набрала міжконтинентального характеру;

- розширились ринки збуту продукції, яку виробляли європейські країни;

- європейські ринки забезпечувалися дешевою продукцією та сировиною завдяки створенню промислових та сільськогосподарських мануфактур у колоніях;

- великі поклади дорогоцінних металів на американському континенті стали надбанням європейських держав.

У Європейських державах зросла роль торгівлі, грошей, лихварства, капіталу і тощо.

Характерним виразом меркантилістської доктрини може слугувати маніфест австрійського камериста Ф.В.Хорніка «Австрія над усім, якщо вона того побажає»(1684). В документі виділено дев'ять принципів меркантилізму:

1. Кожний клаптик землі має використовуватись для сільського господарства, добування корисних копалин і їх переробки.

2. Всі добуті в країні сирі матеріали використовуються для власної переробки, оскільки вартість кінцевих товарів вища, ніж сировини.

3. Необхідно стимулювати зростання робочого населення.

4. Заборона вивозу золота і срібла, а гроші мають бути в обігу.

5. Обмеження імпорту.

6. Імпортні товари необхідно обмінювати, перш за все, на вітчизняні товари, а не на золото та срібло.

7. Коло імпортних товарів обмежується сировиною, яка буде перероблятися в країні.

8. Надлишок продукту необхідно реалізовувати іноземцям за золото та срібло.

9. Імпорт не допускається по відношенню до товарів вітчизняного виробництва, яких виготовлено в достатній кількості.

Головною ознакою меркантилізму є торгівля — як основне джерело багатства країни.

Основні риси теорії меркантилізму:

- предметом дослідження є виключно сфера обігу;
- гроші розглядаються як найвища і абсолютна форма багатства;

- нагромадження багатства у грошовій формі можливе лише за умови прибутковості зовнішньої торгівлі чи безпосередньо у процесі видобутку дорогоцінних металів;

- вороже ставлення до конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках;

- ідеологія активного державного втручання в економічне життя.

Меркантилізм виник спершу як економічна політика держави, яка характеризувалась наступними основними рисами:

1. Державне регулювання внутрішнього виробництва й ринку: надання привілеїв і монопольних прав у виробничій і торговельній діяльності; регламентація чисельності та кваліфікації робітників;

2. Запровадження державної регламентації зовнішньої торгівлі: сприяння імпорту дешевої сировини, встановлення високого ввізного мита на промислові товари, заохочення експорту готової продукції.

3. Сприяння збільшенню чисельності населення з метою підтримки низького рівня заробітної плати.

4. Недостатня увага до розвитку сільськогосподарських галузей;

5. Виправдання колоніальної експансії.

6. Абсолютна монополізація сфери зовнішньої торгівлі.

Ранній меркантилізм або монетаризм базувався на теорії грошового балансу, головними принципами якого були:

- зростання добування золота;

- збільшення ввозу грошей (золота) із-за кордону і заборона їх вивозу;

- обмеження ввозу товарів із-за кордону, через встановлення високого мита на них;

- заборона вивозу сировини з країни.

Ранній меркантилізм виник ще до великих географічних відкриттів і був актуальним до середини XVI ст. Представниками раннього меркантилізму були: **В. Стаффорд** (1554—1612) — Англія; **Г. Ск'яруффі** (1519—1584) і **Б. Даванзатті** (1529—1606) — Італія, **Х. Маріана** (1575—1624) — Іспанія. Ідеї представників грошового балансу (монетаристів) були використані урядами Європейських держав як адміністративні системи нагромадження капіталу (грошей) у державній казні.

Для досягнення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі ранні меркантилісти вважали необхідним:

- встановлення максимально високої ціни на експортні товари;

- обмеження імпорту товарів;

- заборона вивозу золота і срібла із країни.

Розвиваючи концепцію грошового балансу, спрямовану на активне регулювання грошового обігу, **Вільям Стаффорд** (1554—1612) наголошував на необхідності заборони вивезення золота та срібла з країни, виступаючи за державну регламентацію торгівлі. У своїй книзі «Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників» (1581) виявив найбільш правильне розуміння зв'язку між вартістю грошей та вартістю товарів. Завдання накопичення грошового багатства в країні В. Стаф-

форд пропонував вирішувати в основному адміністративними заходами: забороною вивезення грошей, обмеженням імпорту іноземних мануфактурних товарів, особливо предметів розкоші. Водночас він закликав до розвитку національної промисловості, вимагаючи заміни експорту сировини експортом готової продукції.

Провідним ідеологом іспанського монетаризму був **Хуан де Маріана** (1575—1624), який вимагав заборонити будь-яку зовнішню торгівлю, крім вивезення іспанських товарів в обмін на іноземну золоту монету. Відповідно до монетарної доктрини підтримувалась сувора регламентація грошового обігу, жорстко обмежувалося вивезення золота та срібла за межі країни.

Відсталість соціально-економічного розвитку Італії у XVI ст. перешкождала практичному втіленню ідей меркантилізму. Зміна зовнішньоторговельних умов сприяла розвитку банківської справи та лихварства на основі перетворення накопичених торгівлею капіталів у позичкові. Відтак перші італійські меркантилісти приділяли особливу увагу розвитку грошового обігу та кредиту. Так, наприклад, твір італійського банкіра **Гаспара Ск'яруффі** (1519—1584) «Роздуми про монету і справжню пропорційність між золотом і сріблом» (1582) був присвячений проблемам регламентації грошового обігу в руслі ідей монетаризму.

З метою спрощення розрахунків у зовнішній та внутрішній торгівлі та прискорення грошових переказів Г. Ск'яруффі запропонував скликати міжнародну конференцію, присвячену питанням встановлення загальноєвропейської грошової системи. Він наголошував на необхідності випуску єдиної для усіх країн монети, призначення валютними металами золота і срібла (при співвідношенні 1:12), розробки єдиного клейма для золотих і срібних виробів з метою захисту їх від підробки.

Рациональний зміст монетаризму найповніше розкрив флорентійський банкір **Бернардо Даванзатті** (1529—1606) у праці «Читання про монету» (1582). За його визначенням, будь-яке багатство можна перетворити у гроші. Італійський економіст виокремлював функції грошей: міри вартості, засобу обігу. Б.Даванзатті засуджував хаос у грошовому обігу і схвально ставився до ідеї біметалізму. Він підтримував вимогу про встановлення точного співвідношення між золотом і сріблом, наголошуючи на необхідності повернення до безмитного карбування монети та обігу злитків.

У силу економічної відсталості та політичної роздробленості у Німеччині заходи раннього меркантилізму поєднувались з протекціонізмом дрібних князівств. У країні розвивалась камералістика — сукупність суспільних наук, зорієнтованих на теорію та практику державного управління. Значна увага приділялась фіскальним засобам поповнення доходів та питанням регулювання торгівлі. Представник німецького меркантилізму **Йоганн Веккер** зазначав у своєму творі «Політичні міркування» (1688), що «завжди краще продавати товари іншим, ніж купувати їх у них».

ХАРАКТЕРНІ РИСИ МЕРКАНТИЛІЗМУ.

Меркантилізм — напрямок економічної думки, прихильники якої вбачали джерело багатства в зовнішній торгівлі. Концепція меркантилізму виражала інтереси великих торговельних монополій	
<i>Ранній меркантилізм (монетаризм)</i>	<i>Пізній меркантилізм (мануфактурний)</i>
Обмеження імпорту товарів; заборона вивозу золота і срібла за кордон; встановлення високих цін на експортні товари; використання системи бімета-лізму (фіксованого співвідношення між золотими та срібними монетами); теорія грошового балансу, за якою політика країни направлена на збільшення грошового багатства шляхом заборону вивозу грошей за кордон	Знімалися жорсткі обмеження з імпорту товарів і вивозу грошей; проводиться протекціоністська економічна політика держави; основною функцією грошей є засіб обігу; визначилась система монOMETALІЗМУ; система активного торгового балансу, який забезпечується шляхом вивозу готових виробів, політика базувалась на принципі: купівля дешевше в одній країні, продажу дорожче в іншій

4.2. Ідеї пізніх меркантилістів. Теорія торгового балансу

Зі зростанням капіталістичних форм господарства і розширенням зовнішньої торгівлі ставала недоцільною політика утримання грошей у країні. Система монетарного меркантилізму змінюється системою мануфактурного меркантилізму (пізнього). Пізній меркантилізм охоплює період з другої половини XVI ст. до другої половини XVIII ст. До представників зрілого меркантилізму відносять **Томаса Мена** (1571 — 1641), який у своїй праці «Багатство Англії у зовнішній торгівлі» (1630) сформулював теорію торгового балансу та висунув обґрунтування політики протекціонізму.

За теорією торгового балансу:

- торгівля є основою процвітання держави;
- збільшення грошових ресурсів можливе шляхом активного зовнішньоторгового балансу;
- необхідність стимулювання розвитку галузей, особливо тих, які виробляють продукцію на експорт;
- обмеження імпорту.

Критикуючи позицію ранніх меркантилістів Т. Мен визначає шкідливість жорсткої регламентації грошового обігу. Він виступав проти заборони вивезення золота і срібла з країни. Вважаючи правомірним вивезення грошей для торговельних цілей, Т. Мен відстоював думку про те, що «золото породжує торгівлю, а торгівля збільшує гроші».

Т. Мен, так само як і Стаффорд, засуджував псування монет, наголошуючи на необхідності повноцінних грошей для обігу. Виступаючи за скорочення споживання іноземних товарів, Т. Мен вказував на необхідність розвитку вітчизняної промисловості, розширення її промислової бази і заміни експорту сировини експортом готової продукції. Водночас розвиток виробництва Т. Мен визнавав лише як засіб розширення міжнародної торгівлі.

Доктрину торгового балансу підтримували сучасники Т. Мена Л. Робертс, Ч. Девантанта, Е. Міселден.

Представники теорії торгового балансу допускали вивіз грошей (золота) з країни тому, що це стимулює торгівлю, а зовнішня торгівля сприяє збільшенню грошей у країні. Щоб досягти активного торгового балансу висувались наступні рекомендації:

- завоювання зовнішніх ринків завдяки відносно дешевим товарам, а також перепродажем товарів одних країн в інших країнах;
- дозволяти імпорт товарів при збереженні в країні активного торгового балансу;
- вивіз золота і срібла для проведення вигідних торговельних угод, посередництва з метою збільшення їх маси в країні.

За визначенням пізніх меркантилістів, цінність грошей знаходиться в оберненій залежності від їх кількості, а рівень цін на товари прямо пропорційний кількості грошей, тому збільшення пропозиції грошей, підвищуючи попит на них, стимулює торгівлю.

Зростання прибутків меркантилісти пов'язували зі зниження витрат виробництва експортоспроможних галузей. Основним методом зниження витрат визнавалось обмеження заробітної плати найманих робітників. У працях голландських меркантилістів П. дела Корта і Ж. де Віта (середина XVII ст.) пропонувалось законодавчо обмежувати заробітки.

До представників зрілого (мануфактурного) меркантилізму відносять також: **Д. Стюарта** (1712—1781) в Англії, **А. Серра** (точні дати життя не встановлені) в Італії, **Ж.Б. Кольбера** (1619—1683), **А. де Монкретьєна** (1575—1621), який написав «Трактат політичної економії» (1615) у Франції. Джерелом нагромадження капіталу представники пізнього меркантилізму вважали торговий прибуток. Вперше в економічну науку ввели таку економічну категорію, як «національне багатство», досліджували економічну роль держави.

У передових країнах Європи — Англії й Голландії — торговий капітал, що об'єднувався в монопольні компанії, був досить сильний і не потребував урядової підтримки. У Франції, навпаки, державна влада була змушена впродовж XVII ст. розробити цілу систему протекціоністських заходів для забезпечення активного торгового балансу. Впровадження ідей державного втручання в економіку припало на епоху правління міністра фінансів **Жана Батіста Кольбера** (1619—1683), тому французький меркантилізм часто називають кольбертизмом. Систе-

ма протекціоністських заходів уряду Кольбера була спрямована на мінімізацію імпорту товарів, активне державне сприяння розвитку вітчизняної промисловості. Він запропонував протекціоністський митний тариф, здійснив заходи з уніфікації тарифів та укрупнення внутрішніх митних областей, що сприяло розвитку внутрішньої торгівлі.

Французький меркантиліст **Ангуан де Монкретьєн** (1575—1621) в своїх працях наголошував, що в області економіки держава повинна здійснювати активну політичну діяльність. У своєму «Трактаті з політичної економії» (1615) виокремив три найважливіші джерела зростання багатства нації: впорядкування мануфактурного виробництва, утримання у доброму стані флоту, розвиток торгівлі. Монкретьєн виступав за активне втручання держави в економіку, ставлячи на чільне місце розвиток промисловості. Для цього необхідно розвивати мануфактури, створювати громадські майстерні, які сприятимуть залученню до праці злиднених верств населення, відкривати ремісничі школи, підвищувати якість продукції національного виробництва.

Одним із видатних представників меркантилізму був шотландець **Джон Ло** (1671—1729). Будучи прихильником ідеї, що гроші є вирішальним фактором економічного розвитку, він пропонує шлях вирішення проблеми їх дефіциту в державі. Свої надії Ло пов'язує з розвитком банківської справи та грошової системи, що базується на банківському обігу. В своїй праці «Аналіз грошей і торгівлі» (1705) Дж. Ло аргументував положення, що незначне підвищення ціни призводить до суттєвого зростання пропозиції, тобто еластичність товарів дуже висока. Він виходив з того, що зростання пропозиції грошей шляхом зниження процентної ставки сприятиме розширенню виробництва і зростанню доходів, що, в свою чергу, стимулюватиме споживчий попит. Водночас, на відміну від класичних меркантилістів, Дж. Ло вважав, що гроші мають бути не металевими, а кредитними і створюватись банками для потреб народного господарства. Система Дж. Ло передбачала два принципи: кредитну експансію для банків (надання позик, які набагато перевищують запас металевих грошей, що зберігаються у банку); створення державного банку, діяльність якого була б підпорядкована завданням економічної політики уряду. Запропонована система Дж. Ло передбачала заснування державного банку, зайнятого випуском паперових грошей з метою поповнення скарбниці (за рахунок вивільнення з обігу металевих грошей), зниження рівня процента (внаслідок збільшення грошової маси) і підвищення прибутку.

Економічні ідеї зрілого меркантилізму розвивав італієць **Антоніо Серра** (XVI—XVII ст.), автор «Стислого трактату про причини, які можуть привести до достатку золота і срібла у країнах, що не мають копалень». Пропагуючи доктрину активного торговельного балансу Серра виступав проти концепції монетаризму, засуджував заборону вивезення грошей та регламентацію їх обігу державою. Добробут нації, на думку автора трактату, залежить від родючості землі, яка дає хліб для

вивезення, від вигідного у торговельному відношенні географічного положення країни, від промисловості, що працює на експорт.

Прихильником зрілого меркантилізму був також італієць **Антоніо Джевонезі** (1712—1769), який виступав на захист протекціонізму наголошуючи, що не гроші самі по собі, а правильно організована зовнішня торгівля сприяє збагаченню країни. Він обґрунтував тезу про необхідність відповідності кількості грошей у обігу потребам обслуговування торгівлі.

4.3. Політико-правові концепції обґрунтування абсолютизму

Відродження — це період культурного й ідейного розвитку країн Західної Європи, перехідний від середньовічної культури до культури Нового часу, зумовлений зародженням капіталістичних відносин. Виділяють декілька етапів його розвитку: **Проторенесанс** (друга половина XIII—XV ст.), **Раннє Відродження** (XV ст.), **Високе Відродження** (кінець XV — перша чверть XVI ст.), **Пізнє Відродження** (з XVI ст.).

Термін «відродження» увів у науковий обіг італійський історик **Джорджо Вазарі** (1511—1370) у 1550 році і пов'язував його з епохою античності. Основою Відродження був гуманізм. Основоположником гуманізму був італійський поет **Франческо Петрарка** (1304—1374). Його ідеї підтримував Л. Бруні (Аретіно), який підтримував всебічний розвиток особистості, заперечуючи тиранію. Він створив теорію республіканізму — найсправедливішого суспільства, що є умовою реалізації свободи волі як свободи особистості.

Коли говорять про Відродження, мають на увазі період кризи римсько-католицької релігії і формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичної культури, мистецтва і світогляду. За досить короткий час, порівняно із середньовіччям, суспільною свідомістю було опановано ідеї свободи і гідності людської особистості, яка прагнула щастя на землі, а не у потойбічному світі. Проблеми формування держави, її типологічних характеристик спричинили політичні дискусії гуманістів кінця XIV — початку XV ст. У цей час з'являється концепція флорентійського республіканізму. Поява монархічних концепцій узаконювала абсолютистські тенденції держав. Створюється ґрунт для Реформації (reformation — перетворення) — широкого суспільного руху, спрямованого проти тоталітаризму католицької церкви, яка багато в чому перебрала на себе поліційні функції по відношенню до пастви.

У XV ст. в Західній Європі спостерігається посилення самодержавства. Політична влада, що донедавна була розпорощена між васалами та корпораціями, опинилася в руках короля, від якого залежало зміцнення національної єдності і злагоди, яка була вкрай необхідна в умовах поширення буржуазних відносин та формування національних ринків. Ідея суверена як джерела політичної влади в державі стала осередком

державно-правових теорій XVI ст. Держава в творчості мислителів цієї доби розглядалась єдиним гарантом мирного співжиття, засобом подолання середньовічної анархії.

Формувалась ідея громадського суспільства, яке б поєднувало інтереси приватних власників. У зв'язку з появою централізованих абсолютистських держав (Франції, Італії, Англії, Росії), почало розроблятися поняття національної держави, під якою розуміють політичне утворення з єдиною територією, єдиним правовим режимом, етнічно однорідним або різнорідним населенням.

Подальший розвиток отримала ідея природного права, формувалися принципи міжнародного права, досліджувалися проблеми співвідношення свободи та права, права й закону, індивіда і держави.

У період Відродження виникло таке розуміння світу й свободи, що поставило людину в центр світоутворення. Одним із мислителів, які підтримували цю ідею, був італійський гуманіст, філософ, граф **Піко делла Мірандола** (1463—1494). Він був одним із провідних філософів платонівської Академії. Висунув ідею про виключність людської природи та високе призначення людини. Запропонував узагальнити мудрість людства в одному вченні.

Саме дослідженню людської особистості, умов її формування та розвитку присвячений його трактат «Про гідність людини». У Піко делла Мірандоли свобода людини нічим не обмежена, людина сама творець власного образу. Один із складників гідності індивіда — громадянськість і безкорисливе служіння загальному благу.

Період Відродження позначений творчістю видатних мислителів і політичних діячів, які справили вплив на розвиток вчень про державу і право новітнього часу. Такими мислителями є Н. Макіавеллі та Ж.Боден. Їхня творчість відноситься до складного періоду корінних змін у світогляді, коли середньовічна схоластика вже пережила себе, а новоевропейський раціоналізм лише утверджувався.

Одну із перших світських державно-правових концепцій розробив італійський мислитель, дипломат, політичний діяч, один із першовідкривачів основ політології **Нікколо Макіавеллі** (1469—1527). Найвідоміші його твори «Монарх» (1513), «Міркування про перших десять книг Тіта Лівія» (1516—1517), «Історія Флоренції» (1520), «Про військове мистецтво» (1521). Він синтезував у своїй творчості політичний досвід активної політичної діяльності на посаді секретаря Ради Десяти, яка очолювала Флорентійську республіку.

Макіавеллі вважав, що суспільство розвивається циклічно: від монархії до аристократії, до республіки та знову до монархії. Таким чином він пояснював повторюваність історичних явищ. При цьому форми правління держави він поділяє на правильні (як і Аристотель) та неправильні (рис.4.1). Кращою державною формою Макіавеллі вважав республіку, в якій громадяни беруть участь в управлінні державою, мають як приватні, так і суспільні інтереси, вбачають у законі захисника і покровителя.

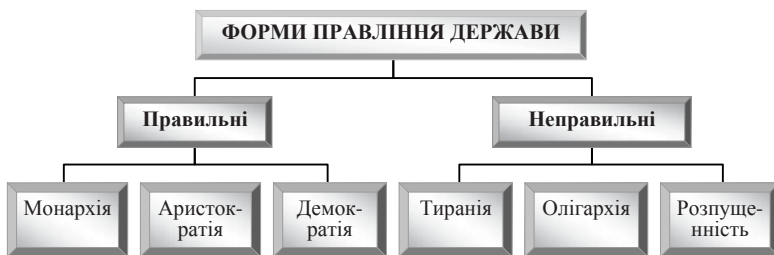

Рис. 4.1. Форми правління держави за Макіавеллі

Заради зміцнення держави, за теорією Макіавеллі, допустимі будь-які засоби («макіавеллізм» — політика, що нехтує нормами моралі), але у деморалізованому суспільстві жодна влада не буде ефективною окрім абсолютної монархії. При цьому правитель, як творець держави, перебуває поза законом та мораллю, а критерієм оцінки його діяльності виступає успіх політичних заходів, спрямованих на підтримку та нарощення могутності своєї держави.

Макіавеллі розрізняє три функції державної влади (рис. 4.2).

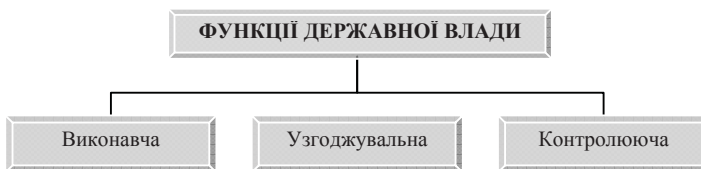

Рис. 4.2. Функції державної влади за Макіавеллі

Макіавеллі, абстрагуючись від конкретно історичних форм держави, ввів новий термін «state» (державна) — політичний стан суспільства, політичних відносин з органами влади, правом, відповідним діючими законами. При цьому важливим атрибутом держави є політична влада, яка проявляється в здатності правлячих кругів примушувати підлеглих до покори, а джерелом розвитку держави та зміни її форм є взаємна боротьба народу та аристократії.

Теоретиком державного суверенітету був французький філософ, юрист, економіст і державний діяч **Жан Боден** (1530—1596). Основні ідеї він виклав у працях «Метод легкого вивчення історії» (1566), «Відповідь п.Мальтруа...» (1568), «Шість книг про республіку» (1576). Подібно Макіавеллі, мислитель ставить інтереси держави вище релігійних. Боден чітко сформулював і всебічно обґрунтував поняття «суверенітет», як одну з найсуттєвіших ознак держави (абсолютну, ніким не обмежену верховну владу над громадянами).

Рис. 4.3 Ознаки держави за Ж. Боденом

Розглядаючи форми правління, Ж. Боден віддає перевагу абсолютній монархії, яка є найприроднішою з усіх форм. Найкращою є така держава, у якій суверенітет належить монархові, а управління має аристократичний, демократичний характер. Він був противником теорії змішаної форми держави, при якій суверенітет поділений між монархом, аристократією та народом. Мислитель, слідом за Макіавеллі, обґрунтував вимогу політичної централізації країни. Доводячи необхідність державного суверенітету, сильної монархічної влади, Ж. Боден окреслював межі діяльності цієї влади дією релігійних, природних та суспільних законів.

Ж. Боден виступав за необхідність вільної торгівлі, головною причиною подорожчання товарів вбачав у зростанні потоку дорогоцінних металів в Європу. Він був прихильником кількісної теорії грошей і у 1576 р. обґрунтував зміну рівня цін (інфляцію) результатом зміни співвідношення між кількістю грошей і товарів.

4.4. Державно-правові ідеї Реформації (Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, Жана Кальвіна)

У XVI ст. деякі країни Західної і Центральної Європи охопив масовий рух проти католицької церкви. Одним із перших реформаторів християнської церкви став **Мартін Лютер** (1483—1546) — проголосив принцип «виправдання однією вірою», що означало відмову від посередництва духовенства між віруючими і Всевишнім. Метою реформ було збереження і оновлення християнства, яке, як він вважав, через помилкову поведінку католицької церкви і гріховного стилю папського престолу було на межі розпаду. М. Лютер виступав проти привілеїв церкви, духовенства. Відстоював самостійність держави стосовно церкви. Реформація підірвала економічну могутність католицької церкви, створювала умови для встановлення нових норм і форм економічних відносин. Лютеранський рух охопив майже всі країни Західної Європи.

Ідеї М. Лютера продовжив **Жан Кальвін** (1509—1531) — засновник пуританства. В Нідерландах кальвінізм став ідейною основою революційної боротьби за незалежність від католицької Іспанії (1566—1609). Від слова «протест» виникло слово «протестант» як загальна назва всіх прихильників реформації. Виникли протестантські церковні організації. Реформація і протестантські віровчення мали великий вплив на ведення господарства у Європі. Лютеранство і кальвінізм сприяли зародженню і формуванню нового капіталістичного господарського устрою, відповідали інтересам підприємництва, заснованого на особистій ініціативі й активності. На відміну від поглядів римо-католицької церкви праця визнавалась самою достойною справою, слугувала джерелом спасіння. Успіхи у професійній сфері, комерції, примноженні багатства розглядались як показник неординарності. Саме це сприяло зародженню підприємництва і капіталізму у Європі.

Головними ідеями тогочасного капіталізму були: чесність у бізнесі, бережливість, передбачуваність — такі християнські заповіді давались новому бізнесмену. Протестантська віра була гарантією виконання контракту, тому у протестантському середовищі інтенсивно почали розвиватись кредитні відносини і банківська справа. Коли при Стюартах в Англії почались гоніння протестантів, тоді їх велика община, шукаючи спокійного середовища існування відправилась в Америку. Це було у 1620 році. Серед перших переселенців не було ні вельмож, ні бідняків, це був середній клас — ремісники, адвокати, торговці, тощт. **Бенджамін Франклін** (1706—1790) — політик, економічний публіцист. Сформулював принципи підприємництва нового типу, такі як, «витрати ніколи не повинні перевищувати доходів», а відомий вислів «час — гроші» теж належить йому. Цей афоризм виражає загальний принцип економії часу у діловому житті підприємця. Отже, протестанти — за чесний бізнес, за розвиток підприємництва, не заперечують торгівлю і говорять про те, що гроші можна пустити в оборот, щоб мати з них дохід (відсоток), що абсолютно заборонялось церквою.

У жорстку полеміку з М. Лютером вступив **Еразм Роттердамський** (1469—1536), ідеалами якого була освічена і гуманна монархічна влада, свобода та ясність духу, стриманість, миролубство, простота.

Одним із активних діячів Реформації став народний мислитель, доктор богослов'я **Томас Мюнцер** (1490—1525). Він виступав проти реакційного засилля католицької церкви. Мюнцер запропонував програму перебудови суспільних відносин на основі справедливості та ліквідації кріпосницької системи. Він критикував феодальний лад, пропонував ліквідувати феодалів і запровадити рівний розподіл майна серед простого люду.

Програма Т. Мюнцера — християнський соціалізм, відмова від формальної держави, встановлення народної влади. Дана програма включала скасування кріпацтва, зменшення розмірів податей, реформування управління судами, встановлення справедливого суспільного ладу. Т. Мюнцер висловив ідею створення республіки на основах демократизму.

4.5. Розвиток меркантилізму в Україні та Росії

Меркантилізм в Україні започаткував видатний державний діяч та гетьман **Богдан Хмельницький** (1595—1657). Він звільнив від кріпосницької залежності селян, стимулював розвиток мануфактури та міських ремесел. За часів державного правління Богданом Хмельницьким зміцнювалося торговельні зв'язки, зокрема з Росією та з іншими країнами, іноземні купці звільнялися від сплати ввізних і вивізних мит. Укладались довгострокові торговельні договори. Така політика сприяла всебічному розвитку торгівлі, відокремленню її в окрему галузь, формуванню внутрішнього ринку. При цьому високими митами обкладався вивіз дорогоцінних металів і коштовних каменів.

Економічні погляди та економічна політика Богдана Хмельницького знайшли своє відображення в численних універсалах, в яких висвітлювалась і турбота про збереження світських та церковних маєтностей, а також про розвиток козацького й селянського господарства фермерського типу. Б.Хмельницький визнав спадкове володіння землею селян та право їх вступу до козацтва. При правління Б.Хмельницького відбулося реформування та вдосконалення рентних відносин. Він вимагав заміни відробіткової ренти натуральною та грошовою, що сприяло розвитку продуктивних сил.

У Росії представником меркантилістичних поглядів був **Іван Тихонович Посошков** (1652—1726) — російський економіст та публіцист. Свої погляди він висвітлював у праці «Книга о скудности и богатстве» (1724). Клас купців вважався основним класом держави. Підтримував концепцію торговельного балансу західноєвропейських меркантилістів. Певною мірою подолавши односторонність меркантилістичної теорії торговельного балансу, І.Т. Посошков створив оригінальне учення про багатство й обґрунтував економічну програму цілісного реформування державного господарства. Причини убогості країни він вбачав у жорсткій експлуатації селян, надто високих податках, стримуванні «прагнення до майстерності», надмірностях та марнотратстві дворянства, повільному зростанні промисловості, нерозвиненості торгівлі та фінансів, засиллі іноземних купців.

Серед оригінальних ідей мислителя — поділ багатства на речове та не речове. Під речовим багатством І.Т. Посошков розумів багатство держави і народу, конкретні матеріальні блага та гроші. До не речового багатства він відносив вміле управління державою, справедливі закони та праведний суд, від яких великою мірою залежить зростання речового багатства.

На відміну від західноєвропейських меркантилістів, які джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю та пов'язували прибуток з нееквівалентним обміном, І.Т. Посошков встановлював чіткий зв'язок між зростанням багатства та продуктивністю праці, вбачаючи в останній

джерело збагачення нації. Він виступав за активну протекціоністську політику держави, був прихильником меркантилістської концепції створення сприятливих умов для розвитку національної промисловості, з метою зниження витрат на купівлю іноземних товарів, задоволення внутрішнього попиту та нарощування експорту готової продукції.

Практичним відображенням ідей меркантилізму стали економічні реформи Петра I.

Одним із найпослідовніших прихильників реформ Петра I в галузі економіки, освіти, державного управління став **Феофан Прокопович** (1681—1736) — історик, філософ, письменник, політичний діяч, професор Києво-Могилянської академії, а згодом її ректор. Він проповідував політику активного господарського і торгового балансу, якого можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління і економічного протекціонізму. Ф.Прокопович захищав «природність» та «божественність» принципів та практики абсолютизму. Турботу про розвиток економіки та культури країни, налагодження економічних взаємовідносин та торгівлі з іншими країнами (за умови забезпечення національних інтересів) він вважав найвищим обов'язком уряду. Розвинуту економіку вчений розглядав як найкращу запоруку забезпечення «загального добробуту».

Вагомий внесок у розвиток меркантилізму в Україні зробив виходець із українського селянства **Кирило Розумовський** (1728—1803). Він отримав титул графа імперії, пізніше був призначений гетьманом України (останнім), тодішньої «Малоросії». Розумовського можна віднести до просвітників, оскільки він відзначився розбудовою церков і освітніх закладів, літератури і мистецтва. Велику увагу приділяв гуманізації податків, впорядкування торгівлі, розподілу ресурсів. Отже, велика увага приділялась ролі виробництва, торгівлі та просвіти.

Соціально-економічні ідеї **Пилипа Орлика** (1672—1742). Одним із важливих документів, який відображав політику меркантилізму козацької доби була Конституція Пилипа Орлика, яка стояла на захисті приватної власності, так стаття 10 Конституції забороняла старшині (полковникам, сотникам, отаманам) забирати у рядових козаків землю або силою змушувати до її продажу.

У Конституції відображались і питання торгівлі, що свідчило про розвиток товарно-грошових відносин у козацькій державі, визначались деякі напрями вдосконалення оподаткування населення. Приділялась велика увага соціальному захисту населення. Це була перша Конституція України, яка хоч і не була втілена у життя, все ж залишилась однією з найвидатніших пам'яток політичної та економічної думки.

Яскравою політичною фігурою був гетьман **Данило Апостол** (1659—1734), який робив усе можливе для консолідації внутрішніх сил і боротьби як з російськими, так і іншими поневолювачами. Він домогся відновлення української адміністрації, вживав рішучі заходи щодо роз-

витку торгівлі, підтримував українське купецтво. Д.Апостол дбав про урегулювання справ землеволодіння козаків, обґрунтовував потребу перевірки маєностей, призначених для утримання гетьмана.

Отже, значення меркантилізму полягає в наступному:

- концепція меркантилізму була цілком повернута до практики господарського життя, хоча в основному у сфері обігу;

- меркантилізм обумовив специфіку формування ринкових економічних відносин та особливості розвитку класичної політичної економії;

- політика меркантилізму започаткувала первісне нагромадження капіталу у країнах Західної Європи і сприяла розвитку капіталізму.

Але з розвитком промисловості ідеї меркантилізму втрачали свою актуальність.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. У чому суть теорії грошового балансу?
2. Назвіть представників раннього меркантилізму Англії та їх теорії.
3. Розкрийте головні ідеї представників пізнього меркантилізму.
4. У чому суть теорії торгового балансу?
5. Хто і в якій країні запровадив політику протекціонізму?
6. Назвіть представників меркантилізму в Україні та Росії?
7. Яке історичне та політичне значення меркантилізму в економічній науці?
8. У яких європейських країнах була застосована політика меркантилізму?
9. Визначте основні ідеї М. Лютера.
10. Охарактеризуйте державно-правові ідеї Реформації.
11. Хто представляв політико-правові концепції абсолютизму?
12. Які форми правління визначав Макіавеллі?
13. Які ознаки держави виділяв Ж. Боден?
14. У чому суть соціально-економічних ідей Пилипа Орлика?
15. Хто започаткував впровадження ідей меркантилізму в Україні?

Тести

---

1. Дуалізм влади це –

1. Проникнення на землі іншої держави, захоплення чужих земель.
2. Подвійність державної влади, поділ її між різними інституційними країнами.
3. Економічна політика втручання держави в економіку.
4. Змішана форма правління.

2. В якому році була розроблена і прийнята Конституція П. Орлика:

1. 1708 р.
2. 1710 р.
3. 1711 р.
4. 1712 р.

3. Яка теорія грошей з перерахованих була розроблена меркантилістами?

1. Номіналістична.
2. Кількісна.
3. Металістична.
4. Товарна.

4. У якому випадку найповніше окреслено об'єкти дослідження меркантилістів:

1. Сфера товарного обігу; багатство та гроші; грошовий баланс країни.
2. Торговий баланс країни; матеріальне виробництво; закон вартості.
3. Сфера товарного обігу; багатство та гроші; грошовий баланс країни; торговий баланс країни.
4. Матеріальне виробництво; закон вартості.
5. Сфера товарного обігу; багатство та гроші; грошовий баланс країни; торговий баланс країни; матеріальне виробництво; закон вартості.

5. До представників пізнього меркантилізму належить:

1. Т. Мен.
2. Ф. Кене.
3. Г. Ск'яруффі.
4. В. Петті.

6. Який з наступних принципів не належить меркантилізму:

1. Джерело багатства — це зовнішня торгівля.
2. Обмеження експорту готової продукції.
3. Захист національного виробника.
4. Обмеження імпорту готової продукції.

7. Причиною виникнення меркантилізму є:

1. Розвиток товарної економіки.
2. Інтенсивний процес добування благородних металів.
3. Надмірне втручання держави у зовнішньоекономічні відносини між країнами.
4. Посилення політики протекціонізму.

8. Хто є автором книги «Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства»?

1. А. Монкретьєн.
2. І. Посошков.
3. Р. Кантільон
4. Т. Мен.

9. Хто з видатних учених-економістів вважав себе послідовником вчення меркантилістів?

1. А. Сміт.
2. А. Маршалл.
3. Дж.М. Кейнс.
4. Т. Веблен.

10. Вперше термін «політична економія» в науковий обіг ввів:

1. В. Петті.
2. Ф. Кене.
3. А. Сміт.
4. А. Монкретьєн.

11. В якій країні меркантилізм мав назву «кольбертизм»?

1. Англії.
2. Франції.
3. Німеччині.
4. Шотландії.

12. До раних меркантилістів належить:

1. А. Серра.
2. А. Монкретьєн.
3. Т. Мен.
4. Ж. Боден.

13. До когорти українських меркантилістів не належить:

1. Б. Хмельницький.
2. Ф. Прокопович.
3. С. Величко.
4. Десницький.

14. В якому році був надрукований «Трактат політичної економії» А. Монкретьєна?

1. 1615 р.
2. 1785 р.
3. 1642 р.
4. 1622 р.

15. Хто вперше висунув ідею єдиної грошової одиниці для всієї Європи?

1. Г. Ск'яруффі.
2. Т. Мен.
3. Ж. Боден.
4. А. Монкретьєн.

16. Предметом дослідження меркантилістів є:

1. Сфера обігу.
2. Сільське господарство.
3. Сфера виробництва.
4. Сфера послуг.

17. Яке з визначень предмета політичної економії належить А. Монкретьєну?

1. Політекономія — це наука про економічні закони і принципи.
2. Політекономія — це наука про економічний вибір раціонально господарюючого суб'єкта.

3. Політекономія — це наука про закони розподілу національного багатства.
4. Політекономія — це наука про багатство, торговий баланс і державний протекціонізм.
5. Політекономія — це наука про виробничі відносини людей.

18. За політико-правовою концепцією Ж. Бодена до ознак суверенітету відносять всі окрім:

1. Постійної, не обмеженої законом влади суверена, оскільки він сам є джерелом закону.
2. Права суверена видавати і скасовувати закони, оголошувати війну та укладати мир.
3. Повноваження глави держави — призначити суддів, бути судом вищої інстанції, карбувати монету і запроваджувати мито.
4. Встановлення республіканської форми правління, яка б поєднувала елементи монархії, демократії і аристократії.

19. Залишаючи абсолютистські форми правління Ж. Боден обмежував суверенітет глави держави:

1. Сферою державних відносин.
2. Відносинами приватної власності.
3. Демократією.
4. Тиранією.

20. Найдосконалішою організацією влади за Ж. Кальвіном є:

1. Монархія.
2. Олігархія.
3. Демократія.
4. Теократія.

21. Визначте положення, яке не відносять до концепцій Н. Макіавеллі про сприяння розвитку держави і забезпечення стабільності суспільства:

1. Створення умов для праці обдарованим людям;
2. Сприяння розвитку торгівлі, ремесла і землеробства;
3. Встановлення розумних податків;
4. Забезпечення захисту приватної власності;
5. Встановлення політичної монархії.

22. Яке з визначень «держави» належить Г. Гроцію:

1. Держава — це політичний стан суспільства (стан владарювання та підлеглості), політичних відносин (відносин панування і підкорення) з органами влади, юстицією, правом, відповідними законами.
2. Держава є виразником політичної влади, джерелом якої є народ.
3. Держава — це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради додержання права і спільного інтересу.

4. Держава — це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на потреби природи і розуму.

23. Н. Макіавеллі абстрагує від конкретних історичних форм держави (поліс, монархія, республіка, олігархія) застосував новий термін «Stato» (держава) і дав його визначення:

1. Держава — це політичний стан суспільства (стан владарювання та підлеглості), політичних відносин (відносин панування і підкорення) з органами влади, юстицією, правом, відповідними законами.
2. Держава є виразником політичної влади, джерелом якої є народ.
3. Держава — це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради додержання права і спільного інтересу.
4. Держава — це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на потреби природи і розуму.

Тема 5.

КЛАСИЧНА ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ТА ПОЛІТИКО–ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Рання класична політична економія та історичні етапи її виникнення. Загальні характерні ознаки «класичної політичної економії».

Зародження класичної політичної економії в Англії (У. Петті), у Франції (П. Буагільбер). Виникнення теорії трудової вартості. Теорія цінності. Заробітна плата. Земельна рента і ціна землі. Теорії багатства і грошей. Залишки меркантилістських уявлень у Петті. Критика меркантилізму та захист сільського господарства. Економічні ідеї Р.Кантільона і Д. Юма. Держава і право у вченнях мислителів Нового часу (Гроцій, Спіноза, Юм).

Школа фізіократів: економічні погляди Ф. Кене (Франція) — основоположника класичної політичної економії. Теорії вартості, кругообороту і обороту капіталу. Ідея суспільного відтворення. «Економічна таблиця» Ф. Кене. Вчення фізіократів про чистий продукт, продуктивну і непродуктивну працю. Визначення класової структури суспільства. Радикальні буржуазні реформи А.Ж. Тюрго. «Домоводство» Василя Кармазина — українська паралель фізіократизму.

Зріла класична політична економія. Економічна система А. Сміта. Теорія вартості, вчення про доходи. Учення про розподіл праці. Теорія цінності. Трактатування А. Смітом поняття капіталу. Економічне вчення Д.Рікардо: теорія вартості. Доходи: зарплата, прибуток, рента. Гроші. Проблема відтворення і реалізації.

Розвиток політичної економії в Україні у середині XIX ст. (30—50 рр.). Суспільно-економічні погляди та економічні пропозиції С. Десницького. Економічні погляди Т. Степанова, І. Вернадського, М. Бунге. «Економічна система» М.Балудяньського. Прихильники ідей класичної школи політекономії: М. Вольський, Г. Цехановецький, М. Коссовський.

Політико–правові вчення західноєвропейського просвітництва.

5.1. Зародження класичної політичної економії в Англії та Франції. Економічні погляди У. Петті та П. Буагільбера

5.2. Критика меркантилізму та захист сільського господарства в працях Р.Кантільона

5.3. Держава і право у вченнях мислителів Нового часу

5.4. Економічні погляди фізіократів

5.5. А. Сміт та його місце в історії економічної науки

5.6. Д. Рікардо і класична політична економія

5.7. Розвиток ідей класичної школи в українській політекономії

5.8. Політико–правові вчення західноєвропейського просвітництва

5.1. Зародження класичної політичної економії в Англії та Франції. Економічні погляди У. Петті та П. Буагільбера

Класична політична економія зародилась в Англії у період розвитку капіталізму. У результаті першого і другого промислових переворотів розвивається виробництвом, воно отримує товарний характер. Розвиваються товарно-грошові відносини і розповсюджуються на всі сфери господарської діяльності. У політичному житті з'являється парламентаризм, але в більшості європейських держав зміцнилося панування абсолютних монархій. З'явилися банкіри, фінансисти. Виникла економічна концепція, яка формувала економічну політику держави (табл. 5.1, 5.2).

Таблиця 5.1

ВІДМІННОСТІ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЇ ВІД ШКОЛИ МЕРКАНТИЛІЗМУ

№ п/п	Класична школа	Меркантилізм
1.	Досліджує сферу виробництва	Досліджує сферу обігу і зовнішньої торгівлі
2.	Політекономія — це наука про закони і закономірності ведення господарства	Політекономія — наука про економічну політику держави
3.	Проблему цінності розглядає з позиції трудової теорії вартості	Цінність вбачали в грошах, золоті і нагромадженні багатства

Предметом дослідження виступають закономірності зростання дохідності у сфері виробництва.

Уільям Петті (1623—1687) — основоположник ранньої класичної політичної економії в Англії. Його праці «Трактат про податки і збори» (1662), «Слово мудри» (1664), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різні про гроші» (1682).

Предметом дослідження політекономії вважає зростання багатства у сфері матеріального виробництва, сфера обігу, на його думку, забезпечує розподіл багатства. У. Петті є засновником трудової теорії вартості, він перший в Європі дійшов висновку, що джерелом вартості є праця. Вартість У. Петті називає «Природною ціною», це праця, витрачена на виробництво золота та срібла. Земля поряд з працею є джерелом вартості, яка визначається заробітною платою. Остання становить ціну праці й залежить від об'єктивних чинників, а не суб'єктивних рішень підприємця чи влади.

Прибуток, у розумінні У. Петті, — це та частина продукту, яка залишається після відрахування заробітної плати й витрат на насіння, тобто прибуток зводився до ренти. Рента також є продуктом праці. Її величина — це різниця між вартістю сільськогосподарських продуктів і витратами виробництва, до яких він відносить заробітну плату й витрати на насіння. У. Петті вперше запровадив поняття диференційної зе-

мельної ренти, причини існування якої вбачав в різній родючості і місцезнаходженні землі. Позичковий відсоток — це дохід, похідний від земельної ренти. Петті називає його «грошовою рентою».

Таблиця 5.2

ХАРАКТЕРНІ РИСИ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Класична політична економія — основний напрям розвитку економічної теорії XVII — середини XIX ст., покликаний вирішувати проблеми вільного приватного підприємництва.	
Теоретичні засади класичної школи	Етапи еволюції класичної політекономії
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ідея природного порядку, згідно з якою все у світі підпорядковується законам природи. 2. Концепції «економічної людини», якою рухає єдине прагнення — особистої вигоди, егоїзм. 3. Ідеологія економічного лібералізму «laissez faire», тобто повне невтручання держави в економіку. 4. Зміна методології дослідження економічної науки — від поверхневості та описовості меркантилізму до наукової абстракції, аналізу та синтезу, індукції та дедукції. 5. Предметом дослідження є сфера виробництва. 6. Метою підприємницької діяльності є отримання максимального прибутку. 7. Досягнення економічного зростання шляхом підвищення продуктивності праці в сфері матеріального виробництва. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кінець XVII ст. — друга половина XX ст. Зародження ідей класичної політичної економії (У. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго), видвинута трудова теорія вартості. Завершила перший етап класичної політекономії школа фізіократів. 2. Остання третина XVIII ст. Розквіт класичної політичної школи — економічна система А.Сміта, яку він виклав у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.). 3. Перша половина XIX ст. Розвиток ідейної спадщини А.Сміта вченими Т.Р. Мальтусом і Д. Рікардо (Англія), Ж.Б. Сеем і С. Сісмонді (Франція), Г. Кері (США). 4. Друга половина XIX ст. Завершальний етап. Дж.С. Мілль («Основи політичної економії», 1848 р.) і К. Маркс («Капітал») узагальнили найкращі досягнення школи.

Заслугою Петті є те, що він перший виділив категорію національного доходу і здійснив його розрахунки. Національний дохід, на його думку, створюється і у сфері матеріального виробництва і у сфері послуг. Західні економісти високо оцінили це відкриття в економічній теорії, зокрема Й. Шумпетер, дав високу оцінку праці «Політична арифметика», у якій дається визначення національного доходу, та його розрахунки. Пізніше, в 30—40-х роках XX ст. розрахунки У. Петті лягли в основу системи національних рахунків.

Засновником ранньої класичної політекономії у Франції був **П'єр Буагільбер** (1646—1714). Будучи міністром, Буагільбер штучно тримав низькими ціни на хліб. Тим самим він хотів підтримувати невисокою заробітну плату, щоб полегшити розвиток вітчизняної промисловості. Він виступає з гострою критикою меркантилізму, і доводить, що дже-

релом багатства є не обіг, а виробництво, зокрема сільське господарство. Буагільбер вимагає від уряду підтримки сільського господарства.

Економічні погляди Буагільбера висвітлені у працях «Докладний опис становища Франції...» (1696), «Роздрібна торгівля Франції» (1699), «Міркування про природу багатства, грошей, і податків» (1707). У своїх працях Буагільбер запропонував систему реформування економічної політики.

«Система» Буагільбера є серією реформ буржуазно-демократичного характеру. При цьому Буагільбер виступає не стільки як виразник інтересів міської буржуазії, скільки як захисник селянства. «Система» Буагільбера є серією реформ буржуазно-демократичного характеру. При цьому Буагільбер виступає не стільки як виразник інтересів міської буржуазії, скільки як захисник селянства. «Система» складалася із трьох основних напрямів:

по-перше, Буагільбер вважав за необхідне провести велику податкову реформу, замінивши регресивну систему на прогресивним, або пропорційним оподаткуванням;

по-друге, він пропонував звільнити внутрішню торгівлю від обмежень, що викличе розширення внутрішнього ринку, зростання поділу праці, посилення обігу товарів і грошей;

по-третє, французький економіст вимагав ввести вільний ринок зерна і не стримувати природне підвищення цін на нього, тобто економіка буде краще розвиватися в умовах вільної конкуренції.

У своїх працях П. Буагільбер приділяв найбільше уваги проблемам розвитку сільськогосподарського виробництва, в якому вбачав основу економічного зростання і багатства держави.

Внесок П.Буагільбера в розвиток економічної науки:

- його твори стали теоретико-методологічною основою формування «французької школи» наукової політичної економії;

- обґрунтував трудову теорію вартості через аналіз механізму мінових відносин між товарами на ринку з урахуванням кількості затраченої праці або робочого часу;

- найважливішою умовою економічної рівноваги і прогресу Буагільбер визначав пропорційні, або нормальні ціни, тобто ціни, які забезпечують покриття витрат виробництва і певний прибуток, чистий дохід;

- Буагільбер вважав, що за допомогою вільної конкуренції встановлюються правильні пропорції у розподілі праці між галузями виробництва;

- розрізняв «істину вартість», в основі якої є кількість затраченої праці, і ринкову ціну, яка відхиляється від вартості внаслідок обігу грошей, що опосередковують обмін товарів;

- на противагу меркантилістам, які багатство ототожнювали тільки з грошима, Буагільбер доводить, що справжнє багатство нації — це різні корисні речі, а саме, продукти землеробства. Головним джерелом багатства є праця (табл.5.3.).

Таблиця 5.3

**РОЗБІЖНОСТІ ПОГЛЯДІВ ПРЕДСТАВНИКІВ АНГЛІЙСЬКОЇ
ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ**

У. Петті	П. Буагільбер
Довгий час пропагував ідеї меркантилізму	Викривав безпідставність політики меркантилізму
Прихильник розвитку промислового виробництва	Захищав інтереси сільського господарства
Гроші є стимулом економічного розвитку	Гроші є причиною порушення справедливого обміну між товарами
У центрі дослідження була мінова вартість	Ціль виробництва в споживанні, тому в центрі дослідження — споживча вартість
Вирав інтереси промислової буржуазії	Вирав інтереси дрібної буржуазії.
Цінність (вартість) без посередньо створюється працею при виробництві грошового матеріалу — золота або срібла	Цінність створюються працею незалежно від обміну товару на гроші
Важлива функція грошей — міра вартості	Єдина функція грошей — засіб обміну

**5.2. Критика меркантилізму та захист
сільського господарства в працях Р.Кантільона**

Послідовником Буагільбера став **Річард Кантільон** (1680—1734) — ірландець за походженням, але більшу частину свого життя прожив у Франції. Його працю «Очерк про природу торгівлі» (1755) вважають першою спробою систематизувати економічну теорію. Основним науковим підходом Кантільон вважав метод наукової абстракції. Ключовими елементами його системи були:

- розмежування натурального, обмінного та грошового господарства;
- за теорією Кантільона виробництво спрямоване на задоволення потреб;
- виділення теорії «внутрішньої цінності» благ наряду і на відміну від теорії ринкової ціни;
- структуризація суспільства на класи: земельних власників, найманих робітників, підприємців.

Аналітична структура «Очерка про природу торгівлі» будується на переході від простого до складного. Цей процес включає чотири стадії:

- 1) економіка є натуральним господарством, яким керує один господар;
- 2) економіка, яка базується на натуральному (бартерному) обміні;

- 3) перехід реальної економіки до грошової при посередництві грошей;
- 4) вводиться фактор зовнішнього ринку, таким чином закрита економіка стає відкритою.

Ідеї Кантільона дали поштовх до створення першої наукової школи економічної думки — школи фізіократів.

5.3. Держава і право у вченнях мислителів Нового часу

Умови формування нового мислення щодо суті держави та права:

1. Буржуазні революції останній третині XVI — на початку XVII ст. у західноєвропейських країнах.

2. Розвиток мануфактурного виробництва, яке прийшло на зміну ремеслам.

3. Новий спосіб виробництва сприяв поділу праці, зростанню її продуктивності, пошуку способів раціоналізації виробничих процесів, стимулював розвиток суспільних і природничих наук.

4. У боротьбі між емпіризмом і раціоналізмом подальшого розвитку набула філософія, формувалися підвалини буржуазної правової свідомості.

Першу спробу з'ясувати сутність і призначення права й держави за нових умов зробив голландський юрист і громадський діяч **Гуго де Гроот Гроцій** (1583—1645) у праці «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права». На думку мислителя, право — це сума соціальних норм. Основою, витоками права є прагнення індивідів до спокійного спілкування з іншими.

В основі виникнення держави, на думку Г. Гроція, є суспільний договір (договірна теорія походження держави). Держава — це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради додержання права і спільного інтересу. Держава виконує владні функції за допомогою політичних інститутів.

Г. Гроцій проводив чітку межу між природним правом і правом, установленим волею. Право, що встановлюється волею людей, має відповідати вимогам природного права. Тільки в цьому випадку воно буде спрямоване на захист або відновлення справедливості.

Від категорії «право» Г. Гроцій відрізняв категорію «закон». Останній, на його думку, — це засіб, за допомогою якого здійснюється право, він силою примушує людей дотримуватися норм права. Ця сила уособлена в державі.

У державі панує громадянська влада, яка є верховною і суверенною. Держава здійснює владні функції з допомогою політичних інститутів. Г. Гроцій обстоював ідею мирного співіснування народів, зауважуючи, що основою їхніх відносин мають бути виключно право і справедливість, виконання договорів.

Видатним фундатором державно-правових учень нового часу був англійський мислитель **Томас Гоббс** (1588—1679). Проблеми державності, права, законності, миру і порядку досліджувались ним у працях «Філософські засади вчення про громадянина», «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської».

Гоббс розглядав три моменти становлення політичного організму: природний стан — перехід до держави — державний стан.

У природному стані, зазначав Гоббс, немає загальної влади, немає законів і, відповідно, немає справедливості. У цьому стані немає власності, кожен має право на все, у тому числі й на життя іншої людини. У природному стані точиться «війна всіх проти всіх».

Аналізуючи й конструюючи систему державності, Гоббс зупинився на тому, в який спосіб примиряються в державі страх і свобода, свобода й необхідність. Держави не вічні. Вони ослаблюються й занепадають, але не внаслідок дії об'єктивно-історичних чинників, а через недосконалість їхніх законів, недостатність абсолютної влади, приватних суджень про добро і зло.

Абсолютна влада, підкреслював Гоббс, ґрунтується на принципах розуму. Досі створювалися недосконалі держави, принципи розуму зроблять існування держав довговічнішим.

Гоббс пропонував проект держави, яка є: засобом приборкання пристрастей у досягненні мирного стану (перший ступінь); засобом сходження до Царства Божого через спокуту, розкаяння, хрещення, спасіння (другий ступінь).

Гоббсівська державно-правова концепція значною мірою вплинула на нідерландського мислителя **Баруха (Бенедикта) Спінозу** (1632—1677). У своєму «Богословсько-політичному трактаті» Спіноза обстоював тезу, що людина насамперед залежить від закону «природної необхідності», що впливає з самої природи. Але, крім цього, вона залежить і від законів, що встановлені волею самих людей для безпечного та зручного життя.

Спіноза зазначав, що перший («божественний») закон має на меті лише найвище благо, а інший («людський») — це спосіб життя, він слугує збереженню держави.

На думку Спінози, право верховної влади є нічим іншим, як природним правом, що визначається могутністю народу, а не кожної особи окремо. Волю держави необхідно вважати «волею всіх», а рішення держави має визнаватися як рішення кожного.

Держава виникає на основі суспільного договору через необхідність влади і законів стримувати пристрасті людей. Як і Т. Гоббс, Б. Спіноза був апологетом сильної державної влади. Але, на відміну від свого попередника, він заперечував втручання верховної влади в особисте життя людей і накидання законів їхній совісті, свободу якої він усебічно обстоював. Свобода, на його думку, найкраще забезпечується демократичною формою правління. Тому найкращою державною формою організації суспільства, яка б унеможливила повне підкорення особи верхівні

владі, є демократія у формі республіки. Ця форма найбільш наближена до свободи вже з тієї причини, що джерелом влади в демократичній республіці є народ, незалежно від того, в чіих руках зосереджена верховна влада. А оскільки народ є джерелом влади, то він має найбільше можливостей на та власну безпеку і реалізацію потреби свободи.

Чільне місце серед авторів державно-правових концепцій того часу посідав англійський філософ **Джон Локк** (1632—1704). У відомому творі «Два трактати про державне правління» він одним із перших розробив концепцію поділу влади. Локк переконаний у необхідності поділу влади на законодавчу, виконавчу й федеративну. **Законодавча** — це влада, котра має право вказувати, як повинна застосовуватися сила держави для збереження співтовариства та його членів. **Виконавча влада** підпорядкована парламенту. В разі необхідності парламент у змозі її замінити. **Федеративна влада** є органом, який обстоює інтереси держави в міждержавних стосунках. Їй належить право вирішення питань щодо війни, миру, союзів і договорів з іноземними державами та окремими іноземцями. Федеративна влада знаходиться в руках парламенту, але реальне виконання цієї функції — справа уряду.

На думку Дж. Локка, поділ влади — необхідна умова забезпечення свободи, тобто умов для реалізації індивідом своїх природних прав. Ідею мислителя про поділ влади підтримали багато хто з представників Просвітництва.

Він погоджувався з тим, що в додержавному стані панував природний закон. У природному стані всі люди рівні і незалежні, а тому мають однакові права і обов'язки.

Розглядаючи співвідношення свободи і права, природного і громадянського права, Локк відкидав твердження Гоббса, що це протилежні, несумісні явища. Він зауважував, що метою закону є не знищення чи обмеження свободи, а навпаки — її збереження й розширення. Свобода людей за умов існування системи правління полягає в тому, щоб жити згідно з приписами законів, загальних для кожного і встановлених законодавчою владою.

Локк визначає наступні **форми правління**: **демократія** — коли суспільство створює закони та признає для виконання цих законів посадових осіб; **олігархія** — коли суспільство передає законодавчу владу до рук кількох осіб та їхніх спадкоємців або послідовників; **монархія** — коли влада передається в руки однієї особи. Суспільство в разі потреби може встановлювати складні та змішані форми правління.

Автором оригінальної державно-правової концепції був англійський представник нового часу **Девід Юм** (1711—1776). Основні праці: «Трактат про природу людини», восьмитомна «Історія Англії», «Есе на суспільно-політичні, морально-естетичні та економічні теми».

Він будував свою теорію виходячи з почуттів. Розрізняв природні та штучні почуття. До першої групи він відносив любов, ненависть, співчуття тощо, тобто природні реакції людини; до другої — штучні почуття.

Юм визначив джерела виникнення власності — це право:

- а) володіння;
- б) першого захоплення;
- в) давності;
- г) приросту і спадку;
- д) і продукт власної праці.

Мислитель обстоював тезу, що держава є органом примусу та охорони приватної влади, а суспільство — продуктом власності. Себто Д. Юм у своїй теорії розрізняв такі категорії, як держава й суспільство. Суспільство, на думку Д. Юма, виникло як наслідок розростання сімей і є продуктом власності.

Держава є органом примусу та охорони власності. Її невід’ємний атрибут — політична влада.

У 1766 році Юм і Тюрго (у листуванні) обговорюють ринковий механізм вільної конкуренції, який пізніше отримав назву «модель вільної конкуренції» або «модель встановлення середньої норми прибутку». Тут йдеться про можливість вільного переливу капіталів між галузями і вільною конкуренцією між ними (при відсутності системи монополій), норма прибутку на капітал у всіх галузях виробництва і торгівлі завжди буде прагнути до єдиного «середнього» рівня, скрізь пропозиція задовольнятиме попит. У цілому на ринку товарів буде стільки, скільки потрібно, не більше і не менше. Так повинен діяти природний порядок.

5.4. Економічні погляди фізіократів

Школа фізіократів (від грецьк. *physis* — природа і *kratos* — влада) виникла і розвивалась у період мануфактурного капіталізму у Франції.

Основні ідеї теорії фізіократів:

- критика політики меркантилізму;
- природний характер економічних законів;
- джерелом багатства є сфера виробництва матеріальних благ — землеробство;
  - промисловість і торгівля — безплідні сфери;
  - чистий продукт (унікальний дар природи) — це різниця між сумою всіх благ і витратами на виробництво продукції;
  - основному капіталу відповідають «первісні аванси» (затрати на сільськогосподарське обладнання), а оборотному капіталу — «щорічні аванси» (щорічні затрати на сільськогосподарське виробництво);
  - три принципи оподаткування: ефективне оподаткування-джерело доходу; співмірність податків із доходами; витрати при знятті податків не повинні обтяжувати;
  - гроші виконують лише функцію засобу обігу;
  - нагромадження грошей фізіократи вважали шкідливим, оскільки це вилучало гроші з обігу і не давало їм можливість виконувати єдину важливу функцію.

Франсуа Кене (1694—1774) основоположник класичної політичної економії у Франції. У своїй теоретичній системі виділяв три елементи:

- теорію природного порядку;
- теорію чистого продукту;
- теорію кругообігу багатства.

Вартість Ф. Кене визначає як суму витрат виробництва. Розрізняє два види доходів — заробітну плату і чистий продукт, єдиною формою якого є земельна рента. Заробітна плата — фізичний прожитковий мінімум. Чистий продукт — залишок багатства після відрахування витрат на його виробництво. Він створюється лише у сільському господарстві. Ф. Кене визначив теорію капіталу. Фактично він поділив його на основний та оборотний і назвав їх первісними та щорічними авансами.

Первісні аванси — витрати на декілька років у сільському господарстві на будівлі, худобу, та сільськогосподарські машини. Щорічні аванси — витрати, що здійснюються щорічно на насіння, робочу силу.

Ф. Кене вперше визначив поділ населення на великі соціальні групи (класи) за економічною ознакою — участю у створенні і розподілі суспільного багатства:

- продуктивний клас, до якого належать фермери та сільськогосподарські робітники;
- непродуктивний (безплідний) клас — торговці, ремісники та промисловці;
- клас землевласників.

Найвідоміша праця Ф. Кене — «Економічна таблиця» (1758), в якій відображена теорія кругообігу багатства та суспільного відтворення. В ній також знайшли відображення всі сторони вчення Ф. Кене: «чистий продукт», капітал, гроші, продуктивна і непродуктивна праця тощо. Ідеї, закладені в творах Ф. Кене, стали першоосновою майбутнього економічного моделювання. Крім «Економічної таблиці» Кене написав ще й такі як «Загальні принципи економічної політики держави», «Про торгівлю» (1760), «Аналіз економічної таблиці» (1766), «Зауваження відносно грошового процента» (1766).

Продовжив дослідження Ф. Кене видатний державний діяч Франції другої половини XVIII ст. **Анн Роберт Гюрго** (1727—1781). Він написав працю «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1776), в якій відобразив радикальні буржуазні реформи, започаткував теорію корисності. Він розрізняв суб'єктивну та об'єктивну цінність товару: перша є оцінкою речі його власником, друга встановлюється на ринку залежно від попиту та пропозиції. Основою вартості товару стає споживча вартість, або корисність речі, яка суб'єктивно оцінюється продавцями та покупцями. Досягненням ученого було розкриття сутності генезису найманої праці, появу якої він пояснював відчуженням робітника від засобів виробництва. Він виводить походження класів із суспільного поділу праці — між землеробом та ремісником.

Гюрго був попередником тих, хто вимагав мінімального втручання держави в економічне життя і протиставляв йому вільну конкуренцію.

Фізіократи, аналізуючи категорію цінність, стверджували, що цінність виникає лише під дією природи. Тюрго у невеликій праці «Цінність і гроші» говорить що цінність — це оцінка, яку люди надають предметам, що задовольняють їх потреби. Цінність відносна, це не фізична властивість речі, її величина визначається у процесі взаємовигідного обміну. Мірилом цінності є ціна.

Заслугою Тюрго є його висновки про те, що прибуток — не дар природи і створюють його не лише у сільському господарстві, але й у промисловості і торгівлі. Подібно тому як земля приносить ренту, так і гроші, вкладені у справу, приносять не менший дохід.

Прогресивність вчення фізіократів у тому, що вони досліджували сферу виробництва, закон вартості, зростання доходів у виробництві. Недоліком вчення фізіократів є дослідження доходу у сільськогосподарському виробництві.

5.5. А.Сміт та його місце в історії економічної науки

Видатним економістом, який започаткував системний виклад політичної економії, був **Адам Сміт** (1723—1790). Він народився у Шотландії, навчався у Глазговському і Оксфордському університетах, був професором університетів Единбурга і Глазго.

Його праця «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776) здобула світової слави. А. Сміт створює трудову теорію вартості, за якою вартість визначає як витрати праці на виробництво товару, що в середньому необхідні для даного етапу виробництва. Вводить поняття «економічна людина» і досліджує природу її поведінки та взаємовідносин у суспільстві. Економічною людиною він називає підприємця, який переслідуючи свої власні корисні цілі змушений надавати послуги іншим людям своєю працею, або продуктами праці. «Невидима рука» Сміта є ніщо інше, як стихійні об'єктивні економічні закони, які діють незалежно від волі і бажань людей. Заслужує уваги також теорія «природного порядку» А. Сміта. Під «природним порядком» він розумів, з одного боку, теоретичну модель ринкової економіки, яка ґрунтується на принципах економічної свободи (вільної конкуренції), з іншого, це поняття він розглядав як економічну політику на основі свободи дій підприємців і невтручання держави в економічне життя. Розрізняє природну ціну товару, під якою розуміє грошовий вираз вартості, та ринкову, яка може значно відхилитися від природної. Доходи А. Сміт пов'язує з «природною ціною» праці, під якою розумів вартість необхідних засобів існування робітника і членів його сім'ї. На його думку, ціна всякого продукту складається з трьох частин, кожна з яких є чийось доходом. Доходи за А. Смітом — це зарплата, прибуток та земельна рента. Заробітна плата — це дохід найманих робітників, земельна рента — це дохід землевласників, прибуток — це дохід капіталістів-підприємців.

Заслугою А. Сміта є створення також теорії капіталу, теорії відтворення, теорія абсолютних переваг у зовнішній торгівлі, а також вчення про розподіл праці — від простих операцій до професій, а згодом до класів, а ще згодом до розподілу всієї країни на місто і село.

А. Сміт створив теорію капіталу, суть якого він трактував з двох сторін: як вартість, що приносить прибуток, і як запаси засобів виробництва, які необхідні для продовження процесу виробництва. Поділив капітал на основний і оборотний. Досліджує міжнародну торгівлю і створює теорію абсолютних переваг у зовнішній торгівлі (табл.5.4).

Таблиця 5.4

ОСНОВНІ ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ А.СМІТА

Теорія вартості	Визначаючи суть вартості А. Сміт користується терміном «цінність». Цінність у нього має подвійне значення: корисність і можливість придбання інших предметів. Вартість має троїсте визначення в роботах А.Сміта — вартість як: - затрати праці на виробництво товару; - кількістю праці, на яку можна придбати даний товар; - доходи (заробітною платою, прибутком, рентою)
Теорія капіталу	А.Сміт визначає капітал головною рушійною силою економічного прогресу, і визначає його як: - запаси, що призначені для подальшого виробництва; - вартість, що приносить прибуток завдяки експлуатації найманої праці; - уводить до наукового обігу терміни «основний» та «обіговий» капітал; - нагородження капіталу — джерело збагачення нації
Теорія грошей	Гроші — це особливий товар, який є всезагальним засобом обміну. Перевага надавалась паперовим грошам. Заробітна плата — продукт праці, природна винагорода за неї. За умов капіталізму, робітник отримує лише частину цінності, яку він виробляє, іншу частину отримує капіталіст. Сміт визначає «нормальний» рівень заробітної плати кількістю засобів існування і членів його сім'ї. Прибуток — це різниця між заново створеною вартістю і заробітною платою, результат неоплаченої праці. Рента — плата за користування землею. Причина її існування — приватна власність на землю, відрахування від праці робітника і природна винагорода за користування землею
Вчення про розподіл праці	Вирішальним фактором зростання багатства й «загального добробуту» є поділ праці, який зумовлює співпрацю усіх для задоволення потреб кожної окремої людини. Зростання продуктивності праці внаслідок її поділу зумовлює: економію часу; вдосконалення навиків робітників; винаходом і застосуванням механізмів, які полегшують працю
Економічна політика держави	А.Сміт визначив принцип повного невтручання держави в економіку країни — <i>laissez faire</i> . Він виступав за вільну торгівлю між країнами і показав взаємовигідність міжнародної торгівлі. Виділив 4 правила оподаткування: пропорційність, мінімальність, визначеність, сприятливість для платника

Заслугує уваги і теорія соціально-економічного устрою суспільства, у якій А. Сміт доводить, що кожна людина намагається, перш за все, реалізувати свій егоїстичний інтерес — покращити своє матеріальне становище, але так чи інакше, людина прямує до цілі, яка не входила у її наміри — створює корисні блага для всього суспільства.

А.Сміт використовує подвійну методологію: виділяє закономірності, корінні та визначальні процеси в економіці, не бере до уваги випадкові, поверхневі явища (**езотеричний метод**) і одночасно використовує каталогізацію та зведення до систематизуючого визначення явищ у тому вигляді, в якому вони проявляються в реальній дійсності (**екзотеричний метод**). Центральне місце в методології А.Сміта займає концепція економічного лібералізму, в основу якої покладена ідея природного порядку.

Концепція економічного лібералізму включає:

- збіг інтересів окремих людей і суспільства;
- виділення «економічної людини», яка наділена егоїзмом і прагне до нагромадження багатства;
- основою дії економічних законів є вільна конкуренція;
- гонитва за прибутком і вільна торгівля оцінюється як діяльність «вигідна» всьому суспільству;
- дія механізму «невидимої руки» на ринку, тобто дія стихійних об'єктивних економічних законів, за допомогою яких вільна конкуренція управляє діями людей через їх інтереси.

5.6. Д. Рікардо і класична політична економія

Видатним представником класичної політичної економії був **Давід Рікардо** (1772—1723). Народився у сім'ї лондонського біржового маклера. Навчався у торговій школі в Амстердамі. З 1819 по 1823 р. був членом англійського парламенту. Економічні праці Д.Рікардо були присвячені проблемам грошового обігу, згодом започаткував економічну систему.

Основні положення своєї економічної системи він виклав в праці «Основи політичної економії та оподаткування» (1817). Рікардо був економістом періоду промислового перевороту, коли в Англії бурхливо розвивається капіталізм і виявляються класові антагонізми відносно розподілу національного багатства. Він розглядає капіталістичні відносини як природні і вічні. На перше місце ставить інтереси промислової буржуазії.

Предметом політичної економії вважав відносини розподілу, на відміну від Сміта, який досліджував природу зростання багатства (економічного зростання).

Методологія дослідження.

1. Предметом політекономії вважає «закони, які управляють розподілом продуктів між класами».

2. Відхиляє емпіричну сторону (екзотеричний метод) методології А. Сміта і зосереджується на вивченні внутрішніх, сутнісних характеристик економічних явищ.

3. Започатковує застосування методу сходження від абстрактного до конкретного і використання абстрактного методу.

4. Система політекономії представлена як єдність підпорядковану закону вартості.

5. Визначення об'єктивних економічних законів.

6. Кількісний підхід до економічних закономірностей

7. Основною умовою збагачення — вільна конкуренція і використання принципів лібералізму.

Д. Рікардо створив теорію вартості (визначає вартість, як витрати праці за гірших умов виробництва), теорію доходів; теорію капіталу; теорію відтворення та теорію відносних переваг у зовнішній торгівлі (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

ОСНОВНІ ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ Д. РІКАРДО.

Теорія вартості	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначає вартість як витрати праці за гірших умов виробництва. 2. Виводить закон, згідно з яким вартість прямо пропорційна витратам робочого часу і обернено пропорційна продуктивності праці. 3. Наголошує на включенні у вартість товару перенесеної вартості використаних засобів виробництва. 4. Розмежовує споживчу та мінову вартість. Вказавши, що корисність (споживча вартість), хоч і є необхідною основою мінової вартості, але не може бути її мірилом. 5. Мінова вартість обумовлена кількістю затраченої праці, а також величиною і терміном капіталовкладень. 6. Розрізняє природну і ринкову ціну. 7. Зміни в заробітній платі не спричиняють змін цінності товару, а починаються лише на величині прибутку
Теорія доходів	<p>Розвиває езотеричні погляди на доходи і визначає їх види:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Заробітна плата — плата за працю, дохід найманих робітників, яка залежить від демографічних процесів. Розрізняє природну (сума життєвих засобів необхідних для існування робітника і його сім'ї) і ринкову ціну (ціна, що коливається навколо природної під впливом природного руху робітничого населення). Зарплата поділяється на номінальну (грошовий вираз ціни праці) і реальну (її натуральний вираз). 2. Прибуток — продукт неоплаченої праці робітника; дохід капіталіста на вкладений капітал. Розглядає тенденцію норми прибутку до зниження, яка зумовлена зменшенням продуктивності праці в сільському господарстві, що призводить до зростання цін на продукти харчування, зростання заробітної плати, зниження прибутку і зменшення нагромадженого капіталу. 3. Земельна рента — частина продукту землі, яка сплачується землевласнику за користування землею. Основою отримання ренти є власність на землю; факторами — різна родючість і місцезнаходження до ринків збуту; динаміка ренти пов'язана з нагромадженням капіталу, розвитком продуктивних сил, зростанням населення. Диференційна рента — різниця між вартістю продуктів сільського господарства на найкращих і найгірших ділянках

Теорія грошей та капіталу	Капітал — вічна категорія, частина багатства країни, що витрачається з метою майбутнього виробництва. В основі поділу капіталу на основний та оборотний є характер зношуваності і час обороту. Гроші — це товар, що має цінність. Основою грошової системи є золото, цінність якого визначається затратами праці. Д.Рікардо розробляє проект системи паперового грошового обігу
Проблеми відтворення та криз	Заперечувалась можливість загального перевиробництва і криз, а перевиробництво окремих товарів визначав як наслідок особистих прорахунків підприємця
Теорія порівняльних переваг	Довів вигідність (перевагу) міжнародної торгівлі на основі порівняльних витрат. Теорія допомогла з'ясувати, як виникає зовнішньоторговельна спеціалізація окремих країн і чому торгівля є взаємовигідною при різних витратах на виготовлення товарів

5.7. Розвиток ідей класичної школи в українській політекономії

З розвитком елементів капіталізму в Росії та Україні виникла необхідність обґрунтування цього ладу та посилення його переваг. Першими представниками класичної політичної економії в Україні були **Я.Козельський** і **В.Карзін**.

Яків Павлович Козельський (1724—1795) був видатним філософом і просвітником, написав такі праці як «Государ і міністр», «Філософські пропозиції». У своїх працях він виступає проти феодального ладу і пропонує перейти до буржуазного, змалював програму переходу до ринкової економіки. Досліджував економічні категорії товарного виробництва. Так, працю визначив як джерело багатств суспільства, а не обіг як вважали меркантилісти, причому працю у всіх сферах виробництва. Працю він поділяє на необхідну і додаткову. Критикує меркантилістів за їх надмірну прихильність до грошей, і доводить, що багатство суспільства створюється в процесі праці. Аналізуючи продуктивність праці, Козельський називає шляхи її підвищення за рахунок матеріальних та моральних заохочень.

Я. Козельський дає характеристику власності та визначає її місце в економічній системі, зазначає, що кожна людина має рівні права на власність. При цьому розумів, що приватна власність є джерелом суспільної нерівності, проте саме її вважав основою ідеального суспільного ладу. Він дає чітке визначення ринковій економіці як суспільству, що

побудовано на вільному обміні товарами, кожен член якого отримує прибуток на основі обміну виробленими продуктами.

Козельський критикує церковно-релігійне вчення про державу та закони, оскільки, на його переконання, держава і закони є продуктом угоди між людьми, продуктом суспільного договору, а тому можуть змінюватись на користь людей.

Василь Назарович Каразін (1773—1842), один із засновників Харківського університету, критикував кріпосництво, за що був ув'язнений. Він виступав за обмеження експлуатації селян поміщиками, вказував на переваги найманої праці над примусовою. Каразін запропонував впровадити систему регламентації повинностей селян, що сприяло послабленню експлуатації їх поміщиками та підвищенню продуктивності сільськогосподарської праці. Він також пропонував поступово переходити від поміщицького ладу до буржуазного. Спираючись на вчення західних економістів, висунув заходи щодо розвитку промисловості і торгівлі. Вчений наголошував також на зниженні податків, які гальмували розвиток промисловості.

Важливу роль у розвитку народного господарства Каразін надавав грошам, грошовому обігу та фінансам. При цьому походження грошей пов'язував лише з дорогоцінними металами: золотом і сріблом. Велику увагу він приділяє сталому курсу грошей, визначаючи причини знецінення паперових грошей та пропонуючи заходи щодо зміцнення грошової одиниці, впорядкування обігу розмінної монети.

Отже, Козельський і Каразін пропонували ліквідувати феодальний лад, кріпосництво; розглядали аграрні питання, а також перехід до ринкових відносин. Виходячи з цього, їх вчення можна прирівняти до вчень фізіократів.

Григорій Савич Сковорода (1722—1794) — філософ, поет, він був демократом, гуманістом і просвітником. Висловлював свою економічну і філософську думку, критикував гоніння за багатством та інші пороки феодально-кріпосницького суспільства. Особливість поглядів полягає в тому, що він поєднував матеріалістичне з ідеологічним.

Центральне місце у поглядах Сковороди посідала людина і суспільне життя. Внутрішню суть людини він трактував як боротьбу добра і зла. Джерело зла він вбачає у соціальній нерівності та несправедливості, в розшаруванні суспільства на бідних і багатих. Г.Сковорода критикував всіх, хто був причетний до експлуатації селян: церковників, багатіїв, а також і чиновників, та й всю систему управління знизу до верху. Всіх правителів він порівнював з вовками, що правлять у вівчарні. Сковорода дає характеристику всій системі управління, показує, що вона є не чим іншим, як пограбуванням бідняцької частини українського села. У творі «Алфавіт, чи буквар світу» він говорить про визначальну роль праці в діяльності людини та у житті суспільства. Праця, вважав Г.Сковорода, — основа всього суспільного життя, початок і кінець радості людини і суспільства. У

праці він побачив основу суспільного благополуччя, правових норм і етичних принципів. Уявлення Г. Сковороди про майбутні форми суспільного устрою хоч і теологічні за формою, за своїм змістом були демократичними й патріотичними, оскільки основу суспільства він вбачав у рівному володінні всіх членів суспільства всіма благами, в праці — суспільний добробут, у республіці — найрозсудливіший політичний устрій, у поширенні освіти серед народу — умову його духовного розвитку.

Представником класичної політичної економії в Україні також був **Тихон Федорович Степанов** (1795—1847), який пропагував ідеї А. Сміта і Д. Рікардо, виступав проти доктрини меркантилізму, кріпосництва, проголошував ідеали свободи економічної діяльності. У праці «О теории и практике политической экономии», характеризував предмет політекономії як науку про багатство, яке накопичується, розподіляється, споживається в суспільстві. Досліджував основні проблеми політекономії, такі як сутність та джерела багатства, природа та праця, продуктивні та непродуктивні класи, капітал та його нагромадження, прибуток тощо.

Аналізуючи питання про походження багатства, наголошував, що праця виступає суб'єктом, а природа — об'єктом його дії (погоджувався з Ф. Кене). Т. Степанов вважав, що багатство в цілому складається з природи, праці та капіталу, характеризує при цьому знаряддя виробництва за капіталізму як капітал, що застосовується для отримання прибутку. Т. Степанов розумів, що капіталісти отримують надлишок продукту як додаткову вартість, хоч самої категорії «додаткова вартість» не розумів. Аналізуючи працю, стверджував, що вона тим продуктивніша, чим вільніша від всяких утисків (підтримував теорію А. Сміта і Д. Рікардо) визначав залежність прибутку від заробітної плати. Цими положеннями автор підкреслював, що прибуток є частиною вартості, створеної працею.

Одним з перших серед економістів країни правильно зрозумів мету капіталістичного виробництва — прагнення до збагачення. «Машини» розглядав з погляду розвитку продуктивних сил і тієї користі, яку вони приносять людству, оскільки машина «вдосконалює працю», скорочує витрати виробництва і збільшує прибутки капіталістів.

Степанов відіграє значну роль у розвитку вітчизняної статистики, розглянувши основні проблеми статистики в праці «Про статистику взагалі» (1831). Він виступає за свободу розвитку товарно-грошових відносин, кредиту, реформування податкової системи.

Іван Васильович Вернадський (1821—1884) — професор політекономії Московського університету. Закінчив Київський університет, навчався також у Австрії, Німеччині, Англії та Франції. У працях «Предмет политической экономии», «Очерки истории политической экономии» дав наукове визначення предмета політекономії, показав дію економічних законів. Був дослідником в галузі політичної економії,

статистики, митно-тарифної політики, міжнародно-політичних та економічних проблем тогочасної Європи.

«У політичній економії, — писав І. Вернадський, — немає, можливо, жодного предмета, пояснення якого було б таким важливим, як потреби. Як би ви не обмежували їх коло, вони все-таки залишаються в її межах і притому тією межею, до якої, як до центру, тяжітимуть усі висновки науки». І. Вернадський виклав свій погляд на стан вивчення потреб меркантилістами, фізіократами й А. Смітом, якому й віддав перевагу. На основі проведеного аналізу І. Вернадський зробив висновок, що теорію потреб до нього ніхто не викладав ясно, чітко і яскраво. Важливою вимогою у з'ясуванні теорії потреб, на його думку, є включення в об'єкт аналізу суспільства і людини.

Учений зробив усебічний аналіз національних, індивідуальних, регіональних та інших видів потреб, розкрив їх залежність й об'єктивний характер. Він довів, що суспільство повинно не протистояти, а сприяти задоволенню потреб. В інтерпретації потреб економіст відстоював принцип свободи, поглиблюючи класичну економічну теорію у сфері вивчення потреб.

Праця І. Вернадського «Нарис теорії потреб» (1847) була співзвучна з програмними вимогами демократії, слугувала їй певною теоретичною опорою. Водночас вона є свідченням того, що українського економіста можна вважати першодослідником теорії потреб, яка посідає особливе місце в економічній теорії.

І. Вернадський був прихильником невтручання держави в приватну ініціативу, за вільну конкуренцію, характеризував такі економічні категорії, як капітал, праця, суспільний поділ праці тощо

Микола Християнович Бунге (1823—1895) — ректор Київського університету (1859—1862 рр. — за призначенням, а 1871—1875 і 1878—1880 рр. — обраний ректором) та міністр фінансів Росії з 1881 по 1886 рр. У працях «Теория капитала», «Курс статистики», «Основи політичної економії» (1870) пропонував максимальний розвиток буржуазної приватної ініціативи, вільної конкуренції. М. Бунге стверджував, що завдання політичної економії полягає у вивченні законів капіталістичного розвитку. На посту міністра фінансів М. Бунге переводить зовнішню політику на підтримку вітчизняного виробника. Вперше в історії вітчизняної економіки він використав систему помірно високого мита на імпортні товари. Так, у 1881—1884 рр. мито в Російській імперії складало 19 %, у 1887р. — 28 %, а у 1891-1900-х роках — 33 %. Протекціоністська політика дала можливість відновити втрачені після Кримської війни економічні позиції Росії на світовому ринку.

М. Бунге предметом політекономії вважав так звану корисну роботу, яка слугує для задоволення потреб. Завдання політичної економії полягає у вивченні законів капіталістичного розвитку та природного порядку, в якому корисна робота самозростає, обмінюється і розподіляється. Корисна робота містить дві складові: силу природи і працю лю-

дини, і проявляється для суспільства у формі придатності, створюючи як матеріальні блага, так і послуги. Рушійною силою суспільного розвитку є намагання людей задовольнити різноманітні потреби, що породжує поділ праці та ринковий обмін, умовою якого є конкуренція.

На думку Бунге, цінність потреб створюють у сукупності природа, праця і капітал. Капітал — це нагромаджені предмети споживання, машини, земельна власність тощо.

М. Бунге критикував феодально-кріпосницький лад і вважав, що його потрібно усунути, розчистити шлях для вільного капіталістичного розвитку на основі вільної конкуренції, а держава повинна забезпечувати гармонію у суспільстві. Підтримував ідеї економічного лібералізму та фритредерства, зазначав, що вільна торгівля є одним з проявів свободи промисловості.

Перехід від капіталізму до соціалізму він вважав стрибком від царства обов'язку, совісті і законності до царства деспотизму і загального рабства. Він стверджував, що у відносини розподілу вступають три класи суспільства: капіталісти, землевласники і робітники, частка доходу кожного з яких визначається суперництвом. Кожен клас є власником відповідного ресурсу: капіталу, природи і праці. Усі ці ресурси створюють цінність, яка, на думку Бунге, є основною категорією політекономії. Цінність визначається суб'єктивною оцінкою і реалізується через попит і пропозицію. Саме це твердження Бунге свідчить про те, що він дотримувався теорії маржиналізму.

Послідовником і учнем М. Бунге був професор Київського університету **Дмитро Іванович Піхно** (1853—1909). Його праця — «Основи політичної економії» (1899). Завданням політекономії Д.Піхно вважає дослідження економічних законів, яким підпорядковане господарське життя. Предметом політичної економії є вивчення суспільної сторони господарської діяльності. Вчений виділяє чотири методи дослідження політекономії: метод одиничних спостережень, статистичний метод, історичний та дедуктивний методи. Все господарське життя включає три фази: виробництво, розподіл і споживання, а рушійною силою, яка керує тими процесами, є потреби. Піхно виділяє три фактори виробництва: природу, працю і капітал, але до них додає ще четвертий — культурно-історичні сили народу. Це свідчить про вплив німецької історичної школи на творчість вченого. Аналізуючи обмін, вчений велику увагу приділяє проблемі цінності. Цінність — це результат виробництва, що визначається в обміні і залежить від умов споживання. При цьому вона буває індивідуальною та суспільною. Мінову цінність характеризують два критерії: пропозиція та попит. Ринкові ціни утворюються, або в результаті індивідуальної оцінки блага, або ринком або законодавчо. Падінню формою є процес ринкового ціноутворення.

Вчений не заперечував ролі держави в економіці, але пропонував обмежувати протекціонізм і застосовувати його лише тоді, коли він сприятливий для розвитку народного господарства.

5.8. Політико-правові вчення західноєвропейського просвітництва

Просвітництво — політична ідеологія, філософія і культура періоду утвердження буржуазних відносин. Просвітництво виникло у XVII ст. в Англії і було пов'язане з творчістю Дж. Локка. Потім поширилося у Франції (XVIII ст.), де знайшло відгук у творчості **Ш. Монтеск'є**, **К. Гельвеція**, **П. Гольбаха**, **Вольтера**. Воно пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Характерною особливістю державно-правової думки доби Просвітництва є поєднання теорії з практикою. Це стало можливим із поширенням практики прийняття конституцій у державах, перших спроб кодифікації права, утворення нових буржуазних держав. Саме в цей час відбувалося цілеспрямоване державотворення, визначалися форми державного правління, устрою, сфери компетенції органів влади, структури політичної системи тощо. На відміну від доби Відродження, просвітницькі концепції по-іншому тлумачили ідеї суспільного договору і природного права.

1. Якщо в теоріях XVI—XVII ст. природне право досліджувалося переважно під кутом зору потреби утвердження однакових для всіх людей прав, виходячи з того, що всі люди, розумні істоти, то в теоріях XVIII ст. природне право тлумачилося вже як діяльність держави відповідно до правового закону для досягнення мети суспільного договору — свободи і справедливості.

2. У договірних теоріях XVI—XVII ст. основоположною концепцією було вивчення держави як своєрідної угоди між правителями (суверенами) і їхніми підданими (народом), за якими визнаються взаємні права і обов'язки. Основою договірних теорій XVIII ст. було визнання того, що розумна угода між урядом і народом — це не розмежування прав і обов'язків між підданими і правителями, а прийняття правових законів держави, які регулюють відносини між людьми. Концепцію суспільного договору було зорієнтовано на встановлення розумних меж втручання держави у приватне життя індивіда і суспільства в цілому.

Найвищого рівня розвитку Просвітництво досягло у Франції напередодні Великої французької революції. Згодом воно поширилося у Німеччині, Іспанії, Італії, серед слов'янських народів, відіграло значну роль у формуванні політико-правових концепцій країн Європи і Америки.

Помітною фігурою французького Просвітництва, одним з авторів нової політико-правової ідеології був **Вольтер** (1694—1778). Його погляди щодо держави і права, викладені у працях «Філософські листи», «Досвід загальної історії про звичаї і дух народів», зводяться до таких ідей:

- *по-перше, це ідея рівності людей*. Мислитель був переконаний, що соціальною основою нерівності є неосвіченість, якій сприяє католицька

церква. Він виражав інтереси великої буржуазії, а тому не опікувався проблемами простого народу, вважаючи, що біднота не повинна мати політичних прав.

Мислитель визнавав рівність людей як біологічних істот, але заперечував рівність соціальну. Він відстоював ідею юридичної рівності в суспільстві, яка передбачала формальну рівність усіх перед законом і можливості набуття всіма людьми однакового статусу громадянина. Але і тут Вольтер проголошував юридичну рівність лише у сфері приватного права, заперечуючи можливість її реалізації у сфері права публічного;

- *по-друге, це ідея свободи*, під якою Вольтер розумів не свободу суспільства в цілому, а свободу індивіда. Її основою є свобода слова, віросповідання, підприємництва та свобода праці;

- *по-третє, це ідея влади*. Вольтер як прибічник сильної державної влади розглядав її як засіб захисту від «зазіхань черні» (народу) на власність. У цьому чітко проглядається апологетика філософом інтересів власника. Однак він надавав перевагу не формам управління державою, а принципам реалізації влади, які б забезпечували свободу, законність, право власності;

- *по-четверте*, Вольтер створив оригінальну концепцію «освіченого абсолютизму». Мислитель переконує, що інститут абсолютної монархії ще не вичерпав своїх можливостей. Він перебуває у кризі, подолати яку можна за умови правління державою високоосвічених, високоморальних монархів. Теорія «освіченого абсолютизму» не залишилася «наукою для науки». Вона поширилася у європейських країнах і слугувала ідеологією для так званих революцій зверху — проведення реформ з ліквідації застарілих феодальних інститутів, які не руйнували засад абсолютизму. Ініціаторами і виконавцями цих реформ були монархи, які, спираючись на популярні просвітницькі ідеї, подавали абсолютистське самодержавне правління у своїх країнах як «союз філософів і монархів».

Деталізованою була державно-правова концепція видатного юриста і політичного діяча Франції **Шарля-Луї Монтеск'є** (1689—1755), яку він виклав у творах «Перські листи», «Роздуми про причини величчя і занепаду римлян», «Про дух законів».

Основні його концепції:

1. На відміну від середньовічних філософів, Ш.Монтеск'є пов'язував виникнення держави з об'єктивними процесами розвитку суспільства. На його думку, держава виникає тоді, коли утверджуються приватна власність, розподіл багатств, коли індивіди намагаються привласнити чуже багатство, що призводить до антагонізму у суспільстві. Окремі особи в суспільстві починають відчувати свою силу і прагнуть обернути благо суспільства на свою користь. У цьому кореняться причини ворожнечі між окремими особами, війн у суспільстві між народами.

У додержавному суспільстві панувала *природна свобода* індивіда, що забезпечувалася не силою примусу, а звичаями і традиціями. З пе-

реходом до держави така природна свобода втрачається і відновлюється у новій якості виключно за допомогою законів.

При цьому природна свобода неминуче набуває політичного характеру, перебуваючи у постійному зв'язку з правом. Ш.Монтеск'є був переконаний, що майбутнє держави пов'язане з політичною свободою, яка забезпечується поділом влади. На підставі цього твердження він дає визначення держави: держава — це суспільство, в якому діє закон.

Не протиставляючи суспільство і державу, не виділяючи державу в окрему інституцію Ш. Монтеск'є вважає, що найважливішим засобом державної організації суспільства і підтримання порядку в ньому повинно бути державне законодавство.

2. Як і Вольтер, Ш. Монтеск'є був прихильником теорії природного права, він вважав, що у світі все відбувається відповідно до природної закономірності. Люди як розумні істоти можуть самі видавати закони. Але в них є закони, створені не людським розумом, тобто природні закони. До основних природних законів він відносив:

- а) прагнення людей жити в мирі з такими, як вони самі;
- б) потяг однієї людини до іншої (любов, дружба, товариство);
- в) прагнення людини добувати собі їжу;
- г) колективізм людей, їх намагання жити в суспільстві.

Такі природні закони, на думку філософа, є взірцем абсолютної справедливості. Справедливість історично і логічно передує закону. Намагаючись вирішити дилему «право» і «закон», Ш. Монтеск'є вводить у свою теорію «дух законів». Право він розглядає як загальнолюдську цінність. Його метою є свобода, рівність, безпека і щастя всіх людей. Але як тільки люди об'єднуються в суспільство, між ними закінчується рівність і починається ворожнеча. Жити у постійному антагонізмі і протистоянні люди не можуть, а тому встановлюють закони як правила поведінки (позитивні закони). У просвітницькому дусі Ш. Монтеск'є вважає, що «людський розум править народами», але пов'язує дію закону не лише з самим розумом, а й з певними природними і географічними факторами:

- *помірний клімат* сприяв формуванню таких рис, як хоробрість, войовничість, волелюбність;

- *теплі умови життя* породжують людей ледачих, покірних, розбещених;

- *родючий ґрунт* спонукає людей до постійного його обробітку, а тому люди передають право на управління ними одній особі. Там частіше панує монархічна (або деспотична) форма правління;

- *на неродючих землях* частіше встановлюється народне, республіканське правління.

Виходячи з таких міркувань законодавець створює закони не довільно, а з урахуванням природних умов, в яких історично сформувався народ. У цьому і полягає дія «духу законів».

3. Основоположною тезою теорії Ш. Монтеск'є є визнання свободи людини-громадянина. Для неї найбільшу небезпеку становить державна

влада, а особливо ті умови, що породжують можливість зловживати нею. Свобода людини в державі — це політична свобода. Свобода, міркує філософ, є право робити те, що дозволено законами.

4. Об'єднана в державі сила окремих людей є владою. Вона може належати одній особі або кільком людям. Форму правління Ш. Монтеск'є визначав на підставі того, скільки людей перебуває при владі: це може бути республіка, монархія або деспотія.

За республіканської форми правління влада належить всьому народові або певній кількості сімейств.

Монархія — правління одноособово, на основі закону править монарх.

За деспотії управління державою здійснює теж одна особа, але у своїх діях вона керується не законом, а власним вередуванням.

Аналізуючи названі форми правління, Ш. Монтеск'є віддавав перевагу монархії, яка функціонує на основі закону.

Республіку й обмежену законами конституційну монархію Ш. Монтеск'є вважав поміркованими формами правління. Але політичну свободу в них можна реалізувати тільки за відсутності зловживання владою.

5. Наріжним каменем учення про державу і право Ш. Монтеск'є є його теорія поділу влади. На думку філософа, зловживання владою можна виключити лише в тому випадку, коли влада в державі побудована за принципом поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Мислителі попередніх століть вважали, що поділ влади своєрідно врівноважує суспільні й економічні інтереси певних верств населення. Таке розмежування влади було противагою крайній централізації, нагадувало про те, що жодний політичний організм не працюватиме злагоджено, якщо не базуватиметься на взаємоповазі і чесній взаємодії його складових.

На відміну від цих поглядів, Ш. Монтеск'є вперше в історії державно-правової думки поділ державної влади пов'язував із конституцією держави. Тим самим він обґрунтував ідею правління не людей, а правління законів, тобто ідею конституційного правління. Відповідно до неї суверен повинен додержуватися не лише природних, а й позитивних законів у державі.

Поділ влади Ш. Монтеск'є об'єднав у систему правових стримувань і противаг, підкреслюючи, що поділ влади забезпечить верховенство закону. Це було новим у доктрині поділу влади. Саме за умови поділу її на законодавчу, судову і виконавчу можливий державний лад, за якого людина додержуватиметься того, що велить закон, і не робитиме того, чого закон не дозволяє.

Концепцію суспільного договору як першооснову об'єднання людей у громадянське суспільство та державу демократичного типу розробив французький мислитель і письменник **Жан-Жак Руссо** (1712—1778). Державно-правові погляди він виклав у творах «Про суспільний договір» і «Міркування про походження і основи нерівності між людьми».

На відміну від інших просвітителів, Ж.-Ж. Руссо не апелював до розуму, а ставив на перше місце добру волю, почуття, емоції та пошану. Жан-Жак Руссо розглядав проблему соціальної нерівності, у якій він вбачав джерело і розум. Ці ідеї у книзі «Міркування про походження і основи нерівності між людьми» (1755) Руссо пов'язував виникнення експлуатації з появою приватної власності, яка зруйнувала первісну общину «золотого віку». Він закликав зруйнувати «старий порядок», відкидав політичний деспотизм. Руссо вважав, що усі соціальні привілеї знаті ґрунтуються на несправедливому розподілі власності та закликав до народного повстання.

Основні ідеї вчення Ж.-Ж. Руссо.

1. *Питання нерівності людей.* Первісний природний стан людей — справедливий стан. Це була доба рівності, свободи, братерства, не було майнового розшарування, державного апарату насильства та приватної власності. Хоч нерівність у природному стані і була, але зумовлювалася виключно фізичними і природними властивостями людей. Із «природного» стану люди поступово перейшли у «суспільний» стан. З нагромадженням багатства домінуючою стала приватна власність, а відтак виникли соціально-майнова нерівність і гноблення одних індивідів іншими. Надлишки продуктів нагромаджувалися, з'явився обмін, торгівля, зростала цивілізація.

Організованість суспільства, робить висновок Ж.-Ж. Руссо, — основна причина нерівності.

Держава, на думку Ж.-Ж. Руссо, стала результатом своєрідної загальнолюдської угоди на засадах розуму. Її мета — забезпечити право кожному індивідууму користуватися належною йому власністю.

2. *Характеристика громадянського стану людства.* У фазу громадянського стану люди вступили, на думку філософа, з виникненням держави. Вона характеризується як доба несправедливості і гноблення. Тому ідеал майбутнього Ж.-Ж. Руссо вбачає у відновленні природного стану, але за умови збереження всіх позитивних досягнень суспільства.

Таке справедливе суспільство мислитель уявляв як організоване співжиття незалежних, вільних, рівноправних людей, які мають спільну волю, що реалізується як народний суверенітет. Іншими словами, влада належить народові як корпоративному органу — учаснику суспільного договору.

3. *Народний суверенітет.* На думку Ж.-Ж. Руссо, суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади. Призначення уряду втілювати в життя закони і підтримувати належний правопорядок. У разі невиконання делегованих повноважень уряд волею народу усувався.

Таким чином, у концепції Ж.-Ж. Руссо не було місця будь-якій формі представницького врядування, тобто законодавчому органу у формі народного представництва. Законодавчу владу, як суверенну державну владу, може і повинен здійснювати сам народ-суверен безпосередньо. Отже, єдино справедливим врядуванням Ж.-Ж. Руссо визнавав пряму

демократію, де сувереном і керівником держави є народ. Він сформулював основні риси і ознаки народного суверенітету — неподільність і невідчужуваність.

4. **Форми правління.** Залежно від того, кому народ доручає виконання функцій в державі, філософ розрізняв такі форми правління: а) *демократію*; б) *аристократію*; в) *монархію*.

Ж.-Ж. Руссо вважав «нормальним» політичним устроєм лише республіку, під якою розумів будь-яку державу, яка управляється законами, незалежно від форми правління. Демократична форма правління властива невеликим державам; аристократична — середнім; монархічна — великим.

5. **Правова концепція.** Розробляючи концепцію права Ж.-Ж. Руссо послідовно проводив ідею свободи. Він розглядав її як природну сутність людини, оскільки, завдячуючи свободі, людина відрізняється від тварини, бо природна свобода полягає у незалежності. Від природи людині притаманне добро, вона не має власності, ні від кого і ні від чого не залежить, а отже є вільною.

Таким чином, Ж.-Ж. Руссо певною мірою ідеалізує первіснообщинні родові відносини. В такому суспільстві панувало право рівності вільних, незалежних індивідів — природне право, яке передувало державі. Встановлені державою закони стали на захист привласненого окремими індивідами майна, а організація урядової влади створила передумови для нових поневолень. Так утворилася «хімерна рівність прав», а насправді — деспотизм і сваволя. Нерівність, що виникла в період переходу від первісної природи до державного суспільства, була прихована декларацією про рівність перед законом.

Своєрідний підхід до розвитку державно-правових уявлень виявили представники французького Просвітництва — так звані матеріалістичні енциклопедисти **Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій**.

Їхні погляди на державу і право стосувалися таких аспектів:

1) вони пропагували ідею поліпшення засад суспільного устрою шляхом освіти монархів і народу;

2) найкращою формою державної організації вони вважали конституційну монархію. Монарх править від імені народу і для народу;

3) монархи повинні самі визнати необхідність суспільних перетворень шляхом реформ, оскільки забуття цього призводить до революції, а будь-яка революція є згубною і руйнівною для суспільства.

Представником французького Просвітництва був **Дені Дідро** (1713—1784). Головним об'єктом політико-правових міркувань мислителя була природа людини. Як і Ж.-Ж. Руссо, він обґрунтовував рівність людей у додержавному суспільстві, виходячи з того, що всі вони керувалися природними законами. Але люди є колективістами за своєю вдачею, прагнуть жити спільно, а тому для задоволення своїх потреб об'єднуються у суспільство. Отже, виникнення держави і появу позитивних законів у суспільстві Д. Дідро пов'язує із суспільним догово-

ром, який є спільним волевиявленням народу. Метою держави є забезпечення невід'ємних прав громадян і їхнього добробуту.

Допускаючи участь народу в управлінні державними справами, мислитель вважав, що право бути обраними до представницьких органів влади повинні мати виключно громадяни, які володіють власністю. Водночас філософ негативно ставився до надмірного багатства, зазначаючи, що головна функція держави полягає у наданні допомоги знедоленим.

Що стосується форми держави, то найкращою є та, яка забезпечує спокійне і стабільне правління. Перевага надавалася монархії, яку обмежував закон і в якій забезпечувалася можливість участі народу в управлінні політичними справами. Значну роль у державі відіграє право. Воно регулює всі аспекти життєдіяльності людей за допомогою закону. Всі члени суспільства у своїх обов'язках рівні перед законом.

Своєрідні погляди на державу і право висловив **Клод-Адріан Гельвецій** (1715—1771). Конструкцію держави і права він побудував на визнанні ролі соціального середовища в житті людини. Він стверджував, що характер людини зумовлений соціальним середовищем, політичними і правовими установами.

Держава, на думку К. Гельвеція, — це закономірний продукт суспільного розвитку. Вона утворюється для задоволення особистих інтересів людей. Саме вони підштовхують людей до укладання суспільного договору і встановлення закону для охорони приватної власності. Приватну власність покладено в основу суспільного договору.

Як і Д. Дідро, інший мислитель з цієї когорти — **Поль-Анрі Гольбах** (1723—1789) — вважав, що з об'єднанням у державу особисті інтереси людей відіграють визначальну роль.

П. Гольбах, як і Д. Дідро, був прибічником обмеженої монархії, в якій забезпечено участь народу в управлінні державними справами. Але право бути обраними до представницьких органів влади повинні мати тільки власники землі.

Помітний внесок у розвиток новітньої юридичної свідомості Західної Європи зробили представники італійського Просвітництва Дж. Віко і Ч. Беккарія.

Філософ-просвітитель **Джамбаттіста Віко** (1668—1744) відомий своєю теорією історичного циклу. Становлення і розвиток держави і права він розглядав не просто як історію установ, організацій і законів, а як розвиток самої політико-правової природи людини, її свідомості і діяльності.

Прогрес людства, його розвиток Дж. Віко поділив на три епохи: «епоху Богів», «епоху героїв» та «епоху людей».

Перша епоха була божественна не за власним змістом, а за властивою тогочасним людям міфологічною формою осмислення світу.

Держава другої, героїчної епохи — це аристократична республіка, яка зумовлювала відповідні риси законодавства. Закони створювалися

на користь правителів, які жорстоко пригнічували підданих. Право виступало як право сили.

У третій — епосі людей — природа людини дістає можливість повного розвитку. Встановлюється громадянське суспільство для всіх людей, а не для привілейованих, як у попередню епоху. Головними принципами політико-правового життя стають свобода, юридична рівність і загальне благо.

Цій добі притаманний республікансько-демократичний устрій або представницька монархія з достойними людської гідності правами і свободами, які забезпечують народний суверенітет.

Засновником класичної школи в науці кримінального права був італійський юрист, публіцист, прихильник доктрини природного права **Чезаре Беккарія** (1738—1794) — автор відомого твору «Про злочини і покарання». Логіка роздумів мислителя зводилася до такого:

- у природному стані люди були вільними, рівними і незалежними, але перебували у стані ворожнечі і свавілля;
- з метою організації спокійного і безпечного життя вони добровільно уклали суспільний договір, створивши верховну владу, яку уповноважили на підставі законів забезпечувати гідне людини життя;
- сподівання людей на краще життя виявилися марними.

Повсюдно запанували насилля і несправедливість, оскільки закони, які запроваджувала верховна влада, захищали інтереси не багатьох. Саме в соціальній нерівності, яку закріплює право власності, криється причина несправедливості і зла.

Ч. Беккарія запропонував рецепти запобігання злочинності і оздоровлення суспільства:

- 1) монархам пропонувалося більше уваги приділяти не власним амбіціям, а справам своїх підданих;
- 2) поступово зрівняти всіх громадян у матеріальних умовах життя і моральних вигодах;
- 3) поширення освіти і поліпшення виховання народу;
- 4) запровадження мудрих законів, рівність усіх перед законом;
- 5) необхідність впровадити законність і гарантії прав людини в суспільстві.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. Чим відрізняється економічне вчення В.Петті від вчення меркантилістів?
2. Порівняйте економічні погляди В.Петті та П.Буагільбера.
3. У чому суть економічних поглядів фізіократів?
4. Яка економічна модель закладена у праці Ф.Кене «Економічна таблиця»?
5. Чому А.Сміта називають батьком економічних наук?

6. Назвіть головні положення розкриті у праці А.Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів».
7. Назвіть головні ідеї економічного вчення Д.Рікардо.
8. Як Д.Рікардо обґрунтував кількісну теорію грошей?
9. Назвіть представників просвітництва.
10. З'ясуйте, у чому суть економічного вчення українського просвітника Г.Сковороди?
11. Назвіть послідовників класичної теорії в українській економічній думці.
12. Як визначали предмет політичної економії Т.Степанов та М.Бунге?
13. Хто з представників української економічної думки відіграв значну роль у розвитку вітчизняної статистики?

Тести

---

1. Хто із мислителів — представників державно-правових вчень нового часу визначив три моменти становлення держави як політичного організму: природний стан, перехід до держави, державний стан:

1. Г. Гроцій.
2. Т. Гоббс.
3. Б. Спіноза.
4. Дж. Локк.

2. Хто з мислителів нового часу одним з перших в історії вчень про державу і право здійснив системний аналіз демократій як форми реалізації людиною потреб свободи:

1. Г. Гроцій.
2. Т. Гоббс.
3. Б. Спіноза.
4. Дж. Локк.

3. Яка форма правління, за теорією Б. Спінози, найкраще забезпечує свободу людини:

1. Монархія.
2. Демократія.
3. Олігархія.
4. Теократія.

4. Хто з мислителів нового часу розробив концепцію поділу влади на законодавчу, виконавчу і федеративну:

1. Г. Гроцій.
2. Т. Гоббс.
3. Б. Спіноза.
4. Дж. Локк.

5. Хто з мислителів нового часу розділив категорії «держава» й «суспільство» :

1. Д. Юм.
2. Т. Гоббс.
3. Б. Спіноза.
4. Дж. Локк.

6. Хто з представників французького Просвітництва визначив концепцію «освіченого абсолютизму»:

1. Ш. Монтеск'є.
2. К. Гельвецій.
3. Вольтер.
4. П. Гольбах.

7. Який із законів Ш. Монтеск'є не відносив до основних природних законів:

1. Прагнення людей жити в мирі з такими, як вони самі.
2. Потяг однієї людини до іншої (любов, дружба, товариство).
3. Прагнення людини добувати собі їжу.
4. Колективізм людей, їх намагання жити в суспільстві.

8. Хто з мислителів Просвітництва визначив принцип політичної свободи людини: «Свобода є право робити все, що дозволено законами»:

1. Ш. Монтеск'є.
2. К. Гельвецій.
3. Вольтер.
4. П. Гольбах.

9. Які форми правління Ш. Монтеск'є визначив на підставі того, скільки людей перебуває при владі:

1. Республіка, монархія, деспотія.
2. Монархія, олігархія, демократія.
3. Республіка, монархія, теократія.
4. Демократія, аристократія, монархія.

10. Хто з представників французького Просвітництва поділ державної влади пов'язував із конституцією держави:

1. Ш. Монтеск'є.
2. К. Гельвецій.
3. Ж.Ж. Руссо.
4. П. Гольбах.

11. Залежно від того, кому народ доручає виконавчі функції в державі, Жан-Жак Руссо розрізняє наступні форми правління:

1. Республіку, монархію, деспотію.
2. Демократію, аристократію, монархію.
3. Монархію, олігархію, демократію.
4. Республіку, монархію, теократію.

12. Хто з філософів-просвітителів обґрунтував теорію історичного циклу:

1. Ж.-Ж. Руссо.
2. Дж. Віко.
3. Ч. Беккарія.
4. К.Гельвецій.

13. Як відомо, П. Буагільбер доводив, що гроші, які опосередковують обмін товарів, порушують природну рівновагу товарного обміну, спотворюють його пропорції, він вважав їх основним злом і причиною народних страждань, тому виділяв лише одну корисну функцію грошей. Про яку функцію грошей йдеться:

1. Міра вартості.
2. Засіб обігу.
3. Засіб платежу.
4. Засіб нагромадження.
5. Світові гроші.

14. Хто із згаданих економістів започаткував теорію корисності благ, де корисність розглядається основою їх вартості:

1. А. Монкретьєн.
2. У. Петті.
3. Ф. Галіана;
4. А. Тюрго.
5. Ж.Б. Сей.

15. Хто із згаданих економістів вперше сформулював закон спадної віддачі ресурсів:

1. У. Петті.
2. П. Буагільбер.
3. Д. Рікардо.
4. Т. Мальтус.
5. Ж.Б. Сей.

16. У якому випадку найповніше характеризуються проблеми, які досліджував британський економіст і банкір Р. Кантільон:

- а) Кількісна теорія грошей.
- б) Суспільне відтворення та господарський кругообіг.
- в) Підприємництво та господарська роль підприємця.
- г) Відмінність прибутку та підприємницького доходу.
- д) Вплив девальвації грошей на міжнародну торгівлю.
- е) Залежність між кількістю грошей в обігу та масою товарів.

1. а, б, в, г, д, е.
2. а, б, в, г.
3. д, е.
4. а, б, в.
5. г, д, е.

17. Вкажіть, у якій із згаданих праць Р. Кантільон викладає кількісну теорію грошей, схему суспільного відтворення, розглядає суть підприємництва і роль підприємців у виробництві:

1. «Дослідження про природу і причини багатства народів».
2. «Дослідження природи торгівлі в цілому».
3. «Роздуми про створення і природу багатства».
4. «Трактат про монету».
5. «Економічні таблиці».

18. Яке з наступних положень відбиває критерій віднесення того чи іншого вчення до класичної політичної економії:

1. Сповідування принципів трудової теорії вартості.
2. Сповідування багатофакторної природи вартості життєвих благ.
3. Прихильність принципам свободи підприємництва, вільної торгівлі, невтручання держави в економічне життя.
4. Дослідження товарного виробництва як основи ринкової економіки.
5. У жодному випадку не відбито критерію віднесення того чи іншого економічного вчення до класичної політичної економії.

19. У якій сфері за У. Петті створюється національний дохід?

1. Сфера матеріального виробництва.
2. Сфера послуг.
3. Сфера нематеріального виробництва.
4. Сфера посередництва.

20. Що, на думку У. Петті, є джерелом багатства?

1. Обмін.
2. Торгівля.
3. Праця.
4. Держава.

21. В У. Петті зарплата — це:

1. Плата, яка рівна вартості виробленого товару.
2. Сума вартостей предметів споживання, які необхідні для фізичного існування людини.
3. Плата за витрачений час на виготовлення продукту.
4. Плата, яку можна використати для задоволення матеріальних і духовних потреб.

22. У якій праці У. Петті трактує процент як страхову премію?

1. «Трактат про податки і збори».
2. «Різне про гроші».
3. «Політична арифметика».
4. «Слово мудри».

23. Основоположником якого напрямку в економічній науці був У. Петті?

1. Демографічної статистики.
2. Соціальної статистики.

3. Регіональної статистики.
4. Соціології.

24. За якою ознакою Ф. Кене здійснив поділ праці на продуктивну і непродуктивну?

1. Створення конкретної речі.
2. Створення цінності.
3. Праця в сільському господарстві.
4. Використання людської праці.

25. Який клас не входив до суспільної класифікації Ф. Кене?

1. Продуктивний.
2. Непродуктивний.
3. Капіталістів.
4. Власників землі.

26. Яка галузь, за теорією фізіократів, збагачує країну?

1. Матеріальне виробництво.
2. Сфера послуг.
3. Внутрішня торгівля.
4. Зовнішня торгівля.

27. Ф. Кене поділив капітал на:

1. Основний і оборотний.
2. Первісні і щорічні аванси.
3. Продуктивний і непродуктивний.
4. Такий, що створює і не створює цінність.

28. Ідеї фізіократизму в Україні розвивав:

1. В. Величко.
2. Б. Хмельницький.
3. В. Каразин.
4. І. Посошков.

29. «Економічна таблиця» Ф. Кене базується на теорії:

1. Мінової вартості товару.
2. Суспільного відтворення продукту.
3. Порівняльних переваг.
4. Заробітної плати продуктивного класу.

30. Які чинники з перерахованих У. Петті вважав джерелом вартості товару:

1. Праці і земля.
2. Капітал, технічний прогрес, підприємницькі здібності.
3. Праця, земля, капітал.
4. Технічний прогрес, підприємницькі здібності.
5. Праці, земля; капітал, технічний прогрес, підприємницькі здібності

31. Джерелом багатства, за А. Смітом, є:

1. Гроші.
2. Земля.
3. Сільське господарство і промисловість.
4. Зовнішня торгівля.

32. До рушійних сил ринкової економіки А. Сміт зачисляє:

1. Дію законів попиту і пропозиції.
2. Повну зайнятість.
3. Сильну державну владу.
4. Цільові державні капіталовкладення.

33. «Видима рука ринку», за А. Смітом, — це:

1. Дія законів попиту і пропозиції.
2. Економічний егоїзм індивіда.
3. Регулювання державою господарського життя.
4. Економічне шпигунство.

34. Першоосновою будь-якого доходу, як і будь-якої мінової цінності, за А. Смітом, є:

1. Заробітна плата, прибуток і рента.
2. Процент.
3. Заробітна плата.
4. Рента і прибуток.

35. Хто із зазначених економістів є автором виразу: «Держава виконує роль нічного сторожа, який покликаний охороняти приватну власність», тим самим підкреслюючи обмеженість економічної ролі держави за умов вільної конкуренції:

1. А. Монкретьєн.
2. У. Петті.
3. Ф. Кене.
4. А.Сміт.
5. Ж.Б.Сей.

36. Яке з наступних визначень заробітної плати належить А. Сміту:

1. Заробітна плата — ціна найманої праці.
2. Заробітна плата — мінімум засобів існування робітника та членів його сім'ї.
3. Заробітна плата — перетворена форма вартості і ціни робочої сили.
4. Заробітна плата — природна ціна праці.
5. Заробітна плата — ринкова ціна праці.

37. Хто з названих економістів сформулював закон абсолютних переваг у міжнародній торгівлі:

1. П. Буагільбер.
2. У. Петті.
3. Ф. Кене.

4. А. Сміт.
5. Д. Рікардо.

38. Багатство, за Д. Рікардо, — це:

1. Фізичний обсяг виробництва.
2. Рівень життя народу.
3. Нагромадження грошового капіталу.
4. Володіння приватною власністю.

39. Розвиток капіталізму, за Д.Рікардо, відбувається під впливом:

1. Дії об'єктивних економічних законів.
2. Розвитку торговельних зв'язків.
3. Жорсткої регламентації економіки з боку держави.
4. Загострення класових суперечностей.

40. Вперше вчення про диференціальну земельну ренту було розроблено:

1. Ф. Кене.
2. А. Тюрго.
3. Д. Рікардо.
4. А. Смітом.

41. Найбільш сприятливим режимом існування економіки Д.Рікардо вважав:

1. Вільну конкуренцію.
2. Монополію.
3. Олігополію.
4. Монопсонію.

42. Який метод дослідження економічного життя використовував Д. Рікардо?

1. Статистичний.
2. Наукової абстракції.
3. Описовий.
4. Історичний.

43. Ренту Д. Рікардо розглядав як:

1. Особливий дар землі.
2. Складову частину ціни товару.
3. Надлишок продуктивної праці землероба.
4. Плату за користування землею

44. Хто із названих економістів сформулював закон відносних переваг у міжнародній торгівлі:

1. П. Бугільбер.
2. Ф. Кене.
3. А. Сміт.
4. Д. Рікардо.
5. Дж.М. Кейнс.

45. Назвіть засновника класичної школи в науці кримінального права:

1. Дені Дідро.
2. Клод — Анрі Гельвецій.
3. Джамбаттіста Віко.
4. Чезаре Беккарія.

46. Яку умову Ч. Беккарія не відносив до рецептів запобігання злочинності і оздоровлення суспільства:

1. Монархи більше уваги мають приділяти власним амбіціям, а не справам підлеглих.
2. Поширення освіти і покращення виховання народу.
3. Запровадження мудрих законів, рівність усіх перед законом.
4. Необхідність впровадити законність і гарантії прав людини в суспільстві.
5. Поступово зрівняти всіх громадян у матеріальних умовах життя і моральних вигодах.

47. Хто із представників американського просвітництва був ініціатором та автором плану об'єднання штатів у конфедерацію під назвою «Сполучені колонії Північної Америки»:

1. Томас Пейл.
2. Бенджамін Франклін.
3. Томас Джефферсон.
4. Александер Гамільтон.

48. Хто із представників американського просвітництва запропонував назвати майбутню, звільнену від колоніальної залежності, державу «Сполученими Штатами Америки»:

1. Томас Пейл.
2. Бенджамін Франклін.
3. Томас Джефферсон.
4. Александер Гамільтон.

Тема 6.

ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ЗАВЕРШЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Історичні умови виникнення пізньої класичної політекономії на межі ХVІІІ — ХІХ ст.

Політична економія Ж.—Б. Сея. Суспільне відтворення та роль пропозиції. Закони Сея. Теорія ринкової рівноваги. Економічні теорії Т. Мальтуса. Мальтузіанство та його суперечності. Теорія народонаселення, реалізації, витрат виробництва. Трактатування земельної ренти.

Критика ідей класичної політекономії у працях Н. Сеніора, Ф. Бастіа, Г. Кері. Теорія реалізації Ф. Бастіа. Теорія «послуг» і «економічної гармонії», теорія розподілу суспільного продукту. Теорії «утримання», «відносної та граничної корисності», «попиту та пропозиції», «суб'єктивної вартості» Н. Сеніора. Економічне вчення Дж. Мілля та Д. Мак—Куллоха. Синтез економічних теорій вартості, капіталу, прибутку, ренти. Теорія відтворення. Теорії монополії та конкуренції.

Особливості політичної економії у США Б.Ч. Кері. Теорії національної економіки та протекціонізму.

Ідеї реформізму в пізній класичній політекономії. Особливості економічних поглядів. Критика капіталізму та ідеалізації грібного товарного виробництва С. Сісмонді і П.Ж. Прудона. Теорія відтворення і криз С.Сісмонді. С. Сісмонді про предмет і метод політекономії. Учення С.Сісмонді про вартість, гроші, капітал, прибуток. Виникнення прудонізму. Теорія «конституційованої вартості». Ідея «робочих грошей» і проект реформування суспільства через реформування обміну.

6.1. Історичні умови виникнення пізньої класичної політичної економії на межі ХVІІІ—ХІХ ст.

6.2. Розвиток ідей класичної школи у Франції. Ж.—Б. Сей

6.3. Економічні погляди Т. Мальтуса

6.4. Критика ідей класичної політекономії в працях Н.Сеніора, Ф. Бастіа, Г. Кері

6.5. Доктрина соціальних реформ Дж.С.Мілля та Дж.Р. Мак—Куллоха

6.6. Ідеї реформізму в пізній класичній політекономії С. Сісмонді. Економічне вчення П. Ж. Прудона

6.1. Історичні умови виникнення пізньої класичної політичної економії на межі XVIII—XIX ст.

Ідеї класичної політичної економії швидко розповсюджувалися в різних країнах. Найбільше поширення вони знайшли в Англії і Франції — країнах, де у першій третині XIX ст. завершився промисловий переворот, а буржуазія стала пануючим класом.

Прийшовши до влади, буржуазія вдалася до прийняття антиробітничих законів, що викликало масовий протест з боку найманих робітників і загостило суперечності між найманою працею і підприємцями. У 30-х рр. XIX ст. класовий антагонізм переріс у відкриті повстання ткачів у Франції, привів до виникнення організованого робітничого руху в Англії у формі *чартізму*.

У 1825 р. розгорнулася перша в історії світова криза надвиробництва, яка породила масове безробіття і значне погіршення становища трудящих мас. Склалась нова економічна і політична ситуація, яка засвідчила, що механізм функціонування ринкової економіки значно складніший, ніж це уявлялось Смітом і Рікардо.

Усе це викликало появу нових поглядів на розвиток реальних економічних процесів, які не завжди або й зовсім не відповідали основним постулатам класичної політичної економії. Уже в середині XIX ст. не залишилося жодної ідеї Сміта, яка б не була переглянута, модифікована або й спростована.

У 20—40-х рр. XIX ст. в англійській політичній економії провідне місце займала рикардіанська школа — течія послідовників Д. Рікардо. Вони систематизували і конкретизували вчення Д. Рікардо, а згодом утворили окремий напрям класичної політичної економії, намагаючись поєднати теорію трудової теорії вартості Рікардо з теорією витрат виробництва Ж.-Б. Сейя і Т. Мальтуса. Це насамперед стосується Дж. Мілля, Дж. Мак-Куллоха, Р. Торренса, Дж.С. Мілля. З цього розпочалось розкладення рикардіанської школи.

Водночас в 30—40-х рр. XIX ст. з'явилися і відверті критики вчення класичної політичної економії, які заперечували справедливість основних її висновків. Це були насамперед британський економіст Н. Сеніор, Ф. Бастія із Франції, Г.Ч. Кері в США, представники історичної школи в Німеччині.

6.2. Розвиток ідей класичної школи у Франції. Ж.-Б. Сей

Жан-Батист Сей (1767—1832) — народився в сім'ї ліонського купця, фабрикант, завідувач кафедру політекономії Паризького університету. Його головні праці: «Трактат політичної економії» (1803) та «Повний курс політичної економії» (1828).

Пояснюючи погляди Сміта на предмет і метод політичної економії, Сей у чіткій формі виклав своє їх бачення. За визначенням Сея, **політична економія** — наука виключно про спонтанний (самочинний, об'єктивний) економічний устрій, «про закони, які управляють багатствами», є простим викладом способу, за яким «утворюється, розподіляється і споживається багатство». Тому економічну науку, за переконанням Сея, потрібно відділити від політики і статистики. У Сея політична економія — наука чисто теоретична і описова.

Економічні закони, у тлумаченні Сея, подібні до законів фізичних — їх не встановлюють, а відкривають, їх не творять люди, вони впливають із природи речей, управляють законодавцями і державами не знають державних кордонів.

Сей завершив критику поглядів фізіократів на продуктивну працю розпочату ще А. Смітом. На відміну від А. Сміта, він вважав продуктивною і працю у сфері послуг. Отже, будь-яку корисну працю Сей трактував продуктивною. Виробляти, міркував французький економіст, означає просто створювати корисності, збільшувати здатність речового продукту чи послуг задовольняти людські запити і потреби.

Цими положеннями Сей започаткував теорію корисності, згідно якої виробництво створює корисність, а остання надає предметам цінність. Він знаходився біля витоків теорії спадної корисності — одного із основоположних економічних законів.

У своїх працях він аналізував і систематизував погляди А.Сміта, а також висунув дві головні ідеї:

а) **закон Сея**, суть якого полягає в тому, що сукупний попит порожує сукупну пропозицію; цей закон називають ще теорією ринків;

б) **теорія трьох факторів виробництва** (праця, капітал і земля), які Сей називав продуктивними послугами.

Головною діючою особою економічного розвитку Сей проголосив підприємця — персонаж, який з того часу зайняв гідне місце в теоретичних дослідженнях. Підприємець, на думку Сея, — це активний, освічений, талановитий винахідник, прогресивний землероб чи смілива ділова людина, яка готова йти на ризик заради зростання багатства.

Закон Ж.-Б.Сея започаткував макроекономічний аналіз в економічній теорії.

6.3. Економічні погляди Т. Мальтуса

Томас Мальтус (1766—1834) — професор політекономії у коледжі Ост-Індійської компанії. Головні його праці: «Досвід про закон народонаселення» (1798), «Принципи політичної економії, розглянуті у плані їх застосування» (1820), «Поняття політичної економії» (1827).

Т. Мальтус сформулював **закон народонаселення**. Цей закон він пов'язував з законами спадної родючості ґрунту та спадної віддачі ре-

курсів. У результаті Мальтус прийшов до висновку, що кількість населення зростає в геометричній прогресії, подвоюючись кожних 25 років, а кількість засобів існування збільшується в арифметичній прогресії, тобто за аналогічний період зростає лише на 25 відсотків. Саме у перенаселенні Мальтус вбачав основну причину злиднів, голоду, безробіття та інших бід суспільства. Народ сам винний у власних стражданнях, вважав Мальтус, оскільки має природну пристрасть до швидкого розмноження.

Мальтус бачив лише два способи встановлення природної рівноваги між кількістю населення і відповідними засобами існування. Перший — це різного роду нещастя (війни, стихійні лиха, епідемії тощо), які сприяють смертності людей, а тому є благом для суспільства. Другий спосіб він назвав моральним стримуванням, під яким розумів свідому відмову бідного населення від народження дітей, якщо не в змозі їх матеріально утримувати.

Мальтус вніс значний вклад у творчий розвиток класичної економічної теорії. Заслугують на увагу його трактування вартості, прибутку, проблеми реалізації продукту. Заперечуючи трудову теорію вартості, Мальтус у своєму тлумаченні вартості опирався на ідеї А. Сміта. На думку Мальтуса, величина вартості товару визначається витратами виробництва, до яких він відносив затрати живої і уречевленої праці, а також частину прибутку на авансований капітал. Ці ідеї лягли в основу *теорії витрат виробництва*, яку згодом позитивно сприйняло більшість західних економістів. Серед її прихильників був і видатний англійський економіст ХХ ст. Дж.М. Кейнс.

Прибуток Мальтус визначав як надлишок вартості над витратами виробництва, який виникає в обігу при реалізації товарів за цінами, що перевищують витрати виробництва.

Теорія реалізації Т.Мальтуса полягає в тому, що в межах чистого капіталізму, представленого лише підприємствами і найманими робітниками, реалізація сукупного суспільного продукту неможлива, оскільки неможливо реалізувати прибуток. Повна реалізація продукту можлива лише при наявності третіх осіб, землевласників, військових, духовенства, які нічого не виробляють, а лише створюють споживчий попит.

Видатним став вклад Мальтуса у формування одного з триади (закон попиту, пропозиції, спадної корисності) основоположних економічних законів — *закону спадної віддачі*. Його суть полягає в тому, що кожний додатковий приріст одного з виробничих ресурсів (капіталу, праці, природних ресурсів) при незмінному обсязі інших веде до зменшення приросту продукту. Цей закон показує, що зростаюча віддача ресурсів, тобто зростання їх корисного ефекту, можлива лише при якісному поліпшенні ресурсів, зростанні ефективності виробництва. Втім, останній висновок було зроблено уже послідовниками Мальтуса значно пізніше.

Значну увагу Мальтус приділяв проблемам земельної ренти — напередодні диференційної (існування абсолютної земельної ренти Мальтус не визнавав), яким присвятив спеціальну працю — «Дослідження про природу і зростання ренти» (1815).

6.4. Критика ідей класичної політекономії у працях Н. Сеніора, Ф. Бастіа, Г. Кері

Насау Вільям Сеніор (1790—1864) англійський економіст очолював кафедру політичної економії в Оксфордському університеті. Його праці «Основні засади політичної економії» (1836), «Політична економія» (1850).

Всю політичну економію Сеніор звів до чотирьох головних принципів, з яких виводив всі інші — це принцип:

- індивідуальності;
- зростання населення;
- зростання продуктивності промисловості;
- спадної дохідності сільського господарства.

Сеніор — один із основоположників «чистої політичної економії». У політекономію увів таке поняття, як «утримання», тобто «заощадження». Витратами виробництва він називав працю і капітал. Праця є результатом жертви робітника, який жертвує своїм дозвіллям і спокоєм. Капітал — це жертва капіталіста, який утримується від особистого споживання, заробітна плата — це винагорода за працю робітника.

Інша його концепція одержала іронічну назву — «теорія останньої години Сеніора», в якій він стверджував, що прибуток створюється в останню годину робочого дня. Звідси випливало, що не можна скорочувати робочий день, оскільки у підприємців нібито зникнуть стимули до виробничої діяльності.

Сеніор дав також відмінне від Рікардо пояснення *ренти*. Він вважав, що тільки в умовах вільної конкуренції вартість складається із «жертв» праці і капіталу. При наявності будь-якої монополії виникає надлишок між цінністю продукту і витратами його виробництва, який він і назвав рентою.

Фредерік Бастіа (1801—1850) — французький економіст та публіцист. Основна праця — «Економічні гармонії» (1850). Його економічна концепція дістала назву «теорії економічних гармоній», в якій він повністю відійшов від основних положень вчення Д. Рікардо. Вартість він розглядав як відносини двох послуг, які обмінюються.

Бастіа виступив проти теорії ренти і теорії розподілу Рікардо. Рента, на його думку, виникає тому, що капіталісти вклали в землю капітал. Якщо у Рікардо величина прибутку обернено пропорційна величині заробітної плати, то Бастіа протиставив йому закон гармонії, згідно якого інтереси капіталу і праці солідарні, частка того і другого зростають од-

ночасно, але частка праці зростає швидше, ніж частка капіталу. У своїх висновках Бастія опирався на тенденцію норми прибутку до зниження. Проте питання про норму прибутку є проблемою співвідношення між вартістю капіталу і вартістю доходу, а не поділу продукту між капіталістами і робітниками.

Значну увагу Ф. Бастія приділяв питанням соціального захисту населення. Він вважав недопустимим будь-яке втручання в дію економічних законів будь-кого, оскільки ці закони жорстко, але справедливо регулюють суспільний розподіл із врахуванням абсолютного внеску кожного суб'єкта у виробництво.

Бастія, виступав як адвокат існуючого економічного ладу, стверджуючи, що в ньому існує гармонія інтересів на основі обміну взаємними послугами. Сучасне йому суспільство Бастія вважав найдосконалішим, стабільним і справедливим.

Генрі Чарльз Кері (1793—1879) — крупний американський фабрикант, економіст та філософ. Його праці: «Нариси про норму заробітної плати» (1835), «Принципи політичної економії» (1840), «Минуле, сучасне, майбутнє» (1843), «Принципи соціальної науки» (1859).

Американський економіст критикував класичної політекономії, при цьому критику зрілої класичної політекономії Кері намагається поєднати з трансформацією її постулатів, яка б відповідала сучасному економічному становищу США.

На протигагу теорії розподілу Рікардо, якою останній обґрунтував класовий антагонізм капіталістичного суспільства, Кері висунув теорію гармонії класових інтересів, яку пояснював власною концепцією вартості. Вартість, згідно з його уявленням визначається кількістю праці, яка необхідна для відтворення, а не для виробництва продукту. На його думку, із підвищенням продуктивності праці витрати на відтворення продуктів знижуються, що відповідно зумовлює зменшення частки засобів виробництва у вартості продукту, а отже, і частки капіталу та процента на нього, як винагороди капіталісту на вкладений капітал. Відповідно зростає цінність праці і її частка в продукті. На цій основі Кері зробив висновок, що у міру, зростання технічного прогресу капіталістичного виробництва частка доходів робітників збільшується абсолютно і відносно, а частка капіталістів абсолютно зростає, а відносно зменшується. Звідси виникає гармонія інтересів, оскільки з розвитком капіталізму становище робітників покращується швидше, ніж зростають доходи капіталістів.

Кері піддав критиці всю класичну школу політичної економії, але особливо вороже ставився до теорії Рікардо, вважаючи її системою, яка провокує «війну» між класами і націями. Економічні концепції Сея, Мальтуса, Мак-Куллоха, Дж. Мілля він також вважав такими, що сіють антагонізми у суспільстві, розривають його на частини, закликають до громадянської війни.

У своїй *концепції ренти* Кері ігнорував суперечності між капіталістами і землевласниками, існування яких доводилось у теорії ренти Рі-

кардо. та його послідовників. Під земельною рентою Кері розумів процент на вкладений у землю капітал, тобто як одну із форм прибутку на капітал, що суперечило висновкам класиків.

У перших своїх працях Кері виступає прихильником фритредерства (вільної торгівлі), але вже в 1848 році перейшов на позиції протекціонізму. Кері вважав, що свобода торгівлі дає вигоду лише окремим націям і гальмує розвиток інших. Тому, допускаючи правомірність вільної конкуренції між окремими особами, він заперечував її необхідність між націями. Протекціонізм, на його думку, сприяє раціональному розміщенню виробництв, у результаті чого краще забезпечуються ринки збуту продуктів виробництва і зменшуються витрати на транспортування.

6.5. Доктрина соціальних реформ Дж.С. Мілля та Дж.Р. Мак–Куллоха

Джон Стюарт Мілля (1806—1873) — англійський філософ і економіст, син Джеймса Мілля, друга Д.Рікардо. Він автор таких творів, як «Про свободу» (1859), «Роздуми про представницький уряд» (1861), «Пригнічення жінок» (1869), «Три нариси про релігію» (1874). У праці «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування у соціальній філософії» (1848) застосовує традиції класичної політичної економії Д.Рікардо, вважаючи, що головним завданням політичної економії є визначення законів, які регулюють розподіл продуктів між класами. Мілля приділяє аналізу цих законів центральне місце, однак саме у цьому принципова різниця його досліджень від А. Сміта і Д. Рікардо. Дж. Мілля розділяв закони виробництва і розподілу, вважав, що останні керуються законами і звичаями суспільства і є результатом людських рішень. Саме це твердження Мілля стало основою його ідеї про можливість реформування відносин розподілу за допомогою приватної капіталістичної власності. Він вважав, що відсталі країни потребують збільшення масштабів виробництва, тоді як в економічно розвинутих країнах економічно необхідним є вдосконалення розподілу. Через це Дж. Мілля у своїх дослідженнях велику увагу приділяв проблемам розвитку державної системи соціального захисту і проблемам оподаткування. Запропонував прогресивне оподаткування, до основних об'єктів якого Мілля відносив спадщину, яка являє собою власність, що не придбана працею.

Досліджуючи ціноутворення, Мілля аналізує проблеми розподілу, де під вартістю (цінністю) товару він розуміє його купівельну спроможність по відношенню до інших благ. Фактично Мілля приходив до висновку, що мінова вартість і ціна товару встановлюються у точці, де пріврівнюються попит і пропозиція.

Розділяє також Мілля погляди на роль грошей в економіці, підкреслює, що зростання грошової маси в обігу призводить до інфляції. При

аналізі заробітної плати, Мілль виходить з того, що її розмір залежить від попиту на робочу силу і її пропозиції, або від співвідношення між чисельністю населення і розмірами капіталу. При цьому він підтверджує висновок про необхідність визначення мінімального рівня заробітку робітників.

На відміну від інших представників класичної школи, Дж. Мілль запропонував програму соціальних реформ. Здійснити реформування він пропонував через закони розподілу, які можна змінювати і пристосовувати до потреб суспільства.

Джон Рамсей Мак-Куллох (1789—1864) в праці «Основи політичної економії» (1825) виклав основи рикардіанського вчення. Він створив «теорію робітничого фонду», передумовою якої був розгляд економіки як однієї великої фірми, яка повинна платити робітникам з одного великого фонду, розділяючи його між робітниками. У цьому випадку, зростання кількості робітників призведе до зниження заробітної плати. Ця теорія ідентична мальтузіанському «залізному закону заробітної плати», який став вирішальним аргументом щодо обмеження розмірів сім'ї. Теорія робітничого фонду була критикована, як і теорія формування заробітної плати, однак, саме вона дала можливість визначити капітал як аванс робітникам для підтримки їх існування.

Аналізуючи вартість, Мак-Куллох до її чинників відносить всі сили, які хоча і своєрідно, але працюють, тому відносини між робітниками та капіталістами розглядаються як відносини рівноправних партнерів, кожен з яких отримує свою законну частку доходу — заробітну плату і прибуток.

6.6. Ідеї реформізму в пізній класичній політекономії

С.Сімонді. Економічне та правове вчення П.Ж. Прудона

Жан Шарль Леонард Симонд де Сімонді (1773—1842) — франко-швейцарський історик і економіст. Його головні праці: «Нові започаткування політичної економії» (1819), «Нариси політичної економії» (1837—1838).

У розвитку його соціально-економічних поглядів виділяють два періоди. Спочатку Сімонді був палким прихильником економічного лібералізму. У 1803 р. з цих позицій він опублікував працю «Про комерційне багатство», у якій виклав основні ідеї Сміта, виступаючи за вільну конкуренцію і вільну ринкову гру особистих інтересів.

Свої нові соціально-економічні погляди Сімонді виклав у праці «Нові засади політичної економії» (1819) і «Нариси політичної економії» (1837—1838), в яких започаткував критику капіталізму вільної конкуренції з позицій інтересів дрібних власників. Сімонді оголосив себе учнем і послідовником А.Сміта, однак піддав різкій критиці метод, предмет і практичні висновки класичної політичної економії.

Сісмонді протиставив метод Сміта методу Рікардо. Сміт намагався, писав він, розглядати кожний факт у соціальному середовищі, до якого він належить. Рікардо ж звинувачувався у введенні ним в науку абстрактного методу. Сісмонді вважав політичну економію моральною наукою, яка повинна базуватися на досвіді, спогляданні, детальному вивченні матеріального становища і конкретних історичних умов життя людей. **Предметом політичної економії** Сісмонді проголосив людину і її добробут, розглядаючи її як науку про «щастя людського роду». Він вимагав, щоб політична економія бачила за абстрактними схемами живу людину.

Погляди Сісмонді на предмет і метод політичної економії знайшли потім своїх прибічників серед представників німецької історичної школи.

Сісмонді досліджує вартість, теорію доходів, теорію прибутку та теорію відтворення. Доходи він поділяв на три види: заробітну плату — вартість праці робітника, прибуток — дохід підприємця, відрахування з продукту праці робітника та ренту — дар землі.

Велика машинна індустрія, підкреслював Сісмонді, витісняє робітників із виробництва, породжує безробіття, посилює між робітниками конкуренцію, яка зумовлює зниження заробітної плати і, як наслідок, обмежує попит на засоби існування. Будь-який прогрес Сісмонді не визнавав корисним, якщо він не супроводжується зростанням попиту. Вільна конкуренція, вказував він, має згубні економічні і соціальні наслідки зубожіння основної маси населення і концентрація багатства в руках небагатих. На його думку, індустріальне суспільство має тенденцію розпадатися на два протилежні класи: клас працюючих і клас власників засобів виробництва, на багатих і бідних.

Виходячи із дрібновласницького трактування капіталізму, Сісмонді створив власну *концепцію реалізації і криз*, яка займає центральне місце в його економічній теорії. Якщо Сміт і Рікардо вважали ключовою проблемою нагромадження капіталу, то Сісмонді висунув на перший план суперечності між виробництвом і споживанням, а в зв'язку з цим — проблему реалізації, криз і ринку, які він розглядав разом.

Несправедливий розподіл доходів, на думку Сісмонді, є основною причиною криз надвиробництва. Він міркував таким чином: у результаті відчуження власності від праці збільшуються доходи тільки капіталістів, тоді як доходи робітників завжди залишаються на граничному рівні прожиткового мінімуму. Звідси виникає обмежений попит на продукти. У капіталістів, навпаки, зростає попит на предмети розкоші. Відповідно скорочуються галузі, які виробляють основні предмети споживання при одночасному скороченні кількості робітників, зайнятих у цих галузях. У результаті скорочується споживання робітників, виникає хронічне недо-споживання, яке і є причиною криз надвиробництва. Внаслідок концентрації багатств у невеликого числа власників внутрішній ринок все більше звужується й індустрія змушена шукати збут своїм товарам на зовнішніх ринках. Однак країни, які раніше були зовнішнім ринком, теж розвивають капіталізм і їх ринок також звужується.

Із теорії криз і ринків Сісмонді робив висновок про приреченість капіталістичного виробництва. Вихід він вбачав у поверненні до патріархальної власності, у відродженні господарства дрібних виробників, у поділі великих промислових підприємств на багато окремих незалежних майстерень, великих капіталів між багатьма середніми капіталістами. Для того, щоб здійснити всі ці заходи, а також обмежити межі приватної ініціативи і не допустити зловживань, держава повинна безпосередньо втручатися в економіку. На думку Сісмонді, держава повинна загальмувати технічний прогрес і розвиток промисловості і цим самим забезпечити умови для розвитку дрібної власності.

П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) — французький економіст соціолог, публіцист, представник дрібновласницького напрямку в політекономії. Його головні праці: «Система економічних суперечностей, або філософія жебрацтва» (1846), «Вирішення соціальної проблеми» (1848), «Принцип федералізму» (1863), «Політичні можливості робітничого класу» (1864).

Причини труднощів дрібного товаровиробника Прудон пов'язував з недоліками обміну і проблемами збуту. Основною причиною зубожіння і несправедливості він оголошує обмін і гроші, тому хоче зберегти дрібне товарне виробництво, яке зумовить обмін продуктами праці за трудовим еквівалентом без грошей. Прудон намагався встановити у суспільстві рівність і справедливість та позбутися експлуатації. Економічною основою експлуатації він вважав процент, тому що в ньому втілена неоплачена праця робітника. Саме тому він пропонував надавати робітникам через банк безпроцентний кредит у грошовій формі. Надання «дарового кредиту» ліквідує експлуатацію і приведе до злиття класів.

Досліджуючи економічні суперечності між працею і капіталом, Прудон вбачає причину експлуатації праці у нееквівалентному обміні. Щоб створити рівність в економічних відносинах між класами, він розробив **концепцію еквівалентності послуг**, яка включала теорію конституйованої вартості та проекту реформи системи обміну через створення «народного банку» і виробничих кредитних спілок. Конституїована вартість — синтез споживчої та мінової вартостей, який реалізується у еквівалентному обміні. Своєю теорією Прудон намагається усунути суперечності капіталістичного товарного виробництва, суперечності між товаром і грошми.

Прудон критикував приватну власність і називав її крадіжкою, оскільки вона дає право «добувати нетрудові доходи у формах оренди, ренти, прибутку, процента, дисконту, привілеїв, монополії, премії, хабарів». Захищаючи інтереси дрібних власників, Прудон пропонував реформувати крупну власність і встановити безгрошовий обіг шляхом створення «народного банку», який буде видавати виробникам «робочі посвідчення», уряд стане не потрібним, оскільки буде гарантована справедливість у процесі обміну, усі стануть рівними, зникнуть джерела конфліктів.

На відміну від Гроція, Гоббса та інших представників договірної теорії походження держави, Прудон вважав, що держава є породженням «темних» сторін людської натури. Він висунув альтернативу суспільству з державними інститутами і законодавством — суспільство, яке складається з різних асоціацій громадян, що створюються на основі взаємовигідних угод та дозволяють зберегти необмежену свободу індивідів. Таким чином, Прудон був теоретиком «мютюелізму» — вчення про добровільну, взаємовигідну відповідальність та зобов'язання, яких достатньо для досягнення соціальної та економічної гармонії. Для того щоб «спростити державу», необхідно провести децентралізацію державної влади через федералізацію, що забезпечило б повне самоуправління на місцях. Тобто Прудон був прихильником федералізму, який дозволить зберегти «суверенну незалежність» містам та селам, а також уникнути централізованого державного управління. На основі концепцій робітничого самоуправління та професійного федералізму Прудон розробив теорію синдикалізму, за якою створюються федерації промислових та сільськогосподарських об'єднань наділених правом володіння всіма засобами виробництва.

Ідеї Прудона мали значний вплив на розвиток соціалістичного руху у Франції та інших країнах Європи в середині XIX ст.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. Назвіть передумови трансформації класичної школи в першій половині XIX ст.
2. Що визначив джерелом вартості Дж. Мілль?
3. Розкрийте суть економічної теорії Т. Мальтуса.
4. У чому суть доктрини соціальних реформ Дж.С. Мілля?
5. У чому суть «теорії останньої години Н.В. Сеніора»?
6. У чому полягає сучасне значення поглядів Ж.-Б. Сейя?
7. У чому суть «теорій економічної гармонії» Ф. Бастія і Ч.Кері?
8. Чому Прудон критикував приватну власність і що пропонував замість неї?
9. Визначте основні положення концепції реалізації і криз Сісмонді.
10. У чому суть «теорії робітничого фонду» Мак-Куллоха?
11. Якої концепції походження держави притримувався Прудон?

Тести

---

1. Ж.-Б. Сей був представником:

1. Класичної школи політекономії.
2. Критичної школи політекономії.
3. Неокласичної школи економічної теорії.
4. Неолібералізму.

2. У теорії Ж.-Б. Сея основними факторами виробництва є:

1. Земля, праця, капітал.
2. Людина, праця, капітал.
3. Земля, людина, гроші.
4. Підприємець, капітал, праця.

3. Суть теорії ринку Ж.-Б. Сея полягає в тому, що:

1. Товари та послуги обмінюються на інші товари та послуги, тому виробництво одних зумовлює потребу в інших, унаслідок чого завжди забезпечується потенційний попит.
2. Кожен фактор виробництва робить свій внесок у виробництво, а доходи відображають цей внесок у тій мірі, наскільки його визнано корисним.
3. Сукупний дохід в економіці за будь-який проміжок часу дорівнює сумі витрат усіх факторів виробництва.
4. Збільшення кількості паперових грошей в обігу може перерозподіляти доходи на користь підприємців у зв'язку з відставанням зростання заробітної плати від зростання цін.

4. Хто з класиків-економістів вважав, що «пропозиція породжує попит»?

1. А.Сміт.
2. Ж.-Б. Сей.
3. У. Петті.
4. Т. Мальтус.

5. Капітал Ж.-Б. Сей трактував як:

1. Раніше накопичений матеріалізований продукт праці.
2. Цінності, що з допомогою праці дають прибуток або створюють нові блага.
3. Виробничі запаси, переважно як засоби виробництва, джерелом поповнення яких є доходи.
4. Могутній двигун, призначений для використання людиною, який утворюється в процесі залучення до виробництва більшої кількості створених продуктів, ніж було спожито в процесі їх виробництва.

6. Яка теорія Ж.-Б. Сея відома під назвою «закон Сея»?

1. Теорія вартості.
2. Теорія ринку.
3. Теорія трьох факторів виробництва.
4. Теорія відтворення.

7. Хто вважав, що основною проблемою капіталізму є проблема реалізації?

1. А. Сміт.
2. Ж.-Б. Сей.
3. Д. Рікардо.
4. Т. Мальтус.

8. У якому випадку найбільш повно вказано на проблеми, які досліджував Ж.-Б. Сей:

- а) Пропорції між кількістю населення і предметів споживання (теорія мінімальної заробітної плати).
- б) Багатофакторна природа вартості (теорія витрат виробництва).
- в) Спадний приріст продукту (закон спадної віддачі ресурсів).
- г) Утворення та розподіл доходів (теорія трьох факторів).
- д) Умови повної реалізації продукту та економічної рівноваги (закон ринків).
- е) Теорія підприємництва та управління виробництвом.

1. а, б, в.
2. г, д, е.
3. а, б, в, г.
4. д, е.
5. а, б, в, г, д, е.

9. У чому полягає суть концепції розподілу доходів Ж.-Б.Сей та його головний критерій:

1. Доходи в суспільстві розподіляються за працею.
2. Доходи в суспільстві розподіляються за власністю.
3. Доходи в суспільстві розподіляються за принципом соціальної справедливості.
4. Доходи в суспільстві розподіляються за факторами виробництва — капіталом, працею і землею.
5. Доходи в суспільстві розподіляються за класовими ознаками.

10. У якому випадку вірно розкрито зміст «закоу Сей»:

1. Віддача ресурсів зменшується при зростанні їх кількості.
2. Пропозиція товарів створює попит, що встановлює економічну рівновагу.
3. Швидкість зростання населення вища, ніж швидкість зростання засобів існування.
4. При зростанні прибутку заробітна плата зменшується і навпаки.
5. Нагромадження капіталу призводить до зростання безробіття.

11. Яке із наступних визначень вартості належить Т.Мальтусу:

1. Вартість визначається кількістю праці, витраченої на виробництво золота і срібла.
2. Вартість блага визначається його корисністю.
3. Вартість визначається кількістю суспільно необхідної праці, витраченої на виробництво товару.
4. Вартість товару визначається витратами його виробництва.
5. Вартість блага, або його цінність, визначається його граничною корисністю.

12. Яке з наступних визначень заробітної плати належить Т. Мальтусу:

1. Заробітна плата — ціна найманої праці.

2. Заробітна плата — мінімум засобів існування робітника та членів його сім'ї.
3. Заробітна плата — перетворена форма вартості і ціни робочої сили.
4. Заробітна плата — природна ціна праці.
5. Заробітна плата — ринкова ціна праці.

13. На думку Т. Мальтуса вартість товару становлять:

1. Витрати власника-підприємця на засоби виробництва, заробітну плату, ренту.
2. Кількість праці, яку можна придбати за даний товар.
3. Кількість іншого товару, яка повинна обмінюватися на даний товар.
4. Кількість годин людської праці, яка йде на виробництво даного товару.

14. На думку Т. Мальтуса розмноження всіх форм земного життя обмежує:

1. Надмірна тіснота.
2. Брак засобів до життя.
3. Шлюбні закони.
4. Інтелект.

15. Хто з економістів сформулював закон спадної родючості ґрунтів?

1. А. Сміт.
2. Ж.-Б. Сей;
3. Д. Рікардо.
4. Т. Мальтус.

16. Хто з економістів відкрив закон ефективного попиту?

1. А. Сміт.
2. Ж.-Б. Сей;
3. Д. Рікардо.
4. Т. Мальтус.

17. Хто в ХХ ст. розвинув теорію ефективного попиту Т. Мальтуса?

1. Дж.М. Кейнс.
2. М. Фрідмен.
3. Л. Ерхард.
4. Ф. Хайєк.

18. Який рецепт розв'язання криз надвиробництва не належить Т. Мальтусу?

1. Наявність «третіх осіб».
2. Формування ефективного попиту.
3. Регулювання державою процесу виробництва.
4. Утримання зарплати на «природному рівні».

19. Предметом політекономії С. Сімонді вважас:

1. Природу багатства, способи його створення, порядок розподілу та феномени зникнення.

2. Матеріальний добробут людей, який залежить від держави.
3. Економічну поведінку індивідів.
4. Природу виробництва та розподілу багатства.

20. Теорія відтворення С. Сімонді має назву:

1. Теорія «третіх осіб».
2. «Закон ринків».
3. «Теорія Сімонді».
4. Теорія «трьох факторів виробництва».

21. За С. Сімонді свобода конкуренції призводить до:

1. Зростання народонаселення.
2. Покращення становища робітників.
3. Розвитку торгівлі.
4. Руйнування дрібного виробництва.

22. Яка з наведених реформ не належить С. Сімонді?

1. Обмеження робочого дня.
2. Встановлення мінімальної зарплати.
3. Участь робітників у прибутку підприємства.
4. Лібералізація податкової системи.

23. Основною суперечністю капіталізму С. Сімонді називає:

1. Суперечність між виробництвом і споживання.
2. Суперечність між доходами і витратами.
3. Суперечність між попитом і пропозицією.
4. Суперечність між дрібними і великими підприємствами.

24. Головною причиною виникнення безробіття С. Сімонді вважає:

1. Низьку заробітну плату робітників.
2. Надмірну кількість населення.
3. Застосування машин у передових галузях.
4. Занепад сільського господарства.

25. Яке із наступних тверджень належить Ф. Бастіа:

1. Заробітна плата і прибуток — винагорода робітникам і підприємцям, які жертвують муками праці і своїм капіталом.
2. Загальні закони соціального світу гармонійні, вони спрямовані на всебічне удосконалення людства.
3. Цінність блага вимірюється величиною його граничної корисності.
4. Не можна змінити тільки закони виробництва, але не закони розподілу.
5. Головне завдання політичної економії — визначити закони, які управляють розподілом доходів.

26. Вкажіть, у якій із згаданих праць викладено теорії криз і недо-споживання, здійснено критику капіталізму як несправедливого і не-спроможного ладу.

1. Ж.-Б. Сей «Трактат політичної економії» (1803).

2. Д. Рікардо «Засади політичної економії і оподаткування» (1817).
3. С. Сімонді «Нові засади політичної економії» (1819).
4. Т. Мальтус «Принципи політичної економії» (1820).
5. Н.В. Сеніор «Основні засади політичної економії» (1836)

27. Яке із наступних тверджень належить П.Ж. Прудону:

1. Політична економія — наука моралі.
2. Заробітна плата визначається прожитковим мінімумом найманого робітника.
3. Пропозиція товарів створює відповідний попит на них.
4. Власність — це крадіжка.
5. Гроші — велике колесо обігу.

28. Вкажіть, у якій із згаданих праць викладено теорію «трьох факторів» виробництва і теорію ринків.

1. Ж.Б. Сей «Трактат політичної економії» (1803).
2. Д. Рікардо «Засади політичної економії і оподаткування» (1817).
3. С. Сімонді «Нові засади політичної економії» (1819).
4. Т. Мальтус «Принципи політичної економії» (1820).
5. Н.В. Сеніор «Основні засади політичної економії» (1836).

29. Вкажіть, у якій із згаданих праць у завершеному вигляді викладено теорію трудової вартості.

1. Ж.Б. Сей «Трактат політичної економії» (1803).
2. Д. Рікардо «Засади політичної економії і оподаткування» (1817).
3. С. Сімонді «Нові засади політичної економії» (1819).
4. Т. Мальтус «Принципи політичної економії» (1820).
5. Н.В. Сеніор «Основні засади політичної економії» (1836).

Тема 7.

СОЦІАЛІСТИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму (Т. Мор, Т. Кампанелла, Дж. Уінстенлі, Ж. Мельє, Г. Маблі, Дж. Беллерс). Економічні ідеї пізнього соціалізму: А. Сен-Сімон, Р. Оуен, Ш. Фур'є. Проект нової індустріальної системи А. Сен-Сімона. Історична концепція Ш. Фур'є. Учення про асоціацію. Особливості англійського утопічного соціалізму. Проект «трудових грошей» і «справедливого обміну» Р. Оуена. Соціалісти-рікардіанці В. Томпсон, Дж. Грей, Дж. Брей, Т. Гогскін.

Економічні ідеї французьких революційних демократів. Економічні проекти чартизму. Революційно-демократичний напрям в економічній думці Росії у другій половині XVIII ст.: О.М. Рагніщев, І.О. Герцен, М.Г.Чернишевський. Економічні погляди декабристів. Держава і право у вченнях декабристів.

Історичні умови зародження і початок формування марксистської політичної економії у 40—50 рр. XIX ст. Державно-правове вчення марксизму.

Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом економічної теорії капіталізму. Структура й основні проблеми I, II, III томів «Капіталу». Теоретичні проблеми IV тому «Капіталу».

Розвиток В.І. Леніним марксистської політичної економії. Кристика марксизму.

Економічні погляди К. Родбертуса. Ф. Лассаль та його економічна програма.

Відображення марксизму в працях українських економістів. Економічні погляди М. Зібера, І. Франка, М. Яснопольського, П. Мигуліна, С. Подолинського.

7.1. Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму

7.2. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму

7.3. Революційно-демократичний напрям в економічній думці. Економічні концепції ліберального народництва

7.4. Історичні умови зародження і початок формування марксистської політичної економії у 40—50 р.р. XIX ст. Державно-правове вчення марксизму. Розробка К.Марксом і Ф. Енгельсом економічної теорії капіталізму

7.5. Розвиток В.І.Леніним марксистської політичної економії

7.6. Економічні погляди К.Родбертуса. Ф.Лассаль і його економічна програма

7.7. Відображення марксизму в працях українських та російських економістів

7.1. Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму

Критичне сприйняття концепції класичної школи було характерне також для того напрямку суспільної думки, в основі якого лежала *соціалістична ідея*. Суть її полягала у переконанні в можливій побудові суспільства всезагальної рівності і справедливості, вільного від засилля, гніту та злиднів. Очевидно, що ідея класичної школи про «природність» і незмінність порядків, які характерні ринковій економіці, вступала в протиріччя з подібним уявленням. Прибічники соціалістичної ідеї багато і переконливо критикували пороки сучасного їм суспільства, протиставляючи йому моделі соціальної структури, здатної забезпечити справедливість і рівноправ'я для всіх членів общини. Пропоновані проекти мали чисто умоглядний характер і не були результатом попереднього аналізу закономірностей суспільного процесу. Це були скоріше фантазії на тему про можливість майбутнього щастя, засновані більше на вірі, ніж на раціональних доказах. Не випадково біля витоків цієї ідеї лежать релігійні уявлення про рух шляхом випробовувань і удосконалювань до реалізації божественного задуму. Результатом цього руху повинно стати Боже царство, у якому установляться загальний мир і благоденство. Подібні вірування характерні для усіх світових релігій, особливо на ранніх етапах їхнього формування. Згодом ці ідеї відтворювалися в навчаннях релігійних ересей, які дорікали офіційній церкві у відступі від первісного божественного задуму, а в особі найбільш радикальних своїх представників ратували за побудову Божого царства на землі.

У період розпаду соціалізму і первісного нагромадження капіталу у Західній Європі з'явився ранній утопічний соціалізм. Його представники: Т. Мюнцер (1490—1525) — німецький мислитель. Він був активним лідером Реформації, виступав проти заселення католицької церкви разом з М. Лютером, а в роки селянської війни в Німеччині (1524—1525) очолював бунт повсталих селян. Мюнцер критикував феодальний лад, проповідував суспільство без класів, що ґрунтується на засадах повної рівності, справедливості і відсутності гноблення.

Однак першим завершеним проектом соціалістичного суспільного устрою, не пов'язаним з релігійними віровченнями, стала книга англійського мислителя, письменника і державного діяча **Томаса Мора** (1478—1535) «Утопія» (повна назва: «Дуже корисна, а також цікава, воістину золота книжечка про найкращий державний устрій і про новий острів Утопія»), яка вийшла у 1516 році. В книзі «Утопія» Т. Мор змалював безкласове суспільство. Причиною всіх людських бід вважав приватну власність і гроші. Пропонував рівномірний розподіл благ між членами суспільства. В Утопії нема ні багатих ні бідних, а всі займаються корисними справами. Мор не претендує на реалізацію свого проекту на практиці. Мова йде лише про його уявлення про іде-

альний суспільний пристрій. Але ці уявлення виявилися настільки типовими для соціалістичних проєктів, що всі їх стали об'єднувати поняттям «утопічні».

Однією з найхарактерніших рис цих проєктів було негативне ставлення до приватної власності. У ній утопісти бачили джерело всіх бід і нещастя сучасних їм суспільств і пропонували замінити її колективними і суспільними формами власності.

Загальна власність припускала і відповідний спосіб розподілу: продукт, який належав усім, розподілявся централізовано за зрівняльним принципом, чим і досягалася бажана рівність.

Творча праця на загальну користь, як і все життя суспільства, строго організовані, регламентовані і відбуваються за планом. Кожний виконує доручений йому вид праці, відповідно до завдань змінює вид діяльності (у того ж Мора кожен житель Утопії незалежно від роду занять зобов'язаний два роки відробити в сільському господарстві), за строго визначеними нормами одержує належну йому частку продукту. Планомірна організація виробництва, розподілу і споживання продукту включала, як правило, товарно-грошову форму економічного зв'язку. Обмін замінювався безпосереднім централізованим розподілом; гроші або виключалися узагалі, або замінювалися сурогатами-квитанціями, які дають право на отримання своєї частки із суспільних складів.

Утопічні проєкти суспільного устрою з'являлися час від часу в різних країнах, як правило, у періоди загострення соціальних конфліктів (революції, повстання, війни), коли проблема нерівності і несправедливості ставала особливо актуальною. Італієць **Томмазо Кампанелла** («Місто Сонця»), англієць **Джерард Уінстенлі** («Закон волі»), француз **Жан Мельє** («Заповіт»), **Жак Мореллі** («Кодекс природи»), **Габріель Маблі** («Суспільне право, засноване на договорі») і ін. протягом XVII — першої половини XVIII ст. запропонували низку варіантів соціалістичного і комуністичного устрою суспільства. Не дивлячись на відмінності в дрібницях, ці моделі об'єднувало те, що економіка проєктованих співтовариств базувалася на «трьох китах» утопічного вирощення: суспільній власності, зрівняльному розподілу продукту і планомірній організації виробництва.

Томмазо Кампанелла (1568—1639) — італійський філософ, монах-бунтівник. У 1623 році написав книгу «Місто сонця», у якій змалював комуністичний устрій, засуджував приватну власність, феодалізм. Пропонував розподіл благ без участі грошей. Змалював суспільство, де люди працюють чотири години на добу, а весь свій вільний час віддають розвитку фізичних і духовних здібностей. При цьому праця є примусовою, розподіл благ зрівняльний, існує детальна регламентація побуту, спільність дітей і дружин, секретні служби здійснюють нагляд за жителями міста, придушується будь-яка ініціатива особи, тобто Кампанелла описував «казармовий комунізм» з примусовим «щастям» знеособлених членів суспільства. Торгівля відіграє другорядну роль, здійснюється

ся лише товарообмін, а гроші чекають лише для потреб послів та іноземців.

У період Англійської буржуазної революції 1642—1649 рр. значно поширились ідеї англійських утопістів — левелерів та дигерів (рис. 7.1).

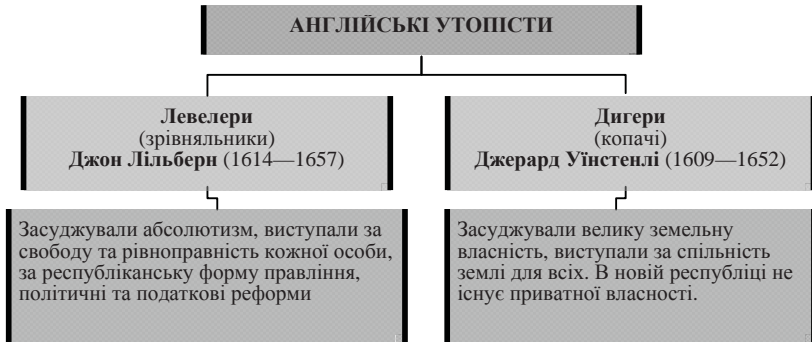

Рис. 7.1. Ідеї англійських утопістів

До числа ранніх утопістів належав **Джон Беллерс** (1654—1725), який висунув утопічні проекти соціальних реформ, направлені на боротьбу з майновою нерівністю та зuboжінням населення. Запропонував концепцію створення кооперативних колоній, де оцінкою внеску учасника колонії стає праця кожної людини в суспільному виробництві.

В усіх утопіях пропагувалась суспільна власність, відсутність товарного виробництва і грошових відносин, розподіл благ здійснювався на зрівняльних засадах.

7.2. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму

У результаті буржуазних революцій виник пізній утопічний соціалізм, представниками якого були: Клод Анрі де Сен-Сімон, Шарль Фур'є, Роберт Оуен та соціалісти рикардянці.

Вони критикували капіталістичний лад і змальовували «фантастичні картинки» світового майбутнього. Соціалісти-утопісти стверджували, що ринкові відносини і приватна власність в історичному плані минуці. Вони вірили в прихід такого ладу, який принесе людям свободу, рівність, братерство і щастя.

Клод Анрі де Рувруа Сен-Сімон (1760—1825) — французький соціаліст утопіст, виходець з сім'ї аристократів, сучасник антифеодальної революції 1789—1794 рр. Його праці: «Листи женовського мешканця до сучасників» (1802), «Про промислову систему» (1821), «Катехізис індустріалів» (1824), «Нове християнство» (1825).

Сен-Сімон уперше спробував обґрунтувати об'єктивну необхідність руху до соціалізму посиланням на процес історичної еволюції. Людство проходить ряд послідовних етапів у своєму розвитку, причому кожен наступний прогресивніший, ніж попередній. Оскільки сучасне йому суспільство було далеким від ідеалу, воно закономірно повинно було змінитися більш прогресивним суспільним ладом. Рушійною силою зміни історичних етапів є боротьба класів. Саме боротьбою дворянства і третього стану пояснює він французьку революцію, але вона не вирішила остаточно проблеми класових антагонізмів.

Сучасне йому суспільство складається з двох основних класів: дозвільних власників і трудящих індустріалів. Перші отримують паразитичні доходи — ренту, відсоток — шляхом експлуатації тих, хто одержує трудові доходи, до яких він відносить зарплату і прибуток.

Рушійною силою розвитку людства Сен-Сімон оголосив освіченість людей. Майбутнє справедливе суспільство він називав індустріальною системою, яка розвиватиметься на основі великого промислового виробництва не стихійно, а планомірно, управляється така система буде індустріальною елітою — вченими, які будуть здійснювати планування, і підприємцями, які організують виробництво, а втілюють його у життя робітники. Фактично Сен-Сімон змалював сучасне постіндустріальне суспільство, його «золотий вік».

А. Сен-Сімон вважав, що лише всесвітній розвиток промисловості на основі використання наукових принципів організації праці може позбавити трудящих від злиднів та страждань. До основних принципів такого розвитку належать:

- ✓ запровадження для всіх продуктивної праці;
- ✓ забезпечення рівних можливостей застосування здібностей суб'єктів економіки;
- ✓ створення планової організації виробництва.

Тобто, на зміну анархії виробництва прийде планомірна його організація, метою якої буде «можливо більш корисне поєднання всіх окремих робіт в області наук, мистецтв і ремесел». Регулюючим центром буде держава, яка поступово буде втрачати свої політичні функції, залишаючи за собою лише функції «управління речами», тобто виробництвом і розподілом.

Історію держави Сен-Сімон розглядав як процес еволюційного перетворення суспільства на промислове, яке включає три стадії (рис. 7.2).

Рух до нового суспільства буде реалізовуватися шляхом поступових мирних перетворень, на основі досягнення матеріального благополуччя, з одного боку, і духовного перевиховання силою переконання й особистого прикладу, з іншого. Еволюція завершиться створенням єдиного класу асоціації виробників зі спільними інтересами та світовою асоціацією народів, у якій політика з науки управління людьми перетвориться в науку управління виробництвом.

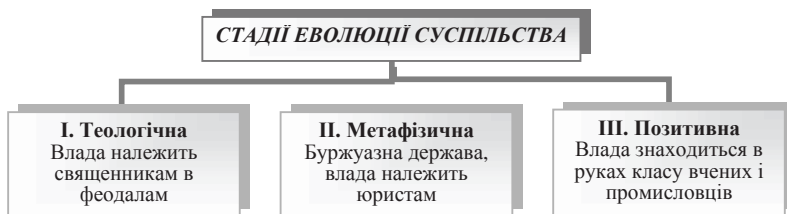

Рис. 7.2. Стадії еволюційного перетворення суспільства за Сен-Симоном

Сен-Сімон звертається до Наполеона, потім до Людовика XVIII, закликаючи їх зрозуміти ті вигоди, які принесе індустріальна система і сприяти її впровадженню, але розуміння не зустрів. Послідовники Сен-Сімона перетворилися в релігійну секту, які намагалися представити його вчення у вигляді нової релігії, але симпатіями і популярністю не користувалися.

Шарль Фур'є (1772—1837) — французький утопіст, служив торговельним агентом. Його праці: «Всесвітня гармонія» (1803), «Новий промисловий і суспільний світ» (1828), «Теорія всесвітньої єдності» (1822). У своїх працях він критикував капіталізм і розробив програму створення суспільства соціальної справедливості. Доводить, що з розвитком великої промисловості буде досягнуто такий рівень виробництва, що забезпечить гармонію пристрастей. Це стане основою досягнення гармонійного суспільства, або асоціації вільних працівників, безкласового суспільства (комунізму), яке виходить із принципів задоволення потреб людей. Основою циклічного розвитку людства і суспільного устрою є фаланги (виробничо-споживчі товариства), які успадковують від попереднього суспільства приватну власність, нетрудові доходи, майнову нерівність, але суспільна праця, розподіл, обслуговування та виховання примножують суспільне багатство, стирають класові антагонізми, гармонізують інтереси індивіда і колективу.

Праця є загальною і обов'язковою, організованою на основі принципу зміни праці. Фур'є різко критикує пороки капіталістичної спеціалізації, яка робить працівника рабом його професії і перетворює працю в монотонне й обтяжливе заняття. Тому в майбутньому суспільстві передбачена часта зміна діяльності.

Своєрідно організований у системі Фур'є розподіл створеного продукту. Він здійснюється у вигляді виплати дивідендів на акції, якими володіють усі члени асоціацій. Акції можуть бути трьох видів: отримані у вигляді винагороди за працю, за вкладену в співтовариство власність і за особливі здібності і таланти. Неминучу при такій системі нерівність у доходах Фур'є намагався компенсувати більш високими дивідендами, які виплачувалися за трудовими акціями.

З економічної точки зору модель Фур'є була обґрунтована досить слабо і непереконливо.

Ідеї утопічного соціалізму знайшли благодатний ґрунт не тільки в післяреволюційній Франції, яка роздиралася соціальними протиріччями, але й в Англії, де ці протиріччя були породжені наслідками промислового перевороту.

Найяскравішою фігурою серед носіїв цих ідей став **Роберт Оуен** (1771—1858) — англійський утопіст, який заперечував приватну власність у будь-яких варіантах. Його праці: «Зауваження про вплив промислової системи» (1830), «Виклад раціональної системи» (1840), «Книга про новий моральний світ» (1840). У своїх працях Р. Оуен критикував капіталізм, приватну власність, передрікав неминучу загибель капіталізму. У 1817 році Р. Оуен висунув план радикальної перебудови суспільства шляхом утворення самоврядних поселень без приватної власності, класів, протиріч між розумовою та фізичною працею. Він створив власну соціальну програму, у якій висунув ряд пропозицій за поліпшення умов праці і рівномірний розподіл продукту. Джерелом вартості він проголошував працю і робив соціалістичний висновок, що продукт праці повинен належати тому, хто його виробляє.

Головною причиною економічних криз Р. Оуен вважав суперечності між зростанням виробництва і зменшенням обсягів споживання. На відміну від інших утопістів він не тільки пропонував проекти соціальних перетворень, але і намагався реалізувати їх на практиці. Спочатку він проводить експеримент на ткацькій фабриці в шотландському містечку Нью-Ленарці, яка належала йому. Створивши робітникам елементарні людські умови праці і побуту (коротший робочий день, стерпні умови житла, пенсії і допомоги, дитсадки і ясла для дітей), він досягає разючих результатів у вигляді зростання виробництва і соціального оздоровлення. Потім він створює на території США колонію-комуна «Нова гармонія», де намагається організувати виробництво і побут на комуністичних началах у відповідності зі своїми уявленнями про цей суспільний устрій. Але всі кооперації, які створив Р.Оуен у Англії і США, або розорились, або перетворились у колективні підприємства капіталістичного типу.

Згідно з цими уявленнями суспільство повинне складатися з трудових кооперативних громад, де люди спільно працюють і спільно володіють засобами виробництва. Праця високопродуктивна і приваблива, оскільки базується на широкому використанні машин і новітніх досягнень науки і техніки, які рятують її від важких і монотонних операцій. У Роберта Оуена, як і у Шарля Фур'є передбачена зміна праці, участь у багатогранній діяльності громади, яка включає розумову і фізичну, промислову і сільськогосподарську працю.

У 20-х рр. XIX ст. в Англії з'явилася група соціалістів-утопістів, яка намагалася для обґрунтування своїх соціалістичних ідей залучити теорію трудової вартості Д.Рікардо. Найпомітнішими серед них були Вільям Томпсон, Джон Грей, Джон Френсіс Брей, Томас Годскін.

Економічні погляди соціалістів-рікардіанців ґрунтувались на висновках класичної політичної економії, насамперед, трудової теорії вартос-

ті Д.Рікардо. Лідерами соціалістів — рикардіанців були: **Томас Годскін** (1787—1869) — один з перших почав розробляти теорію ринкового соціалізму.

Вільям Томсон (1785—1833) — поєднав теоретичні висновки Д.Рікардо з вченням, яке ґрунтується на «кооперативній власності» Р.Оуена. Умовою побудови «кооперативного соціалізму» Томсон вважав не експлуатацію власності, а мирне захоплення політичної влади через загальне виборче право.

Якщо вартість створюється тільки працею, — міркували вони, — то прибуток і рента є відрахуванням з цієї вартості, яке належить робітником як її творцям. Така система не може бути справедливою і вічною, тому що побудована на порушенні природного права. Робітнику недоплачують при обміні праці на заробітну плату — у цьому складається суть капіталістичної експлуатації. Варто реформувати сферу обігу так, щоб робітник міг одержувати повний продукт своєї праці. Вони широко підтримували ідею справедливого обміну відповідно до трудових витрат, а деякі (Д. Грей) намагалися організувати спеціальний банк, через який такий обмін за «трудовими» квитанціями міг би здійснюватися. Доля цієї спроби виявилася схожою з іншими їй подібними — банк швидко збанкрутував. Разом з тим саме ця група утопістів найближче підійшла до проблеми економічного обґрунтування соціалістичної ідеї, що було досить слабким місцем у всіх проектах представників цього напрямку.

7.3. Революційно-демократичний напрям в економічній думці. Економічні концепції ліберального народництва

Революційно-демократичний напрям в економічній думці склався під впливом Французької буржуазної революції 1789—1794р.р., яка повалила феодальний режим на значній території Європи.

Видатну роль при цьому відіграли французькі матеріалісти, які у економічній «Енциклопедії» піддали різнобічній критиці першооснови феодального світогляду. Так, в економічній думці склався революційно-демократичний напрям, представниками якого були Жан Жак Руссо, Жан Мільє та ін.

Жан Мільє (1664—1729) написав твір «Заповіт», у якому сформулював програму соціального оновлення Франції в цілому, і сільського господарства зокрема, яка відзначалась крайнім радикалізмом. Вона вимагала ліквідації привілеїв дворянства, духовенства, чиновництва, ліквідацію приватної власності і усіх проявів економічної нерівності.

Ідеї соціалістів-рикардіанців частково знайшли своє відображення у чартистському русі.

Революційно-демократичний напрям в економічній думці Росії у другій половині XVIII ст. був тісно пов'язаний з боротьбою проти крі-

посництва та феодальної системи. Революційний напрям в економічній думці знайшов своє відображення в поглядах О.М.Радішева, декабристів О.І. Герцена, М.П. Чернишевського, народників та інших.

Олександр Миколайович Радищев (1749—1802) основоположник революційної економічної теорії у Росії. У 1790 році надрукував твір «Подорож із Петербурга до Москви», де критикував кріпосництво, закликав селян боротись за відміну кріпосного права та встановлення селянської власності на землю на основі особистої вільної праці. За свої ідеї О.М. Радищев був засланий до Сибіру на 10 років. Основною галуззю економіки Радищев вважав сільське господарство. Значну увагу приділяв аналізу податкової політики держави, пропонував встановити податки в залежності від доходів кожного. Майбутнє суспільства він вбачав у формі демократичної республіки, де будуть відмінені всі соціальні стани і встановлені справедливі правосуддя, свобода слова і друку.

Проти кріпосницької системи та самодержавства в Росії виступали також декабристи. Ідеї декабристів мали велике значення для наступного етапу розвитку економічної думки в Росії. Розуміючи необхідність поєднання антикріпосницької боротьби з революційними ідеями декабристи розробляли програми революційної перебудови Росії. Метою революційних перетворень вони вважали досягнення «загального блага» народу та його добробуту. Декабристи виступали проти кріпосництва, надмірних податків, пропонували ввести нову фінансову систему, створити на кооперативній основі мережу банків для кредитування сільськогосподарського виробництва.

Наступний етап розвитку революційно-демократичного напрямку економічної думки пов'язаний з іменем О.І. Герцена та М.Г. Чернишевського.

Олександр Іванович Герцен (1812—1889) критикував кріпосництво, яке вважав головною причиною відсталості Росії та розглядав економічні та політичні умови його ліквідації. Антикріпосницька концепція Герцена була аграрною. Він не прийняв реформу 1861 року і вимагав передачі землі селянам і повної ліквідації поміщицького землеволодіння.

Герцен у своїх працях вказував на гострі суперечки між багатством капіталістів та злиденністю народних мас та пропонував запровадити общинний соціалізм, при цьому антифеодальну революцію трактував як соціалістичну. Створюючи теорію некапіталістичного розвитку Росії, обґрунтовував становлення соціалізму економічно. В його поглядах соціалістичні ідеї зливались з демократичними і були основою його антикріпосницької програми.

Микола Гаврилович Чернишевський (1828—1889) написав праці — «Капітал і праця» (1860), «Примітки до основ політичної економії Дж. Мілля» (1860), «Що робити» (1862). Критикував кріпосництво, феодальний лад, який не здатен забезпечити зростання продуктивності праці і обсягів виробництва. Прогресивною формою господарства вва-

жав звільнене від пут поміщицької експлуатації селянське господарство, що лягло в основу теорії селянської революції Чернишевського та розвитку «селянського соціалізму».

Після реформи 1861 р. у російській економічній та політичній думці виникає народництво, як самостійний напрям. Він поєднував у собі ідеї утопічного соціалізму О. Герцена і М. Чернишевського, прагнення селянства до звільнення від експлуатації.

У 70-х роках XIX ст. в економічній думці Росії переважало революційне народництво, а у 80-х роках XIX ст. — реформістсько-ліберальний напрям народництва. Ідеологами різних напрямів революційного народництва були М.О. Бакунін, П.Л. Лавров і П.М.Ткачов.

Народники намагались вирішити такі економічні питання, як розвиток російського капіталізму, шляхи переходу до соціалізму і організація соціалістичних економічних відносин.

7.4. Історичні умови зародження і початок формування марксистської політичної економії у 40—50 рр. XIX ст.

Державно-правове вчення марксистів.

Розробка К.Марксом і Ф.Енгельсом економічної теорії капіталізму

Марксистська політична економія почала формуватися у 40-х роках XIX ст., коли у передових країнах світу на зміну феодалізму уже прийшов розвинений капіталізм епохи вільної конкуренції.

Виникнення машинної індустрії свідчило про завершення формування матеріально-технічної бази капіталізму. Англійська фабрична система викликала небачене зростання рівня розвитку продуктивних сил, очевидною стала прогресивність капіталізму.

З розвитком капіталізму, виникали і його негативні явища: економічні кризи надвиробництва, розорення селян і ремісників породжувало масове безробіття тощо. Змінилась соціальна структура суспільства, загострились протиріччя між найманими робітниками (працею) і підприємцями (капіталом), які поступово переростали у класову боротьбу.

К. Маркс і Ф. Енгельс зробили висновок про неминучість зміни соціального устрою суспільства виключно революційним шляхом. Соціальною базою революційних змін марксизм визнав пролетаріат — робітничий клас.

Розвиток капіталізму початку XIX ст. створив соціально-економічні передумови для виникнення марксистського вчення. Ці передумови розкриваються у працях: «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса, «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса та в «Капіталі» К. Маркса.

Марксистське вчення опиралось на три ідейних джерела: німецьку класичну філософію Г. Гегеля і Ф. Фейербаха, англійську класичну по-

літичну економію А. Сміта і Д. Рікардо та французький утопічний соціалізм К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є і Р. Оуена (рис.7.3).

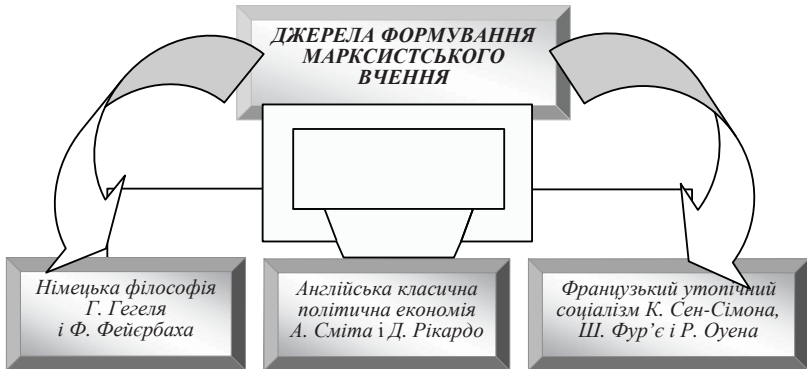

Рис. 7.3. Ідейні джерела марксистського вчення

Значний вплив на розвиток марксистського економічного вчення справила класична політична економія. Тому їх вчення стало синтезом двох методів — єдності історичного і логічного, але все ж у їх вченнях переважає діалектичний матеріалізм. Маркс і Енгельс доводили, що прогрес суспільства залежить від розвитку продуктивних сил, основним елементом яких є засоби виробництва, які завжди є чиеюсь власністю, а це, в свою чергу, ділить суспільство на два антагоністичні класи — власників і тих, хто позбавлений власності. Форма власності і класи, яким ця власність належить, визначають тип економічної формації.

Карл Генріх Маркс (1818—1883) народився у Трірі у сім'ї адвоката. У 1841 р. закінчив юридичний університет Берлінського університету, згодом очолював «Рейнську газету», де і познайомився з **Фрідріхом Енгельсом** (1820—1895), який народився у Бремені у сім'ї фабриканта. Будучи основоположниками марксистського вчення, вони сформуливали погляди на державу, право, релігію. Маркс і Енгельс стали на шлях революційної діяльності, критикували капіталістичний спосіб виробництва і довели, що економічний розвиток капіталізму призведе до його краху через загострення у ньому суперечностей.

Першопричиною усіх протиріч суспільства вони вбачали у приватній власності — основі капіталізму. Вони розглядали проблеми конкуренції і монополії, взаємовідносин праці і капіталу, суті і причин економічних криз надвиробництва, критикували мальтузіанство.

Значний вплив на формування державно-правової ідеології К.Маркса та Ф. Енгельса здійснили ідеї французьких соціал-утопістів.

У 1847—1848 рр. у працях Ф. Енгельса «Принципи комунізму» і спільній роботі К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест комуністичної

партії» (1848) дається загальна характеристика капіталістичного способу виробництва, формулюється висновок про неминучу загибель капіталізму та заміни його соціалізмом у результаті пролетарської революції.

Періодом завершення формування марксистської економічної системи стали 50-60 рр. XIX ст. Вершиною марксистської економічної теорії були фундаментальні економічні дослідження, які завершилися підготовкою рукописного варіанта і публікацією першого тому «Капіталу» К.Маркса у 1857—1858 рр. К. Маркс завершив рукопис, який назвав «чорним очерком», «Економічні рукописи 1857—1858 років», у який входило 7 зошитів (обсягом більше 1200 сторінок). Новий рукопис «Критика політичної економії» (1864—1865 рр.) став основою для написання «Капіталу».

Праця над Капіталом тривала близько п'ятнадцяти років. Головною метою дослідження, за словами Маркса, було «відкриття економічного закону руху сучасного суспільства».

Основні проблеми I, II, III томів «Капіталу»:

У **першому** томі «Капіталу» розкрито суть товару і грошей, аналіз розпочинається із розгляду товару та його властивостей (споживної і мінової вартості), двох характеру праці, втіленої у товарі. Проаналізувавши форми вартості, Маркс досліджував суть грошей, перетворення їх у капітал, визначив поняття ціни та показав дію основного закону капіталізму — закону вартості. Кругообіг грошей як капіталу показано через загальну формулу капіталу:

$$Г—Т—Г', \quad (7.1)$$

де $Г' = Г + \Delta Г$ ($\Delta Г$ — приріст грошей).

У цьому томі, якому Маркс дав назву «Процес виробництва капіталу», розкривається проблема виробництва додаткової вартості як основи розвитку і виразника відносин між працею і капіталом. Досліджується роль товару і грошей у становленні капіталізму. Маркс аналізує категорії капіталізму з позиції трудової теорії вартості. Він доводить, що товар перетворюється на капітал завдяки створенню в процесі його виробництва додаткової вартості — неоплаченої праці найманого робітника. У першому томі «Капітал» Маркс виділяє такі економічні категорії, як робоча сила, додаткова вартість, норма додаткової вартості, маса додаткової вартості. У шостому розділі «Заробітна плата», містяться проблеми суті і основних форм заробітної плати. Завершується перший том сьомим розділом «Процес нагромадження капіталу».

У **другому** томі, який має заголовок «Процес обігу капіталу», Маркс розкриває процеси кругообороту і обороту капіталу, виділяє основні

його складові — основний і оборотний капітал. За основу визначення основного і оборотного капіталу бере двоїстий характер праці, що дає змогу зрозуміти, як відбувається процес перенесення вартості із засобів виробництва на готовий продукт. Досліджуючи загальний і реальний оборот капіталу Маркс сформулював висновок про причину циклічності економічного розвитку — масове оновлення основного капіталу. Аналізуються такі проблеми як «Відтворення і обіг всього суспільного капіталу» — виявляються умови повної реалізації виробленого суспільного продукту, схеми простого і розширеного відтворення суспільного виробництва.

У **третьому** томі предметом дослідження є процес виробництва і обігу капіталу, взятий у цілому. Досліджуються такі проблеми як перетворення додаткової вартості в норму прибутку; перетворення прибутку в середній прибуток під дією внутрішньогалузевої конкуренції; дається аналіз утворення середнього прибутку і ціни виробництва з врахуванням функціонування товарно-торговельного капіталу. На основі теорії трудової вартості Маркс вперше пояснив джерело торговельного прибутку, заміщення торговельного капіталу і витрат обігу; досліджується позичковий процент і підприємницький дохід. У шостому розділі досліджується суть та форми загальної ренти. Сьомий розділ розпочинається з критики «догми Сміта» і теорії «трьох факторів виробництва». Маркс аналізує всі види доходів капіталістів — прибуток, процент і ренту на основі трудової теорії вартості, що, в кінцевому результаті, виступають результатом неоплаченої праці найманої робочої сили.

Узагальнюючи розвиток марксистського вчення, виділяють наступні теорії К. Маркса та Ф. Енгельса (табл. 7.1):

Таблиця 7.1

ОСНОВНІ ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ К. МАРКСА

Теорії	Суть теоретичних досліджень
<i>Трудова теорія вартості</i>	Ключова теорія досліджень Маркса, на основі якої була розроблена теорія додаткової вартості, далі йдуть висновки про антагоністичну суть капіталізму. Суть трудової теорії вартості розкрита у першому томі «Капіталу», де сформована теза про принцип обміну товарів відповідно до вартості і пропорційно кількості праці, витраченої на їх виробництво. Суть вартості Маркс пояснює через двоїстий характер праці, втілений у товарі, тобто, праця буває конкретною і абстрактною. Конкретна праця — це корисна праця, незалежно від будь-яких форм існування людей, вона характеризується засобами, предметами формами і результатами. Абстрактна праця — це «праця взагалі», яка означає витрати людської робочої сили. Враховуючи неоднакову інтенсивність і кваліфікацію праці, вводить поняття про середню суспільну працю, або «суспільно необхідний робочий час». Отже, вартість базується на вимірі трудових витрат

Теорії	Суть теоретичних досліджень
<i>Теорія капіталу</i>	Капітал Маркс характеризує як самозростаючу вартість, і додаткову вартість, створену найманим робітником у процесі експлуатації останнього. Вводить поняття «органічна будова капіталу» і переходить до нової характеристики капіталістичного способу виробництва — норми експлуатації, яка визначається як відношення додаткової вартості до змінного капіталу. У другому томі «Капіталу» Маркс характеризує рух капіталу в процесі кругообороту і обороту, капітал класифікує на постійний і змінний, основний і оборотний. Робить висновок про те, що капітал — це не річ, а певні виробничі відносини у рамках буржуазного суспільства
<i>Теорія доходів та їх розподілу</i>	Ренту, дохід у сільському господарстві Маркс досліджував, опираючись на теорію ренти Д. Рікардо, але доповнив до «диференціальної» ренти визначення «абсолютної» ренти, яка виникає внаслідок низької у сільському господарстві органічної будови капіталу, і приватної власності на землю
<i>Теорія додаткової вартості</i>	Ключовою проблемою першого тому «Капіталу» є виробництво додаткової вартості. Джерелом додаткової вартості за Марксом є неоплачена праця найманого робітника. Робочий день ділиться на необхідний робочий час, протягом якого робітник відпрацьовує свою «необхідну працю» вартість своєї робочої сили, яку він одержує у формі заробітної плати, а протягом додаткового робочого часу створює додаткову вартість. Щоб довести очевидність експлуатації, Маркс виводить формулу «норми додаткової вартості», яка і характеризує норму експлуатації у відсотках, а також «норму прибутку» як відношення додаткової вартості до суми постійного та змінного капіталу. Аналізуючи масу додаткової вартості, показані шляхи її зростання: за рахунок абсолютного збільшення робочого дня — абсолютна додаткова вартість, за рахунок зменшення «необхідного робочого часу», підвищення продуктивності праці — «відносна додаткова вартість»
<i>Теорія заробітної плати</i>	Заробітна плата виступає як еквівалент кількості товарів і послуг, необхідних для підтримання життя робітника і членів його сім'ї. Заробітну плату найманий робітник отримує за свою «робочу силу», яку він продає капіталісту, а не за працю. Рівень заробітної плати залежить від продуктивності, інтенсивності і ступеня складності праці, а це, в свою чергу, залежить від механізації та технічного оснащення виробництва
<i>Теорія відтворення і економічного циклу</i>	Головна ідея теорії відтворення та економічних криз в умовах вільної конкуренції полягає в тому, що досягненню економічної рівноваги перешкоджають внутрішні, властиві антагоністичному капіталістичному суспільству протиріччя. Маркс довів цю теорію за допомогою схем реалізації простого і розширеного відтворення, що показує взаємозв'язок між галузями, які випускають засоби виробництва і предмети споживання та обмін між ними. Цією теорією показано головну мету капіталізму — виробництво не заради споживання, а заради прибутку. З цього випливає суть доктрини економічної кризи недоспоживання, тобто, через низьку заробітну плату робітники, які становлять більшу частину споживачів, не в змозі купувати за вартістю, що складається з вироблених ними товарів

Розділяв і доповнював економічну думку К. Маркса Ф. Енгельс, який аналізує політичну економію у широкому і вузькому значенні у праці «Анти-Дюрінг» (1878). У вузькому значенні він розумів політ-економію, яка вивчає лише капіталізм. У широкому розумінні — це наука, яка вивчає всі суспільні формації і економічні закони, які регулюють виробництво і людське суспільство. Енгельс розглядав процеси виникнення приватної власності, класів, держави, товарного виробництва, нагромадження капіталу та економічних криз.

Маркс та Енгельс виступали основоположниками теорії класового існування держави і права. В своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884) Ф. Енгельс виділив риси держави (рис.7.4).

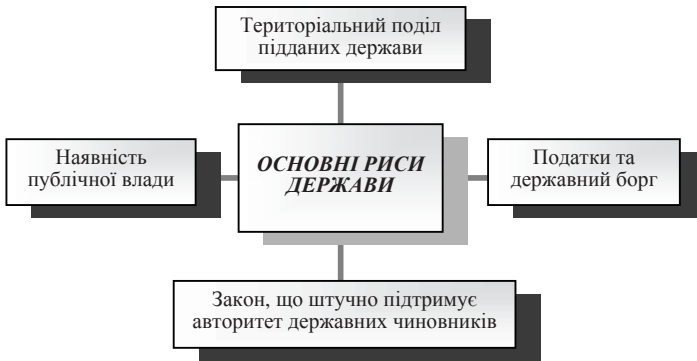

Рис. 7.4. Риси держави за теорією Ф. Енгельса

Узагальнюючи погляди на походження держави, Енгельс визначив, що держава виникла як об'єктивна необхідність, викликана економічним розвитком класового суспільства. Існування класів при сучасному рівні розвитку виробництва стає перешкодою подальшого розвитку останнього, але при зникненні класів безперечно зникне держава.

Отже, марксизм — це впливова течія економічної теорії, яка поширилась у другій половині XIX ст. у Європі і стала ідеологією комуністичної партії у XX ст. у Радянському Союзі. Головною ідеєю марксизму була боротьба класів як рушійна сила історії. На основі трудової теорії вартості він розробив свою теорію додаткової вартості з метою показати суть суперечностей капіталістичного способу виробництва. Привласнення капіталістом додаткової вартості як неоплаченої праці найманих робітників у грошовій формі прибутку, К.Маркс назвав капіталістичним способом експлуатації. Він виступав ідейним захисником економічних інтересів робітничого класу, а також розкрив природу закономірностей капіталістичного способу виробництва. Саме в цьому основна цінність його економічної теорії.

7.5. Розвиток В.І. Леніним марксистської політичної економії

Володимир Ілліч Ленін (1870—1924р.р.), організатор революційного руху в Росії, засновник комуністичної партії і Комуністичного Інтернаціоналу. Він поєднав марксизм з робітничим рухом у Росії. Будучи послідовником історичного матеріалізму К.Маркса, він написав працю «Три джерела і три складових частини марксизму» (1913) і показав, що історичний матеріалізм виступає методом марксистської політичної економії.

У праці «Розвиток капіталізму Росії» (1899), на основі марксистської методології досліджує розвиток російського ринку і становлення капіталізму як у сільському господарстві, так і в економіці Росії. Конкретизуючи окремі положення марксистської теорії, Ленін аналізує проблеми капіталу, відтворення суспільного продукту, формулює закон про переважне зростання виробництва засобів виробництва щодо виробництва предметів споживання.

Робить висновок про те, що внутрішній ринок для капіталізму створюється самим капіталізмом в процесі його розвитку. Це положення Ленін обґрунтував у працях «З приводу так званого питання про ринки» (1893), «Ще до питання про теорію реалізації» (1899), «Зауваження щодо питання про теорії ринків» (1898). У вищезгаданих працях він аналізував процес становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві Росії. Також Ленін доповнив теорію відтворення Маркса про суть та особливості капіталістичного відтворення і криз за нових історичних умов. Проаналізував економічні категорії вартості суспільного продукту та роль його натуральної форми, дав характеристику виробництва і споживання за капіталізму, умов і наслідків розширеного капіталістичного відтворення, моделює власну схему реалізації продукту. Він досліджує, як зростання органічної будови капіталу впливає на пропорції суспільного відтворення.

Розділяючи думку Маркса, Ленін робить висновок про те, що методом політекономії є продуктивні сили та виробничі відносини у різних суспільно-економічних відносинах.

На початку ХХ ст. Ленін досліджував розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві. Аграрним питанням і залишкам кріпосництва на селі приділяє велику увагу і пише відповідні праці, «Капіталізм у сільському господарстві» (1899), «Аграрне питання і критики Маркса» (1901) та ін. У цих працях він, по-перше, доводить правильність марксистських висновків щодо законів розвитку капіталізму у сільському господарстві і «революційного» вирішення аграрної проблеми. І, по-друге, критикуючи мальтузіанський закон «спадної віддачі», заперечив дію закону «спадної родючості ґрунту», назвав цей закон «беззмістовною абстракцією, яка залишає в стороні головне: рівень техніки, стан продуктивних сил».

У праці «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» (1916), аналізує імперіалізм як вищу стадію капіталізму і виділяє основні його риси, а саме: вивіз капіталу, концентрація та централізація виробництва і капіталу, економічний поділ світу союзами капіталістів, територіальний переділ світу між капіталістичними державами (рис.7.5).

Рис. 7.5. Ознаки імперіалізму як особливої стадії капіталізму

Ленін дав характеристику державно-монополістичному капіталізму, соціально-економічній формації, яка зберігає всі основні ознаки капіталізму: приватну власність, анархію виробництва, економічні кризи та ін. Зробив висновок про нерівномірність економічного та політичного розвитку капіталізму в умовах імперіалізму, неминучість пролетарської революції і можливість перемоги соціалізму в одній окремо взятій країні.

У праці «Про кооперацію» (1923) розробляючи теорію соціалістичного устрою економічного життя суспільства, Ленін дав характеристику монополістичному капіталізму.

Ленін розробив вчення про соціалістичну державність, поглибив погляди К.Маркса та Ф.Енгельса на класову природу держави. Обґрунтував можливість створення соціалістичної держави на засадах унітаризму, федералізму та конфедералізму. У праці «Критика Готської програми» розкрив існування двох етапів комуністичної формації — соціалізму і комунізму, а також перехідного періоду від соціалізму до комунізму.

У працях Леніна право виступає частиною надбудови над економічним базисом суспільства. Право розглядалось як сукупність норм, що встановлені або санкціоновані державою, виражають волю панівного класу, виконання яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин, що є вигідним для панівного класу (I Всенародна нарада працівників права, 1938 р.).

7.6. Економічні погляди К. Родбертуса. Ф. Лассаль і його економічна програма

Карл Йоган Родбертус (1805—1875) — німецький соціаліст. Закінчив Геттінгенський університет у 1827 р., був членом парламенту, а також певний час міністром. З часом досліджував соціально економічні та політичні проблеми. Написав праці: «До пізнання нашого державно-економічного стану» (1842), «Соціальні листи до Кірхмана» (1850—1851). Після його смерті було опубліковано працю «Капітал» (1884). У своїх працях Робертус проповідає соціалістичні ідеї. На відміну від марксистського, соціалізм за Робертусом, мирно співіснує з німецькою монархією. Він виступає проти політичних дій пролетаріату і підтримує суто економічну форму боротьби. Пропонує здійснювати економічні реформи суспільства через зрівняльний розподіл. Захищає інтереси дрібної буржуазії. За Робертусом, еволюція капіталістичного способу виробництва буде відбуватись через перетворення капіталістичної власності на трудову.

Вартість усіх «господарських благ» він визначає працею, виділяє такі категорії вартості, як «речі придатні для вжитку», «блага» та «споживні цінності». «Споживної цінності», за Робертусом, набувають ті речі, у яких є потреба. «Блага» — це речі, що мають споживну цінність, а вартість благ, на думку Робертуса, визначається лише працею.

Заслугою Родбертуса є те, що він визнає порівнювання цінностей, тобто, він обґрунтував визначення мінової цінності і самої цінності. Єдиною мірою цінності є праця. Виходячи з трудової теорії вартості, прибуток і земельну ренту Родбертус визнає нетрудовими доходами. Він об'єднує їх в загальну категорію «рента взагалі» і визначає її рівноцінною категорії додаткової вартості.

У працях Родбертуса розроблено теорію абсолютної ренти. Він пояснював, що у сільському господарстві вартість і додаткова вартість створюються меншим капіталом, ніж у промисловості, тому що тут немає сировини. Суть існування абсолютної ренти він пояснює тим, що ренту приносять усі ділянки землі. На відміну від Маркса, Родбертус заперечував існування диференціальної ренти. Основою утворення земельної ренти, Родбертус називає приватну власність на землю, яка є нетрудовим доходом власника землі. Заслугує уваги також теорія розподілу Робертуса. Розглядаючи суспільство як цілісний соціальний організм, він доводить про необхідність справедливого розподілу суспільного продукту. Він наголошує, що лише робітник створює всі блага у суспільстві, а власники землі і капіталу отримують ці блага у вигляді процента і ренти.

Великою заслугою Родбертуса є те, що він виділяє дві сторони у розподілі багатства — економічну і соціальну. Економічна дає змогу власникам землі і капіталу привласнювати частину суспільного продукту,

а соціальна забирає у робітника частину створеного ним продукту, що порушує справедливий розподіл. Виходячи із таких досліджень, Родбертус пропонує ліквідувати приватну власність, що допоможе ліквідувати нетрудові доходи і несправедливість розподілу у суспільстві.

Фердинанд Лассаль (1825—1864) — німецький соціаліст, учень К.Маркса. Його основні праці: «Система надбаних прав» (1861), «Програма робітників» (1862), «Наука і робітники» (1862), «Про суть конституції» (1862). У 1862 році створив «Загальний союз німецьких робітників».

Будучи послідовником К. Маркса, проповідував соціалістичні ідеї, критикував уряд і буржуазію, виступав захисником трудящих та засуджував їх важке життя, яке, на його думку, залежало від дії так званого залізного закону заробітної плати. Суть закону полягає в тому, що робітник одержує лише мінімум засобів існування, а не повний продукт праці.

Лассаль пропонував створення робітничих асоціацій, робітників перетворити на підприємців, які в асоціаціях одночасно були б і робітниками, і підприємцями. Тим самим було б ліквідовано різницю між заробітною платою і прибутком, а винагорода робітника, збільшилася б до повного продукту праці. На його думку, це шлях до мирного знищення експлуатації. На створення таких асоціацій капітал повинна виділити держава.

Отже, Лассаль протиставляє соціалізм капіталізму, а виробничі асоціації розглядає як перехідну форму до соціалістичного ладу, у якому праця буде спільною, а доходи розподілятимуться відповідно до трудового внеску кожного працівника.

Рушійною силою економічного прогресу Ф. Лассаль вважав розум, а джерелом права — державу, при цьому регулятором суспільних відносин виступає право. Суспільні зміни в державі можна досягти зміною законодавства, маніфестаціями, а не шляхом революції, як стверджували марксистки. Лассаль прагнув до того, щоб ініціатива розв'язання соціальних питань стала результатом науки та злагоди.

7.7. Відображення марксизму в працях українських та російських економістів

Розвиток марксизму наприкінці XIX ст. проходить трьома напрямками:

- розповсюдження ідей марксизму, пропаганда та подальший розвиток його теоретичних концепцій з урахуванням нових історичних умов;
- розробка ідей революційного суспільства;
- аналіз закономірностей еволюційного розвитку суспільства.

Наприкінці XIX—XX ст. в Україні економічна наука була зосереджена в університетах: Київському, Харківському, Новоросійському

(Одеському), Львівському та Чернівецькому. У Київському університеті, заснованому в 1834 р. як Імператорський університет Святого Володимира, викладали: відомий вчений, прихильник класичної школи політичної економії І. Вернадський; професори М. Бунге, Д. Піхно, О.Білімович — представники київської маржиналістської школи; Г. Цехановецький, котрий дотримувався поглядів історичної школи; М. Зібер — перший популізатор економічного вчення К. Маркса в Україні та Росії. В університеті працювали Г. Сидоренко — спеціаліст з фінансів та оборонної економіки; А. Антонович, котрий досліджував проблеми вартості; М.Яснопольський — читав комерційне право; В. Железнов, Л.Яснопольський, К. Воблий.

Послідовник марксизму **Микола Іванович Зібер** (1844—1888) — професор Київського університету. До основних праць М.Зібера відносять: «Нариси первісної економічної культури» (1883), в якій велика увага приділяється вивченню закономірностей економічного розвитку первісного суспільства; «Економічна теорія Карла Маркса» (1876—1882), в якій викладає і коментує зміст першого тому «Капіталу»; «Давід Рікардо і Карл Маркс у їхніх суспільно-економічних дослідженнях» (1885), в якій продовжується популяризація марксистської теорії. У своїй праці «Основи політичної економії» аналізує основні проблеми «Капіталу» та робить спробу застосування його ідей до аналізу умов російської дійсності і виділяє наявність капіталістичних відносин у сільському господарстві Росії, а саме: теорію вартості та грошей, капітал, вартість робочої сили, постійний та змінний капітал, машини і велику промисловість, теорію нагромадження капіталу та закон народонаселення. М. Зібер був вірним послідовником класичної школи А. Сміта і Д. Рікардо.

К. Маркс визнав Зібера як вченого європейського масштабу. Позитивно оцінив наукову творчість дослідника і М. Туган-Барановський. Вчення М. Зібера мало великий вплив на розвиток української економічної думки С. Подолинського, І. Франка, М. Драгоманова та російської — І. Плеханова, В. Каразіна та ін.

Микола Петрович Яснопольський (1846—1920) досліджував географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії. У центрі уваги його досліджень була людина та її потреби. Відмінності природних і культурно-економічних умов Яснопольський поклав в основу концепції просторової фінансової політики. Він доводив, що однакова для всіх місцевостей економічна політика може мати різні наслідки. Фінансова рівність може перетворюватись на свою протилежність — нерівність. Однакове оподаткування, без огляду на культурні традиції і трудові орієнтації населення, може завдати шкоди розвитку економіки і підприємства.

М.П. Яснопольський розглядав величину фінансових доходів держави залежно від різних господарських факторів, зокрема, від рівня інтенсивності й ефективності. Крім того, простежено зв'язок оподатку-

вання з міграцією населення, тобто різні види еміграції ослаблюють фінансову силу території. Міграція населення сигналізує про необхідність виправити господарське становище і недоліки фінансової системи з географічного огляду. Географічний розподіл державних витрат учений розглядає враховуючи значення для державної скарбниці кожної частини держави як місця здійснення витрат; відношення витрат до числа мешканців даної місцевості; відношення витрат до простору.

У Харківському університеті, заснованому в 1805 р. за ініціативою В. Каразіна, економічна наука викладається на різних кафедрах юридичного факультету. Першими викладачами політекономії були запрошені з Німеччини ад'юнкти Йосип Ланг і Людвіг Генріх фон Якоб. Наприкінці XIX ст. у Харківському університеті економічні дисципліни викладали К. Геттенберг, І.Срезневський, І. Сокальський (політекономію і статистику), М.Олексійко (фінансове право), Г. Цехановецький (політекономію), М.Косовський, І. Миклашевський (статистику), П. Мигулі (фінансове право), В. Левицький (поліційне право) та ін.

Однією із суттєвих ознак українського менталітету, на думку видатного історика В.Б.Антоновича, є велика пристрась до гуманітарних наук, зокрема до політекономії. Найкраще це підтверджує українська наукова школа економічної кон'юнктури, що виникла на рубежі XIX—XX ст. і мала помітний вплив на основні напрями світової економічної думки минулого століття. Засновником цієї школи був **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865—1919), який прагнучи з'ясувати проблеми відтворення суспільного продукту, всебічно проаналізував умови його реалізації за простого й розширеного відтворення і показав упушення своїх наукових попередників, які надто переоцінювали особисте споживання в забезпеченні економічного зростання.

Досліджуючи промислові цикли на прикладі Англії XIX ст., а також хвилеподібний перебіг промислового піднесення і спаду, Туган-Барановський визначає причини виникнення криз, які криються в самій природі капіталістичного господарства, через те, що, по-перше, робітник у ньому є простим засобом виробництва, по-друге, воно має тенденцію до необмеженого розширення, по-третє, воно в цілому є неорганізованим.

Теорія економічної кон'юнктури дістала свого розвитку в працях українських економістів, які опинились в західних осередках еміграції під керівництвом учня і послідовника М.І. Туган-Барановського **В. Тимошенка** (1885—1965). В. Тимошенко простежував економічні коливання у сільському господарстві, в основному на базі динаміки цін. Він розкрив роль цін, зростання промислового виробництва, управлінського потенціалу, інших стимулюючих факторів розвитку сільського господарства, його зв'язки з промисловістю, участь у міжнародних економічних відносинах в умовах депресії, зробивши відповідні, цінні для науки і практики, узагальнення.

Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891) — відомий політичний діяч і науковець, послідовник марксистського вчення. Соціальні пере-

творення пропонував здійснити шляхом проведення революції, головною рушійною силою якої вважав селянство. Основним злом капіталізму вважає приватну власність і висуває вимогу її революційного знищення. Аналізуючи вчення Маркса С.Подолінський виділяє такі категорії як капітал, необхідний і додатковий час, додаткова вартість тощо. Аналізуючи економічний розвиток капіталізму в Україні, він характеризує три стадії розвитку промисловості: «ремесло, мануфактуру і фабрично-заводське виробництво». Основне вчення С. Подолінського — це вчення про збереження енергії, на яку великий вплив має людська праця.

Найбільше прославився С.Подолінський своїм дослідженням «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», вперше опублікованим 1880 року в Петербурзі, яке згодом побачило світ німецькою, французькою та італійською мовами.

Значну увагу С.Подолінський приділяв проблемі державного устрою і принципу федералізму. Основним осередком федерації визнавалась община — це і основа господарської структури, і орган політичного самоврядування.

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) — видатний український історик, публіцист, етнограф, літературний критик. Велику увагу приділяв економічним проблемам. Досліджував аграрні відносини в Україні після реформи. Він зазначав, що реформа була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів, але не селян, які одержали так звану волю «без землі». Втративши землю, селяни йшли у наймити до капіталістів, крім поміщиків їх експлуатували ще й капіталісти. Проте Драгоманов був не проти капіталістичного способу виробництва. Він зазначав, що розвиток капіталізму сприяє розвитку продуктивних сил і прискорює технічний прогрес, тобто визнавав об'єктивну закономірність суспільного розвитку. Будучи послідовником Маркса і Енгельса він був противником марксистської класової боротьби, перехід до нового суспільства він пропонував шляхом соціально-економічних реформ, а саме, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, покращення умов праці тощо.

Його державно-правова концепція поєднувала соціалістичні ідеї, ідеї соціальної рівності і справедливості з буржуазно-демократичними ідеями конституційного права, місцевого самоуправління, необхідністю політичної боротьби.

Під впливом марксизму і соціалістичної ідеології М.Драгоманова та С.Подолінського розвиває свою ідею єдиної української нації **Остап Сергійович Терлецький** (1850—1902). Конституційна доктрина О. Терлецького передбачала надання політичних та економічних прав трудящим, досягнення рівності всіх перед законом і рівності закону для всіх з метою втілення принципу повної соціальної справедливості. Для нього ідеальною є федеративна демократична республіка, де суд вершить громада, яка поєднує законодавчу, виконавчу та судову владу, тобто республіка, де панує демократія і здійснюється принцип верховенства волі народу. Терлецькому належить значний внесок у збагачен-

ня української юридичної етнографії і дослідження проблем вітчизняного державотворення козацької доби.

Іван Якович Франко (1856—1916) революціонер-демократ, за фахом не був економістом, але вивчав політичну економію, вважаючи її найважливішою з усіх наук. Особливу увагу І. Франко приділяв трудовій теорії вартості, вченням про працю та поділ праці. Вчений був прихильником історичної школи, підтримував «залізний закон» формування заробітної плати Лассаля, теорію народонаселення Т. Мальтуса, критикував маржиналізм. І. Франко все ж схилився до марксизму. Заслугою великого каменяра є те, що він переклав 24-ий розділ першого тому «Капіталу» Маркса, а також книгу Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» українською мовою.

І. Франко розглядав проблему співвідношення влади в родовому суспільстві і державної влади з матеріалістичних позицій. Франко був прихильником федеративної форми державної влади, тобто лише соціалізм і федералізм здатні забезпечити вільний розвиток народів. Основним принципом майбутньої федерації народів є принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу. Відстоюючи федералізм, І. Франко виступає проти космополітизму М. Драгоманова та інтернаціоналізму марксистів.

Георгій Валентинович Плеханов (1856—1918) — засновник групи «визволення праці», критикує концепції представників пізньої класичної політичної економії. Пропонує марксистську теорію наукового соціалізму, аналізує економічні передумови соціалістичної революції. У статті «Соціалізм і політична боротьба» (1883) Плеханов критикував народництво, основну увагу акцентує на історичній місії робітничого класу, розвивав ідеї Маркса про диктатуру пролетаріату як головної умови перемоги соціалізму. В праці «Наші розбіжності» (1885) прослідковується гостра критика ліберального народництва щодо їх поглядів на теорію вартості, відтворення, економічних криз.

Плеханов в основному поділяв погляди марксизму, але у визначенні предмета політичної економії виділяє поняття «соціально-економічних» та «виробничо-організаційних» відносин. Це дало йому можливість трактувати суперечності капіталізму як суперечності в системі суспільних відносин виробництва.

Подальший розвиток марксизму відображений у працях **Едуарда Бернштейна** (1850—1932), який започаткував такий напрям економічної теорії марксизму, як ревізіонізм. Він пропонує поєднати теорію вартості Маркса з теорією граничної корисності для визначення поняття економічної вартості. В своїх працях «Проблеми соціалізму» (1896—1898), «Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899) він виклав основи нового соціалістичного вчення — соціал-реформізму. Бернштейн критикував наступні концепції марксистської теорії: вчення про історичний та діалектичний матеріалізм, трудову теорію вартості, вчення про додаткову вартість, концепцію заробітної плати, закон капіталістичного нагромадження.

Бернштейн запропонував власну теорію економічного розвитку, в якій центральною ланкою стала теорія демократизації капіталу, в якій він відстоював ідею пом'якшення суперечностей капіталізму. Він визнавав класову боротьбу, але виступав проти її насильницьких реформ, а класову диктатуру вважав ознакою низької політичної культури та кроком назад в розвитку. В результаті Бернштейн побудував модель «класового миру» при відсутності соціальних суперечностей, а всі члени громадянського суспільства однаково володіють рівними частинами національного багатства та зацікавленні в його примноженні.

Карл Каутський (1854—1938) у працях «Соціальна революція» (1902), «Теорія криз» (1902), «Шлях до влади» (1909) зосереджує увагу на дослідженні імперіалізму, під яким розуміє колоніальну політику, що виникає внаслідок нерівномірності розвитку промисловості і сільського господарства. Він припускає, що соціальна революція може відбутися і без зламу старої державної системи шляхом завоювання більшості в парламенті на демократичних виборах. Тобто Каутський вважав, що здолати імперіалістичну політику засобами самого капіталізму, вбравши політику вільної торгівлі та мирної демократії.

Рудольф Гільфердінг (1877—1941) у праці «Фінансовий капітал» (1910) вводить в політичну економію категорію «фінансовий капітал», який відображає процес мобілізації і концентрації банківського капіталу з промисловим. Формулює основні риси імперіалізму: фінансовий капітал; колоніалізм. Гільфердінг дав характеристику акціонерного капіталу, фіктивного капіталу, діяльності бірж та банків. У теорії грошей він притримувався номіналістичних та кількісних поглядів. Особливе значення надавав паперовим грошам.

Гільфердінг був прихильником «організованого капіталізму», «господарської демократії», оскільки капіталізм у 20-ті роки ХХ ст. переживає період трансформації, а зростання монополій веде до ліквідації анархії виробництва і створення єдиного планового господарства.

У 20—30 роки ХХ ст. у СРСР ідеї марксизму розвивали такі видатні економісти, як А. Чаянов, М. Кондратьєв, М. Туган-Барановський, А. Богданов, С. Струмлін, Г. Крижановський, К.Воблій, Л. Яснопольський, М. Птуха. Вчені у формі дискусій досліджували предмет політичної економії, товарно-грошові відносини, становлення та розвиток соціалістичної власності. Їх ідеї охоплювали широке коло питань щодо сутності перехідного періоду, шляхів розвитку плану та ринку, методів планування, ціноутворення, кредиту тощо.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. Що є рушійною силою розвитку людства за Сен-Сімоном?
2. Які стадії еволюції суспільства визначав Сен-Сімон?
3. У чому суть історичної концепції Ш. Фур'є?

4. Що є причиною економічних криз у теорії Р. Оуена?
5. Який зв'язок існує між марксизмом і класичною політичною економією?
6. У чому особливості відображення у вченні К. Маркса соціально економічних проблем капіталістичного суспільства?
7. У чому полягає внесок К. Маркса у трудову теорію вартості?
8. Яку роль, на думку К. Маркса, виконує класова боротьба і в чому причина цієї боротьби?
9. Що зумовлює поділ суспільства на класи за марксистською теорією?
10. Які об'єктивні передумови загибелі капіталізму як суспільно-економічної формації висуває К. Маркс?
11. Які теорії К. Маркса були доповнені В.І. Ленінінм?
12. Особливості економічних поглядів К. Родбертуса.
13. У чому суть економічної програми Ф. Лассала?
14. Кого з українських економістів відносять до послідовників марксизму?

Тести

---

1. Прибуток К.А. Сен-Сімон визначає як:

1. Відрахування від продукту праці робітника.
2. Сукупний дохід відповідно до праці і вкладеного капіталу.
3. Винагороду за утримання від споживання.
4. Дохід, який продавець отримав від усіх товарів за мінусом видатків.

2. Хто із перелічених економістів є автором роботи «Катехізис індустріалів»?

1. Ф. Ліст.
2. К. Маркс.
3. К.А. Сен-Сімон.
4. Ф. Кене.

3. К.А. Сен-Сімон критикував власність:

1. Приватну.
2. Державну.
3. Суспільну.
4. Колективну.

4. Яка з перелічених рис не притаманна новому суспільству К.А. Сен-Сімона?

1. Всі люди повинні працювати.
2. Не буде експлуатації людини людиною.
3. Буде панувати принцип: від кожного за здібності, кожній здібності за її діла.
4. Буде панувати гармонія ринкових сил попиту і пропозиції.

5. За К.А. Сен-Сімоном, формою нового суспільства є:

1. Асоціація.

2. Корпорація.
3. Банк.
4. Завод.

6. Представником якого напрямку вважають К.А.Сен-Сімона?

1. Утопізму.
2. Марксизму.
3. Інституціоналізму.
4. Монетаризму.

7. Джерелом якого вчення став утопічний соціалізм?

1. Кейнсіанства.
2. Монетаризму.
3. Марксизму.
4. Інституціоналізму.

8. Термін «пролетаріат» в економічну науку запровадив:

1. Ф. Ліст.
2. К. Маркс.
3. С. Сімонді.
4. К. Сен-Сімон.

9. Автором ідеї про необхідність соціального страхування робітників за рахунок підприємця є:

1. К. Маркс.
2. Ф. Ліст.
3. С. Сімонді.
4. К. Сен-Сімон.

10. Яку форму правління вважав Т. Мор найприйнятнішою для «Утопії»:

1. Пряму демократію.
2. Представницьку демократію.
3. Демократичну республіку.
4. Поєднання прямої та представницької демократії.

11. Який державний устрій Дж. Кампанелла вважав ідеальним:

1. Демократичну республіку.
2. Абсолютну монархію.
3. Теократичну республіку.
4. Охлократичну диктатуру.

12. Що, на думку Шарля Фур'є, є рушійною силою соціального прогресу:

1. Протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами.
2. Класові суперечності.
3. Пристрасті людей.
4. Природні умови.

13. В якому випадку найповніше характеризуються проблеми, які досліджував К. Маркс:

- а) Теорії трудової та додаткової вартості, закон вартості.
- б) Заробітна плата та форми додаткової вартості.
- в) Загальний закон капіталістичного нагромадження.
- г) Суть товару, грошей і капіталу, кругообіг та оборот капіталу.
- д) Суспільне відтворення, його схеми та пропорції, циклічність економічного розвитку.
- е) Доходи та їх джерела.

- 1. а, б, в.
- 2. г, д, е.
- 3. а, б, в, г.
- 4. д, е.
- 5. а, б, в, г, д, е.

14. В якому випадку найповніше відбито уявлення К. Маркса про суть капіталу:

- а) Капітал — засоби виробництва.
- б) Капітал — матеріальні ресурси, задіяні у виробництві.
- в) Капітал — гроші, що приносять дохід.
- г) Капітал — самозростаюча вартість.
- д) Капітал — вартість, що приносить додаткову вартість.
- е) Капітал — відносини експлуатації найманої праці.

- 1. а, б.
- 2. в, г, д, е.
- 3. а, б, в.
- 4. г, д, е.
- 5. а, б, в, г, д, е.

15. У центрі досліджень марксистської політичної економії знаходиться категорія додаткової вартості. У якому випадку трактування категорії «додаткова вартість» відповідає визначенню самого К. Маркса?

- 1. Додаткова вартість — додатковий прибуток від застосування капіталу.
- 2. Додаткова вартість — вартість, створена постійним капіталом.
- 3. Додаткова вартість — результат неоплаченої праці найманого робітника.
- 4. Додаткова вартість — це новостворена вартість.
- 5. Додаткова вартість — одна із форм прибутку.

16. Яке із наступних положень характеризує уявлення К. Маркса про суть грошей:

- 1. Гроші — це товар особливого роду, який слугує загальним еквівалентом для усіх інших товарів.
- 2. Гроші — це боргові зобов'язання, які виконують функції засобів платежу і обігу.

3. Гроші — це номінальні знаки, які не мають внутрішньої вартості.
4. Гроші — це дорогоцінні метали, які виражають вартість усіх товарів.
5. Гроші — це все, що виконує функції грошей.

17. Яке із наступних визначень вартості належить К.Марксу:

1. Вартість визначається кількістю праці, витраченої на виробництво золота і срібла.
2. Вартість блага визначається його корисністю.
3. Вартість визначається кількістю суспільно необхідної праці, витраченої на виробництво товару.
4. Вартість товару визначається витратами його виробництва.
5. Вартість блага визначається його граничною корисністю.

18. В якому випадку правильно викладено зміст закону капіталістичного нагромадження, сформульованого К. Марксом:

1. Прогрес продуктивних сил при капіталізмі супроводжується нагромадженням капіталу.
2. У процесі нагромадження капіталу зростає безробіття.
3. Нагромадження капіталу супроводжується відносним зубожінням осіб найманої праці.
4. У процесі нагромадження капіталу посилюється експлуатація найманої праці.
5. У всіх попередніх випадках розкривається зміст закону капіталістичного нагромадження.

19. В якому випадку вказується на елементи програми «соціалізації» капіталізму, яку запропонував англійський соціаліст-утопіст Р. Оуен:

- а) Створення кооперативної общини на основі спільної праці усіх членів суспільства.
- б) Відміна грошей та їх заміна квитанціями так званих «трудових грошей».
- в) Створення «спілки виробників» і продаж підприємств профспілкам.
- г) Кооперація виробництва для ліквідації системи найманої праці.
- д) Введення земельного податку для соціалізації ренти.
- е) Відміна права спадщини для обмеження соціальної нерівності.

1. а, б, в.
2. г, д, е.
3. а, б, в, г.
4. д, е.
5. а, б, в, г, д, е.

20. В якому випадку правильно вказується на причину циклічних коливань економіки, яку висунув К. Маркс?

1. Нестача сукупного попиту в економіці.
2. Масова заміна активної частини основного капіталу.
3. Надлишок капіталу в економіці.
4. Ефект зворотної акселерації інвестицій.
5. Недоспоживання населення.

21. Яке із наступних визначень прибутку належить К.Марксу:

1. Прибуток — дохід на капітал у виробничій формі.
2. Прибуток — дохід підприємця від реалізованої продукції.
3. Прибуток — перевищення доходу підприємства над його витратами.
4. Прибуток — неоплачена частина вартості, створеної найманою працею.
5. Прибуток — перетворена форма додаткової вартості.

22. Основним законом капіталізму за К. Марксом є:

1. Зростання добробуту населення.
2. Зростання багатства капіталістів і бідності трудящих.
3. Зростання органічної будови капіталу.
4. Збільшення виробництва додаткової вартості.

23. Як називається перший том «Капіталу»?

1. «Процес капіталістичного виробництва, узятий в цілому».
2. «Процес виробництва капіталу».
3. «Процес обігу капіталу».
4. «Теорія додаткової вартості».

24. Який заголовок мав другий том «Капіталу» К. Маркса?

1. «Процес обігу капіталу».
2. «Процес виробництва капіталу»;
3. «Процес капіталістичного виробництва»;
4. «Процес руху капіталу».

25. Яке з наступних визначень заробітної плати належить К.Марксу:

1. Заробітна плата — ціна найманої праці;
2. Заробітна плата — мінімум засобів існування робітника та членів його сім'ї;
3. Заробітна плата — перетворена форма вартості і ціни робочої сили;
4. Заробітна плата — природна ціна праці;
5. Заробітна плата — ринкова ціна праці.

26. Хто з ідеологів ліберального та демократичного рухів в Україні був розробником концепції історичного розвитку та політичної доктрини:

1. М. Костомаров.
2. М. Драгоманов.
3. С. Подолинський.
4. О. Терлецький.

Тема 8.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОГО СВИТОГЛЯДУ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО. НІМЕЦЬКА ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Зародження системи національної політичної економії в Німеччині. Економічні погляди Ф. Ліста.

Концепції історичної школи. Історична школа права. Державно-правова концепція І. Канта. Теорія політичного лібералізму Канта. Політико-правові погляди Г. Гегеля. Теорія громадянського суспільства Гегеля. Історична школа права Німеччини першої половини ХІХ ст. (Г. Гуго, Ф.Савіньї, Ф. Пухта). Теорія стадій історичного розвитку права Ф. Савіньї. Розвиток концепцій лібералізму в працях Б. Константа, А. Торквіля та І.Бентама.

Опозиція класичній школі, критика гедонізму. Інституціоналізм історичної школи. В. Рошер, К. Кнісс, Б. Гільдебрандт.

Нова історична школа. Дослідження соціальних проблем, ролі соціальних інститутів. Започаткування соціал-націоналістичних ідей. Теорії державного регулювання економіки. Г. Шмоллер, Л. Брентано, К. Бюхер.

Виникнення інституціонального напрямку в німецькій політичній економії. Теорії соціально орієнтованого та свідомо сформованого суспільства В. Зомбарта, М. Вебера.

Соціальний напрям у політичній економії. Ідеї реформізму Р.Штаммлера, Р. Штольцмана.

8.1. Зародження системи національної політичної економії у Німеччині

8.2. Вчення про державу та право у Німеччині кінця ХVІІІ–першої половині ХІХ ст. Історична школа права

8.3. Становлення ідей історичної школи (В. Рошер, К.Кнісс, Б. Гільдебрандт)

8.4. Нова історична школа (Г. Шмоллер, Л. Брентано, К.Бюхер). Теорії державного регулювання економіки

8.5. Виникнення інституціонального напрямку в німецькій політекономії

8.6. Соціальний напрям у політичній економії. Ідеї реформізму Р. Штаммлера і Р. Штольцмана

8.1. Зародження системи національної політичної економії у Німеччині

Критичне переосмислення деяких основоположних принципів класичної школи пов'язане з ідеями ще одного напрямку в економічній науці, який сформувався у першій половині XIX ст. Представники цієї течії звернули увагу на надмірну абстрактність і необгрунтований універсалізм класичної школи, що претендувала на розкриття єдиних і загальних для всіх часів і народів «природних» законів, які управляють господарчими процесами. При такому підході зовсім не враховуються особливості історичного розвитку окремих країн, їх національно-культурні традиції, конкретні умови, у яких формуються господарські інститути і способи їх функціонування. У протигагу індивідуалізму класичної школи висувалося поняття нації як єдиного господарського організму, економічні та правові дії якого підпорядковувалися не егоїстичним інтересам особистості, а колективним завданням і цілям, які в різних націй можуть бути різними, а тому вивести єдині принципи і закони, які б в однаковій мірі застосовувалися до всіх, неможливо.

Подібні погляди були близькі представникам тих країн, що відстали у своєму економічному розвитку і не могли конкурувати з більш розвинутими у промисловому відношенні державами. Для них визнання загальних економічних законів означало виправдання їхньої відсталості, що була наслідком неминучих «природних» процесів, так само як і передові позиції більш розвинених країн. Твердження, що кожна країна розвивається за своїми законами, посіало надії на можливість рівноправних відносин, усуваючи фатальну причеченість на економічну відсталість.

Сприятливим ґрунтом для поширення такого роду ідей виявилася Німеччина, що у першій половині XIX ст. була країною політично роздробленою й економічно слабозрозвинутою, обплутаною мережею феодалних пережитків. Прагнення до подолання відсталості і більш динамічного розвитку знайшло відображення в поглядах представника прогресивної національної буржуазії **Фрідріха Ліста** (1798—1846). Свої ідеї він виклав у книзі «Національна система політичної економії» (1841), де, полемізуючи з класичною школою, відстоює право кожної нації на специфічний характер розвитку. Теоретичним обґрунтуванням цього є його вчення про стадії економічного розвитку. Кожна нація проходить у своєму русі ряд послідовних етапів. Лист виділяє п'ять таких стадій: мисливську, пастушу, землеробську, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-торгову. Різні країни в даний момент можуть перебувати на різних стадіях розвитку, а тому їхні економіки не можуть підпорядковуватися єдиним універсальним законам. Відповідно до цього повинна будуватися й економічна політика держави, що враховує особливості тієї стадії; на якій перебуває країна,

щоб щонайкраще вирішити головне завдання — сприяти розвитку продуктивних сил нації. Так, торгові взаємовідносини країн, які перебувають на одній стадії розвитку можуть дотримуватися принципу вільної торгівлі. Але для країн, які перебувають на різних стадіях, цей принцип не підходить, тому що менш розвинута країна свідомо програє, не витримуючи конкуренції з боку промислово більш розвинених країн. У цій ситуації для неї більш придатною буде протекціоністська політика, яка захищає молоду вітчизняну промисловість від іноземної конкуренції. Ліст однак бачить і негативні наслідки протекціонізму, який створює пільгові умови вітчизняним виробникам, що послабляє для них стимули пошуку найбільш ефективних варіантів економічних рішень. Тому він веде мову про «виховний протекціонізм», який підтримує національну промисловість лише доти, поки вона не зміцніє і не досягне того ж рівня, що і її іноземні конкуренти. Після цього стає можливим і доцільним повернутися до політики вільної торгівлі. Свої висновки Ліст намагається підкріпити докладним описом господарської історії європейських країн, чому присвячена значна частина його книги. Звернення до економічної історії стає важливим аргументом в обґрунтуванні закономірностей господарського життя.

Цей підхід був сприйнятий, розвинутий і в кінцевому рахунку оформлений в особливий напрямок в економічній науці, який одержав назву **історичної школи**. Його представники, професори німецьких університетів, не просто сприйняли ідеї Ліста про стадійність господарського розвитку і про специфічний для кожної нації характер економічних відносин, але й узагальнили їх у понятті «історичного методу в політичній економії». Написані ними праці не тільки містять багатий фактичний матеріал з історії господарських форм і інститутів, але і претендують на принципово новий методологічний підхід до аналізу економічних явищ. Суть його полягала у відмові від методу наукової абстракції як способу пізнання і заміні його описом еволюції господарських процесів у різних народів. Тільки простеживши виникнення, розвиток і послідовну зміну різних форм господарської організації суспільства можна зрозуміти, що являє собою економіка. При цьому стає очевидним, що кожна країна неповторна у своєму розвитку і те, що доцільно для однієї, стає безглуздом для іншої. Тому безглуздо говорити про створення єдиної, загальної для всіх економічної теорії.

Ф.Ліст був прихильником ліберальних ідей (у тій їхній частині, що стосувалась розвитку капіталістичної промисловості) і реформ, перешкодою для яких, на його думку, була внутрішня митна політика Німеччини (в країні існували митні кордони між окремими державами конфедерації).

Вивчаючи економічні погляди Ліста, слід зосередитись на таких напрямках його вчення:

➤ заперечення космополітизму (науки про те, як людство в цілому може досягти високого рівня добробуту) і необхідність переходу до

«істинної політекономії» (науки про те, якого типу політики має дотримуватись нація, щоб стати освіченою і багатую);

➤ доведення похідного характеру приватних інтересів від суспільних;

➤ розуміння категорії «продуктивні сили», змісту, напрямків і можливостей реформування;

➤ розуміння конкуренції як протиборства національних інтересів (він називає їх «приватними інтересами націй»).

Формулюючи економічну програму розвитку німецької економіки Ф.Ліст наголошує на необхідності застосування мобілізаційної моделі, яка передбачає на першому етапі її закритість (автарктичність, самодостатність). Важливими пунктами економічної політики він вважає високий рівень освіти та «індустріальне виховання нації», а інвестиційну доктрину розглядає не орієнтовану на економічні стимули, а як складову загальнонаціональної політики.

Отже, Ліст визнавав політичну економію наукою про складові державної політики, в основу якої покладено доктрину економічного розвитку окремої нації, що суперечило класичній економічній науці, яка вивчала проблеми загальноцивілізаційного розвитку, його стимули та закономірності.

Основний об'єктивний закон розвитку суспільства, на його думку, полягає в тім, «що численні покоління, що настають одне за одним, поєднують свої сили, щоб досягти єдиної мети, і розподіляють у певному розумінні між собою зусилля, котрих потребує досягнення цієї мети». У цьому визначенні відбивається методологія Ліста, історична та національна водночас. Вона інша, ніж у класиків, які всі покоління розподіляли за формаціями, прив'язуючи їх за допомогою їхніх приватних інтересів до форми власності і в такий спосіб визначаючи основний економічний закон суспільного розвитку (за Смітом і Рікардо — отримання максимального прибутку).

8.2. Вчення про державу та право у Німеччині кінця XVIII — першій половині XIX ст. Історична школа права

Державно-правова думка Німеччини кінця XVIII—першої половини XIX ст. сформувалась під впливом ідеології Просвітництва, ідей американської і особливо Великої французької буржуазної революції, уповільненим процесом індустріалізації та низьким рівнем модернізації всіх сфер суспільного виробництва, а також особливістю внутрішнього життя Німеччини, яке характеризувалось політичною роздробленістю, економічною відсталістю, небезпекою втрати незалежності держави або частини її території. Державно-правові концепції цього періоду представлені в праці І. Канта, Г. Гегеля, Й.Фіхте.

Родоначальником німецької класичної філософії, засновником критицизму, основоположником теорії правової держави був німецький філософ **Імануїл Кант** (1724—1804). Свою державно-правову концепцію він виклав в працях «Ідея загальної історії під космополітичним кутом зору» (1784), «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «До вічного миру. Філософський проєкт» (1795), «Метафізичні засади вчення про право» (1797). В основу своєї концепції І. Кант поклав етику. Найвищою цінністю в суспільстві Кант вважає людину, що має власну гідність і не може виступати засобом реалізації планів інших суб'єктів. Людина є суб'єктом моральної свідомості і сама визначає свою поведінку, керуючись імперативами (правилами), які І.Кант поділяв на гіпотетичні та категоричні (рис. 8.1).

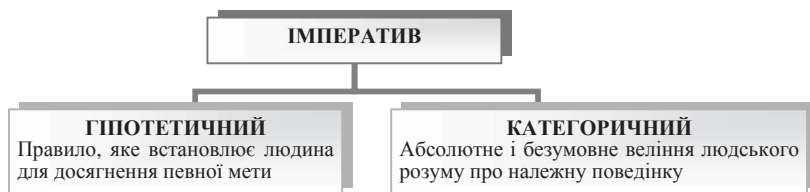

Рис. 8.1 Визначення імперативу за Кантом

Кант підкреслював, що запорукою додержання вимог категоричного імперативу є повага до морального закону і виконання морального обов'язку. Порушення вимог морального закону призводить до свавілля, яке може бути обмежене правом. За Кантом, **право** — це сукупність умов, що обмежують свавілля одного індивіда у відношенні до іншого під кутом зору загального закону свободи та запобігання юридичним конфліктам у суспільстві. Право покликане регулювати зовнішню поведінку людей, а основним завданням права є гарантування моралі такого соціального простору, у якому змогла б вільно реалізуватися свобода індивіда.

І.Кант підкреслює, що загальнообов'язковість права забезпечується засобами примусу. Носієм цього примусу є держава, яка зобов'язана функціонувати в рамках вимог права, а її устрій і режим мають максимально відповідати принципам права (концепція правової держави). Забезпечення правового порядку та запобігання деспотизму досягається через узгодження та взаємодію трьох гілок влади:

- законодавчої (належить суверенній «колективній волі народу»);
- виконавчої (зосереджена в руках законного правителя і підпорядкована законодавчій владі);
- судової (призначає виконавчу владу).

Характеризуючи право, І.Кант розрізняє три його категорії: природне право, позитивне право, справедливість (рис. 8.2).

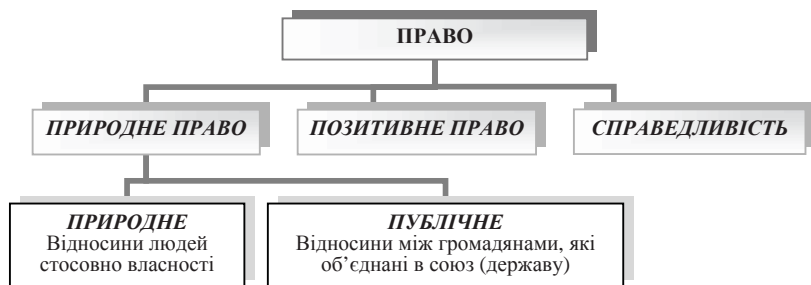

Рис .8.2 Складові права за Кантом

I. Кант розвинув теорію політичного лібералізму, важливим компонентом якої є обґрунтування ідеальної правової держави. Походження держави I. Кант розглядав як акт договору між людьми, що укладається з метою взаємної вигоди. Серед форм правління держави філософ виділяє: автократію (абсолютизм), аристократію, демократію, республіку та деспотію. Ідеальною формою правління Кант вважав республіку — конституційну монархію з розподілом влади. Перехід до ідеальної держави можливий лише через реформи «зверху», а не через насильницькі революції.

I. Кант висунув концепцію союзу незалежних правових держав та обґрунтував ідею «всесвітнього громадянства». В своїй праці «До вічного миру. Філософський проект» розробив та обґрунтував проект «вічного миру», для якого необхідно виконання шести попередніх та чотирьох основних умов (талб. 8.1).

Створення проекту «вічного миру» привело Канта до розробки концепції міжнародного права.

Таблиця 8.1

УМОВИ «ВІЧНОГО МИРУ»

Попередні умови	Основні умови
Неможливо включати в умови мирного договору те, що може відновити війну	Договір про вічний мир мають укласти республіки
Неможливо придбати державу за нормами приватного права (як спадщину чи подарунок)	Результатом договору має стати федерація вільних держав
Розпуск постійної армії	
Не використовувати державні позики для ведення воєнних дій	Має забезпечуватись всезагальна гостинність держав (культурний обмін)
Невтручання держави у внутрішню політику іншої держави	Керівники держав мають радитись із філософами
Воєнні дії у майбутньому не повинні викликати недовіру сторін	

Науковий аналіз та пізнання сутності держави і права зробив німецький філософ, засновник діалектичного вчення, в основі якого лежить система поглядів об'єктивного ідеалізму, **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770—1831)**. Політико-правові погляди знайшли відображення в його працях: «Феноменологія духа» (1806), «Наука логіки» (1812—1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1821), «Філософія всесвітньої історії» (1821—1822), «Англійський біль про реформу 1831 р.» (1831).

Гегель вперше розрізнив поняття держави і громадянського суспільства, розглянув державу в трьох вимірах та розробив концепцію громадянського суспільства. Державно-правова концепція стала синтезом платонівсько-аристотелівських поглядів на державу як цілісний механізм з досвідом християнства і лібералізму, визнанням індивідуальних прав і свобод, рівності усіх перед законом.

Намагаючись пояснити поступальний розвиток людського суспільства, Гегель виділив в історії людства три основні фази: східну (деспотичну, оскільки по-справжньому вільним там є лише монарх-деспот); античну (породжує демократичний або аристократичний устрій, за якого вільні лише окремі індивіди, а більшість позбавлена цього права); германсько-християнська (людина визнається як самоціль та самоцінність всього існуючого). Але тільки в середньовічному германсько-християнському світі свобода, мораль поєднуються з індивідом, а свобода усвідомлюється як загальносуспільне багатство. В умовах конституційної монархії можливий найвищий вияв позитивної свободи, тобто свободи нації, яка поєднує в собі свободу окремих індивідів.

За теорією Гегеля, громадянське суспільство — це опосередкована через працю система потреб, яка ґрунтується на принципі панування приватної власності і на загальній формальній рівності людей, при цьому право приватної власності є основою правової рівності в громадянському суспільстві. До основних властивостей громадянського суспільства Гегель відносив наявність взаємодії та взаємозв'язку незалежних один від одного індивідів; усвідомлення індивідом своєї залежності не лише від результатів власної праці, а й від блага інших осіб; усвідомлення загальної залежності потреб та інтересів усіх членів суспільства.

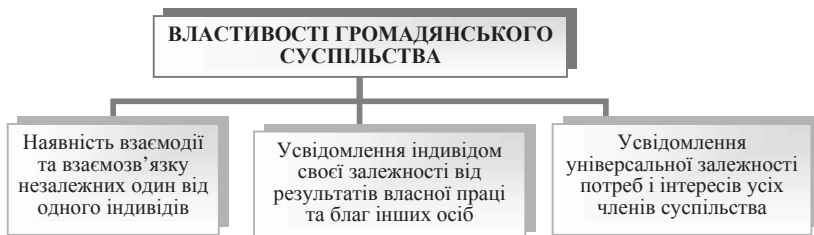

Рис. 8.3. Основні властивості громадянського суспільства за Г.Гегелем

Гегель розробив політико-правове вчення про поділ влади в державі, за яким влада поділяється на законодавчу, урядову та владу правителя. Такий поділ філософ вважає гарантією публічної свободи та єдності держави. При цьому він критикує демократичну ідею народного суверенітету. Політичним ідеалом Г. Гегель вважав конституційну монархію, яку визначав як компроміс між дворянством і буржуазією, пояснював необхідність заміни існуючого в Німеччині напівфеодального ладу буржуазним.

Таким чином, Гегель обґрунтував необхідність буржуазних перетворень, був прибічником конституційної монархії, буржуазних прав і свобод, приватної власності та свободи договорів.

Історична школа права сформувалась у Германії у першій половині XIX ст., засновником якої був Г. Гуго та його послідовники Ф. Савіні і Ф. Пухта. Представники цієї школи виступили з критикою школи природного права та відстоювали ідею позитивного права. Позитивне право — це сукупність приписів держави та її законодавчих органів та норм, що складаються в процесі розвитку суспільства.

Густав Гуго (1764—1841) — професор права Геттінгенського університету — в своїх працях «Підручник з історії римського права» (1790), «Підручник природного права, або філософія позитивного права» (1798) розглядав процес історичного розвитку права, визначив теорію органічного розвитку права, критикував концепцію природного права. На думку Гуго, право утворюється стихійно, з плином часу, з потреби невідкладного розв'язання спірних питань.

Послідовник Гуго професор права Берлінського університету **Фрідріх-Карл фон Савіні** (1779—1861) вважав право витвором народного духу, складовою цілісної народної культури. Він визначив стадії розвитку права, де виділяв стадію природного права, наукового та законодавчого права (рис.8.4):

Рис. 8.4. Стадії історичного розвитку права за теорією Савіні

Таким чином, Савіні обґрунтував ідею послідовності права, згідно з якою вчене право має органічно виходити з природного права, а законодавче право, в свою чергу, виходити з наукового права. Також Савіні критикував поспішне прийняття законів правителями.

Послідовник Савіні професор Берлінського університету **Георг-Фрідріх Пухта** (1798—1846) (автор концепції об'єктивно існуючого в свідомості народу права) вважав, що воля окремої людини не відіграє у праві ніякої ролі. Право створюється волею історичної необхідності, воно є результатом тих обставин, які історично склалися у суспільстві. Пухта розрізняв видимі та невидимі джерела права. При цьому видимі джерела — це форми виразу народного духу (звичайне право, законодавче та наукове право).

Також у першій половині XIX ст. отримав розвиток другий напрям політико-правової ідеології, в якому переважали спочатку інтереси особистості, а потім — держави. Його розвивали представники французького та англійського лібералізму Б.Констан, А.Токвіль, І.Бентам.

Бенжамен Анрі Ребека де Констан (1767—1830) у своїх працях «Про дії терору» (1797), «Про політичні реакції» (1797), «Про свободу стародавніх у порівнянні з свободою нових народів» (1819), «Курс конституційної політики» (1816—1820) визначив нове обґрунтування індивідуальної свободи як свободи приватної власності, яка досягається шляхом обмеження впливу держави на економічне життя суспільства і поділом влади на гілки. Мислитель засуджував будь-яку форму держави, де існує перевищення влади і немає гарантій особистої свободи, до яких він відносив суспільну думку, право, поділ влади та чітко встановлену межу дії інститутів державної влади.

Політичним ідеалом Б.Константа була конституційна монархія. Він обґрунтував необхідність створення шести видів конституційної влади: королівську, виконавчу, представницьку (постійну та виборну), судову та муніципальну.

Представником французького лібералізму був **Алексіс де Токвіль** (1805—1859), який обґрунтував значення демократії, основою якої є рівність. А.Токвіль визначив неминучість занепаду аристократії і приходу до влади середніх верств населення. На його думку, свобода — це необхідність постійно робити вибір і нести відповідальність за його наслідки. Токвіль визначив гарантії свободи особи в демократичній державі: децентралізація влади, незалежне становище суду, демократичні якості громадян країни, юридизація суспільно-політичного життя.

Ідеї демократизації політичних та правових інститутів держави пропагував англійський філософ і юрист, ідеолог реформізму **Ієремія Бен-там** (1748—1832). У своїх працях «Фрагмент про державне правління» (1776), «План всезагального та вічного миру» (1789) визначив основну мету існування держави — створення умов для досягнення користі і щастя кожною людиною; обґрунтував теорію утилітаризму — доктрина, за якою все те, що корисно і може привести до щастя, має бути най-

вищим принципом всіх наших вчинків; дає визначення права — сукупність знаків, виданих і затверджених сувереном для забезпечення належної поведінки підданих.

Критикуючи договірну теорію походження держави, І.Бентам відстоював думку про те, що всі держави утворились насильницьким шляхом. Всі закони він поділяв на досконалі (містять санкції), недосконалі (не містять санкцій), ординарні (містять настанови громадян) та трансцендентні (містять настанови суверену). І.Бентам спочатку виступав прихильником конституційної монархії, але потім став віддавати перевагу республіці як формі правління, здатній досягти максимального щастя для великої кількості осіб. При цьому владу в республіці поділяв на законодавчу, виконавчу та установчу.

Вважаючи заслугою вченого розробку юридичної техніки, зокрема принципів кодифікації права, його часто називають «Ньютоном законодавства».

8.3. Становлення ідей історичної школи (В. Рошер, К. Кнісс, Б. Гільдебрандт)

Історичну школу на етапі її виникнення представляли: В. Рошер (1817—1894), який написав «Нарис політичної економії» з точки зору історичного методу; Б. Гільдебранд (1812—1878) з роботою «Політична економія сьогоденного і майбутнього»; К.А.Кніс (1821—1898), праця якого «Політична економія з погляду історичного методу» стала найбільш дослідовним викладом ідей історичної школи.

Ця школа, теорії якої є найяскравішим прикладом альтернативності економічного мислення, постала в першій половині XIX ст. Її ідеї були поширені в Англії, Франції, Сполучених Штатах, але найвизначніші праці, побудовані на засадах альтернативності та історичного методу, написали саме німецькі економісти-теоретики. Тому альтернативна (історична) школа політичної економії ототожнюється з німецькою історичною школою.

Своє завдання представники цієї школи вбачали у формуванні на базі історичного методу окремого напрямку національної політичної економії — учення про народне господарство Німеччини. Так само, як і Ліст, вони виходили з того, що ідеологія суспільного розвитку є первинною, визначає економічну політику, і отже, спрямовує розвиток економіки. Усі ці автори поділяли погляди Ліста, але всі вони звертали до категорій, розроблених школою класичної політекономії, і стверджували, що ці категорії не заперечують слушності історичного методу, узгоджуються з ним і роблять картину суспільного життя повнішою. Фактично вони намагалися поєднати принцип державного регулювання і принцип економічної свободи.

Основні методологічні засади історичної школи (нагадаємо, що вони формувались як альтернатива методології класичної школи):

по-перше, на відміну від індивідуалізму та гедонізму класиків, теорії історичної школи мали комунітарний характер, тобто історична школа виходила з іншого, ніж класики, розуміння «економічної людини». Щоправда, людина для них так само була і виробником, і споживачем, але належала до певного визначеного суспільства, до певної нації і повинна була свої індивідуальні інтереси узгоджувати з інтересами всієї нації за сприяння держави. Натомість класики розглядали індивіда як частину глобального економічного світу, де відносини впорядковуються економічними законами, без втручання держави;

по-друге, історична школа **предмет політичної економії** вбачала в дослідженні народного господарства певної країни;

по-третьє, відрізнялась історична школа від класичної і **методом дослідження**. Вона використовувала історичний метод, сутність якого трактувалась у такий спосіб: коли йдеться про національне суспільство як певну історичну спільність людей, то необхідно враховувати, який саме потенціал, які надбання має в своєму розпорядженні нація і якими способами вони формувались. Отже, необхідно дослідити всі економічні та позаекономічні чинники національного суспільного прогресу. Аналіз суспільного розвитку необхідно використовувати не лише для розвитку теорії, а й для того, щоб впливати на цей розвиток.

Керуючись історичним методом, представники історичної школи в основу аналізу покладали позаекономічні чинники як визначальні.

Слід також звернути увагу на те, що представники історичної школи, критикуючи теоретичні засади класиків, водночас користувалися деякими з них.

Лідером історичної школи був **Вільгельм Рошер** (1817—1894) — професор Геттингенського університету. У 1843 р. він публікує свою відому працю «Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу». Йому також належить «Історія англійської політичної економії XVI—XVII ст.» (1851), «Система політичної економії» у п'яти томах (1854—1894), «Історія національної політичної економії у Німеччині» (1874).

Рошер ставить своїм завданням доповнити й розвинути теорію класичної школи і водночас вплинути на формування національної політики. Досліджуючи історію становлення й розвитку економічних процесів у різних країнах, він намагається встановити причини їхніх національних особливостей.

Історична школа в особі Рошера мала рішучого поборника еволюційного шляху розвитку суспільства і супротивника революційних перетворень. Він бачив історичну перспективу, критикував класичну школу за те, що вона, розглядаючи капіталістичні відносини як результат цивілізаційного прогресу, водночас оголошувала їх незмінними і ві-

чними. Натомість Рошер не заперечував доцільності втілення в життя соціалістичних ідей, але тільки реформістським шляхом.

Іншим представником німецької історичної школи був **Бруно Гільдебранд** (1812—1878) — професор університетів у Мардурзі, Цюріху, Берні, Йені. Його основна праця «Політична економія сучасного і майбутнього» мала на меті, за його власними словами, «відкрити шлях для основного історичного погляду в політичній економії» і перетворити її на теорію економічного розвитку народів. Історія у Гільдебранда — це не лише засіб доповнення економічних теорій, а зброя повного оновлення науки. *Політична економія*, на його думку, мала бути наукою про закони економічного розвитку нації.

Він значно рішучіше, ніж Рошер, критикував класичну школу за її метод, не визнавав об'єктивності економічних законів, універсальності узагальнень, принципу індивідуалізму.

За основу еволюційного розвитку людства він бере проблему обміну і виділяє три періоди, три фази еволюції: натуральне господарство, грошова та кредитна економіка.

Вершиною прогресу економіки, на думку Гільдебранда, є кредитне господарство. Ця форма господарства будується на справедливому обміні й розподілі, для якого не потрібні гроші, її Гільдебранд фактично ототожнює з плановою економікою, що функціонує задля задоволення конкретних, наперед визначених потреб споживачів і є можливою завдяки високим моральним якостям громадян суспільства. Роль держави полягає в керівництві соціально-економічним процесом.

Праця третього представника історичної школи **Карла Густава Адольфа Кніса** (1821—1898) — професора Фрейбурзького (1855—1860) та Гейдельберзького (1865—1896) університетів «Політична економія з погляду історичного методу» (1853), перевидана 1883 р. під назвою «Політична економія з історичного погляду», була прикладом такої наполегливості й послідовності викладу цієї проблеми, якої не було ні в Рошера, ні в Гільдебранда. У цій праці теж досить чітко визначається критика класичної школи та необхідність розвитку національної політичної економії. Кніс виходить з того, що рівень економічної могутності суспільства і теоретичні концепції, котрі його відображають, є результатом певної передісторії розвитку, а сам цей рівень є тільки перехідним етапом до подальшого прогресу. Економічна доктрина не може свідчити про рівень розвитку суспільства, оскільки категорії, якими вона оперує, мають місце в будь-якій господарській системі, але за різних умов відіграють різну роль.

Кніс, як і його попередники, поділяв думку про можливість свідомо впливати на суспільні процеси за умови, що їхня генеза буде добре відомою, а мета, заради якої здійснюватиметься цей вплив, — суспільно-значущою.

Німецькі економісти, виходячи з ідеї німецької національної єдності, розробили історичний метод дослідження і скористалися з нього для

заснування нового напрямку політичної економії, основою якого стало вивчення закономірностей розвитку національного народного господарства, визначальної ролі держави в цьому процесі. Слід звернути увагу на те, що цей напрям заперечував космополітизм класиків та геополітизм англійських економістів.

Доктрина історичної школи еволюціонувала, пристосовуючись до вимог часу. Особливо важливою є така деталь: теорії суспільного розвитку формулюються національною школою політичної економії (з особливим наголосом на необхідності застосування історичного методу) саме тоді, коли перед Німеччиною постала необхідність реформувати суспільний уклад, щоб вивести економіку з кризи.

Це наводить на думку, що формування альтернативних напрямків у розвитку економічної теорії пов'язане з особливим, перехідним періодом у розвитку національних економік. Тому альтернативні моделі розвитку є особливими, мобілізаційними, основними умовами їх реалізації є активна роль держави та інших інституціональних суспільних структур. Така мобілізаційна модель передбачає врахування всіх аспектів суспільного життя і суспільної економіки: від законів саморегулювання до менталітету нації (часто свідомо зформованого).

Такі теорії були популярними і в інших країнах, стан розвитку яких потребував мобілізації зусиль нації для трансформування економіки.

8.4. Нова історична школа (Г. Шмоллер, Л. Brentano, К. Бюхер). Теорії державного регулювання економіки

Продовження і розвиток ідеї «історичного методу» зафіксовані уже в другій половині XIX ст. у працях групи німецьких економістів, які отримали назву **нової, чи молоді історичної школи**. Наступний етап еволюції історичної традиції у Німеччині був пов'язаний із особливим періодом розвитку німецького суспільства — монополізацією економіки, яка спричинила різку поляризацію доходів населення, і внаслідок цього загострення класових суперечностей. Формування нової історичної школи було покликане до життя необхідністю теоретичного обґрунтування способів розв'язання соціальних проблем.

Щоб зрозуміти різницю між двома цими школами, нагадаємо: для історичної школи (на відміну від класичної) соціальне питання ніколи не залишалось поза увагою. Спираючись на свій метод, саме вона зосереджувала увагу на важливому значенні всіх соціальних інституцій. Тому проблема соціальної рівноваги розглядалась цією школою як необхідна умова економічного розвитку, а гарантом такої рівноваги мала бути держава (адже інтереси суспільства за національною методологією є пріоритетними).

Слід також згадати, що концептуальним підходом класичної школи до суспільних проблем був постулат: індивід сам формує свій добробут,

а добробут суспільства — це сума добробуту індивідів. Історична школа виходить із цілком протилежного, вважаючи індивідуальний добробут похідним від загальносуспільного.

Вони виходили з того, що:

- політична економія є наукою про соціальне господарство;
- детермінантою економічного розвитку є соціальне середовище, його стан;
- формування сприятливого соціального середовища — функція держави;
- сприятливе соціальне середовище — це таке, що базується на соціальній справедливості;
- розуміння соціальної справедливості у кожної нації своє, воно залежить від звичаїв, моралі та права, тобто не обмежується лише економічною справедливістю, що встановлюється в результаті конкурентної боротьби, як це було в класиків;
- можна свідомо перебудовувати відносини в суспільстві, пом'якшувати соціальне напруження, поступово реформуючи соціальну сферу;
- основою реформування є цілеспрямована політика держави, відображена в правових актах.

Основу таких підходів було закладено ще представниками старої історичної школи. Проте в їхніх працях не тільки не пропонувалося конкретних заходів з реформування суспільства, а й навіть не надавалося пріоритетного значення трансформації соціального середовища, в якому відбуваються економічні процеси. Навпаки, усі автори нової історичної школи вважали принциповою саме цю проблему. Але зміст практичних рекомендацій у них був різний.

Отже, зосереджуючи увагу на тому, що представники нової історичної школи виступали за еволюційний і реформістський шлях розвитку суспільства, що його мала забезпечити держава через свою політику, і вважали, що реформування має починатися з соціальної сфери і базуватись на принципі примирення економічної свободи та суспільного порядку, — необхідно ознайомитись із конкретним змістом пропозицій, тобто з тим, як ці автори розуміли соціальні реформи.

Це важливо ще й тому, що теорії представників історичної школи дуже добре відображали характер процесів, які відбувались у тогочасних суспільствах. Вони доводили, що впертий консерватизм призводить до революцій, тоді як державна політика може бути гнучкою і забезпечувати класовий мир (ця теза і була відмінною ознакою так званого катедер-соціалізму).

Серед представників нової історичної школи виділяють Густава Шмоллера (1838—1917), Карла Бюхера (1847—1930), Луї Brentано (1844—1931). Сприймавши основний постулат «істориків» про специфіку історичного шляху кожної нації, вони довели його до повного заперечення яких-небудь закономірностей у суспільному розвитку. Навіть в історії окремої країни важко, на їхню думку, визначити якусь

спільну траєкторію руху, до якої зводиться еволюція різних господарських форм і інститутів.

Специфіка настільки велика, що завдання дослідника повинно полягати в якомога докладнішому описі виникнення, розвитку і видозмін цих інститутів. Вони зібрали й обробили великий і коштовний фактичний і статистичний матеріал з історії окремих господарських установ: середньовічних ремісничих цехів і купецьких гільдій, фінансових організацій окремих держав і навіть міст Німеччини. Однак робити які-небудь узагальнення вони принципово не бажали, звинувачуючи в безрезультатності подібних абстракцій не тільки класичну, але і стару історичну школу.

Особливістю їхнього підходу було те, що історію господарства вони розглядали не тільки, і навіть не стільки як історію матеріальної культури, а скоріше як рух духовних цінностей: поглядів, звичаїв, етичних установок, релігійних уявлень. **Густав Шмоллер** (1838—1917), наприклад, уявляє народне господарство як деякий «психофізичний апарат», у якому концентрується дух нації. Найбільш повним виразником цього духу є держава. Свої ідеї він виклав в працях «Основи загального вчення про народне господарство» (1872), «Народне господарство, наука про народне господарство та її методи» (1897).

Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарської життя, який виконує значні економічні функції, — характерна риса історичної школи в обох її поколіннях. Але якщо стара історична школа пов'язувала з державою головним чином надії на заступництво національної промисловості і захист від іноземної конкуренції, то молода школа бачила в ньому втілення національної єдності і згоди, які необхідні для економічного процвітання і соціальної гармонії. Держава покликана вирішувати важливі соціальні завдання: покровительство освіти, охороні здоров'я, надавати допомогу непрацездатним, спираючись при цьому на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги. Підвищена увага до соціальних проблем з боку деяких представників нової історичної школи дала підставу зблизити їх позиції із соціалістичними ідеями.

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження:

- нею був обґрунтований і застосований принцип історизму, що дозволило глянути на економічний процес у динаміці, розвитку і знайти такі його риси й особливості, які зовсім не помітні у статичному стані;
- «історики» наповнили економічний процес конкретним змістом, уявивши його як рух реальних господарських форм і інститутів;
- завдяки їхнім дослідженням стало очевидним, що економічне життя набагато багатше і змістовніше від тих абстрактних схем, у які намагалася укласти його класична школа;
- господарське життя пояснювалось в тісному взаємозв'язку економіки, етики та психології.

Але не менш очевидним було й інше: не можна зрозуміти економіку, обмежуючись лише описом процесів, які відбувалися. Кризь строка-

тість національних особливостей і історичних обставин чітко проступають загальні закономірності, виявленням яких і повинна займатися теоретична економія. Метод логічної абстракції й історичний метод не виключають, а доповнюють один одного, їхній синтез знайшов втілення в дослідженнях видатних економістів наступних поколінь і став одним з найважливіших принципів сучасного наукового аналізу.

Шмоллер досліджував і багато інших тем суспільного життя. Про широкий діапазон його наукових інтересів свідчить «Конспект з історичних досліджень», який вийшов у світ у двох томах у 1900 і 1904 рр. У цій праці Шмоллер розглядав фізичні, етичні та юридичні основи політичної економії, аналізував розвиток і структуру населення, висвітлював питання технічного прогресу і його значення для економіки, ринкові відносини, широке коло соціальних проблем.

Одним із провідних ідеологів ліберально-буржуазного крила цієї школи був **Луї Brentано** (1844—1931). Найвідоміші його праці — це «Про відношення заробітної плати і робочого часу до продуктивності праці» (1877), «Класична політична економія» (1888), «Етика і народне господарство в історії» (1894). Так само, як і Шмоллер, Brentано надавав визначальної ролі в економіці етичному і правовому факторам. Він стверджував, що теоретична економія має «другорядне значення», порівняно з «безпосереднім спостереженням» економічних явищ. Фактично Brentано вважав теоретичну політичну економію зайвою, такою, що не має практичного значення.

Він також пропагував ідею «соціального миру» і суспільної рівноваги. Brentано рекомендував підприємцям надавати певні пільги робітникам, використовуючи для цього фабричне законодавство, профспілки, споживчу кооперацію, житлове будівництво тощо. Велику роль у поліпшенні становища робітничого класу він покладав на профспілки.

На відміну від своїх колег, Brentано заперечував визначальну роль держави в суспільному розвитку, а як прихильник реформістського напрямку в соціальній політиці, він проголошував певні ідеї, спрямовані на пом'якшення соціального протистояння в суспільстві.

Монополізацію економіки Brentано розглядав як оздоровчий засіб економічного розвитку. Він увійшов в історію економічної науки як один з ідеологів таких об'єднань, як картелі, вбачаючи в них найважливіший засіб стабілізації економіки, тобто усунення криз, безробіття. На його погляд, «картелі — це спілки виробників, які бажають планомірно пристосовувати виробництво до попиту з метою уникнення надвиробництва і всіх його наслідків: падіння цін, банкрутств, знецінення капіталу, безробіття та голодування». Прибуток Brentано визначав як надлишок вартості нового продукту, який виникає в ньому через поєднання всіх елементів виробництва, понад вартість цих елементів до їхнього поєднання. Таким чином, він ототожнював прибуток із підприємницьким доходом, із винагородою підприємцеві за його «творчий дух».

Значний внесок у економічну науку зробили й інші представники німецької історичної школи, зокрема **Карл Бюхер** (1847—1930) — автор відомого твору «Піднесення національної економіки» (1893). У цій праці він простежує еволюцію розвитку народів Західної і Середньої Європи.

З позицій мінової концепції Бюхер розробив періодизацію економічної історії людства, яка включала три види господарств:

- замкнуте домашнє господарство (без обміну);
- міське господарство (виробництво для зовнішнього споживача);
- народне господарство (товари проходять кілька етапів, перш ніж потрапити до споживача).

Головним критерієм, за допомогою якого здійснюється історична періодизація суспільства, у нього є обмін.

Ще одним внеском Бюхера в економічну теорію є його власна класифікація форм і стадій розвитку промисловості:

- перша стадія зв'язується з домашнім, замкнутим виробництвом;
- друга — з працею ремісника на замовлення;
- третя — з працею ремісника на вільний ринок;
- четверта — з домашнім виробництвом для скупника;
- п'ята — з великим фабричним виробництвом.

К.Бюхер, досліджуючи новітні форми капіталу, дав власне трактування суті фінансового капіталу як процесу абсолютного підпорядкування промислового капіталу позичковому. Бюхер одним з перших підмітив все зростаючу роль позичкового капіталу, до якого він відносив і банківський, і акціонерний капітал. За Бюхером, під владу позичкового капіталіста підпадають у рівній мірі підприємці, земельні власники, торговці і робітники.

Проблеми статистики, аграрних відносин, теорію грошей розглядав представник нової історичної школи **Георг Фрідріх Кнапп** (1842—1926), який вважається засновником стразбурської школи аграрної історії. У своїх історичних дослідженнях він основну увагу приділяв аналізу правових понять.

8.5. Виникнення інституціонального напрямку в німецькій політекономії

Послідовниками і представниками нової історичної школи вважають В. Зомбарта (1863—1941) і М. Вебера (1864—1920). Вони продовжують пошук засобів удосконалення суспільства, намагаючись теоретично розв'язати нагальні соціальні проблеми. Автори дотримувались історичних традицій у дослідженнях, обов'язковою умовою поступального розвитку вважали створення державою сприятливого середовища для такого розвитку. Як складові соціального середовища розглядалися право, релігія, традиції, мораль, рівень освіти та суспільна ідеологія.

Венгер Зомбарт (1863—1941) у працях «Сучасний капіталізм» (1902), «Буржуа» (1913), «Три політичні економії» (1923), «Німецький соціалізм» (1934) досліджував проблеми соціальної психології нації, її вплив на економічну поведінку суб'єктів народного господарства. Він намагався показати на історичних прикладах, що капіталістичне суспільство виникає як наслідок психологічного прагнення людини до свободи економічної діяльності, духу підприємництва і новаторства, що забезпечують її збагачення. У свою чергу, збагачення веде до змін у суспільній психології (інколи негативних, запобігати яким — завдання держави). Значне місце в дослідженнях Зомбарта посідає аналіз підприємництва, яке він визначав як прагнення до багатства, самовизначення і влади. Підприємці виконують три основні функції: організаторську, збутову та облікову. Зомбарт виділяє шість типів підприємців: розбійників, феодалів, спекулянтів, купців, ремісників та державних діячів.

В економічній літературі Зомбарта часто називають ідеологом нацизму. Це зумовлено тим, що він, звертаючись до ідей Ф.Ліста, намагається обґрунтувати тезу про визначальну роль суспільної, національної за сутністю, психології, яка, на його думку, є основою істинної конкуренції — протистояння держав і націй. Він стверджував, що нації зі свідомо сформованою психологією є сильнішими за ті, мораль яких формується стихійно, а тому вони мають право насильницьким способом насаджувати свою мораль, завойовуючи собі «життєвий простір». За Зомбартом, економічна наука не може ігнорувати час і простір, оскільки господарське життя визначається психологією епохи, класу, раси та нації.

Дещо іншим є об'єкт дослідження у **Макса Вебера** (1864—1920). Він присвячує свої праці дослідженню морально-етичної природи суспільно-історичних процесів. Свої ідеї Вебер виклав у книгах «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904), «Господарська етика світових релігій» (1916—1919), «Загальна економічна історія» (1919—1920). Він звертає увагу на основоположні ідеї вчень Лютера і Кальвіна, згідно з якими своїм поступальним розвитком суспільство завдячує економічній діяльності, котра є лише однією з багатьох форм виконання людиною своїх обов'язків перед Богом і суспільством. Тому необхідно виховувати в нації працьовитість, бережливість і прагнення збагачення.

Слід визнати, що праці Вебера були важливим внеском у розвиток історичної традиції. Вони давали якнайповніше уявлення про особливості національної політичної економії, згідно з якою менталітет нації, суспільна мораль визначають форми економічних відносин. Вебера часто називають батьком сучасного інституціоналізму.

Він розробив концепцію «ідеальних типів» суспільного устрою, в якій виділив дві ідеально типові орієнтації економічної поведінки індивідів: традиційну (ґрунтується на традиційних методах трудової діяльності) та раціональну (домінує з появою ринкової економіки та відображає «капіталістичний дух» господарювання). Орієнтуючись на принцип раціональності, німецький філософ ідеалізував капіталізм.

М. Вебер розробив теорію раціональної бюрократії, за якою управління державою здійснює лише професійна бюрократія, яка є своєрідним чинником раціоналізації влади і характеризується ефективністю розподілу обов'язків, суворою ієрархічністю владних функцій.

8.6. Соціальний напрям у політичній економії. Ідеї реформізму Р.Штамлера і Р.Штольцмана

До складу нової історичної школи входили також і ті вчені, котрі намагалися узгодити висновки, зроблені класичною школою із висновками історичного методу, доводячи, що економічні категорії, сформульовані класиками, не суперечать поглядам історичної школи і є частиною вчення про суспільство. Цей напрям отримав назву соціального. Найвідоміші його представники — Р. Штамлер і Р. Штольцман.

Потрібно відрізнити цей напрям від катедер-соціалізму, бо, хоч обидва вони базуються на однакових підходах, проте в катедер-соціалістів ідеться тільки про соціальну сферу, соціальну справедливість та способи її досягнення, тоді як представники соціального напрямку намагалися показати, як можна «примусити» економічні закони слугувати інтересам суспільства. Саме з цього погляду вони аналізували економічні категорії і доводили, що дію цих законів можна спрямовувати в необхідне русло за допомогою належного законодавства та раціональної державної політики.

Їхній внесок у доктрину історичної школи полягає в тім, що вони синтезують два протилежні вчення. Але, слід зазначити, що економічні категорії та закони вони також вважають похідними від державної політики, підпорядкованими їй. Отже, і цей напрям не порушував засадничих принципів історичної школи.

Оцінка потенційної можливості державного і регіонального бюджетів при розв'язанні проблеми забезпечення джерел інвестування та їх ефективного розміщення в регіоні визначається з використанням закону А. Вагнера, який був обґрунтований німецьким економістом **Адольфом Вагнером** (1835—1917) у 1883 році. Відповідно до цього закону державні витрати в країнах, де розвивається промисловість, повинні виростати в більшій мірі, ніж загальні обсяги виробництва і національні доходи. Вчений наполягав на ролі державного сектора в добре збалансованому розвитку змішаної економіки. У макроекономічному розумінні цей закон означає абсолютну та відносну експансію державного сектора, що обумовлено певними причинами (рис. 8.5).

У 1897 р. німецький філософ, соціолог і економіст **Рудольф Штамлер** (1856—1938) опублікував книгу «Господарство і право», якою започаткував формування соціального напрямку в економічній науці. Основними факторами соціально-економічного прогресу прихильники

такої концепції вважали не явища економічного характеру, а право (пізніше державу), яке, на їхню думку, сприяє розвитку соціально гармонічної суспільної системи.

Рис. 8.5. Принципи експансії державного сектора за законом Вагнера

Представники соціального напрямку визначали політичну економію суспільною наукою. Економічні категорії мають конкретний соціальний зміст і відбивають суспільні відносини. В той самий час, в основу суспільних процесів покладено явища ідеалістичного характеру.

Іншим представником «соціального напрямку» був **Рудольф Штольцман** (1852—1930). Він дотримувався погляду, що виробництво є нейтральним у соціальному плані і не зв'язаним з конкретним суспільним ладом. Його основу він бачив у суспільному поділі праці, але розглядав останній як виключно технологічне явище. Метою капіталістичного виробництва є реалізація принципу життєвого достатку, який забезпечує існування всім членам суспільства. Штольцман доводив, що окремі економічні категорії (вартість, зарплата, прибуток), є лише засобами для досягнення цього вищого морального принципу. Заробітна плата має забезпечувати нормальне достойне життя робітників, а прибуток — гідне існування капіталістам. Отже, сучасна економічна сис-

тема може дати можливість усім верствам населення задовольнити свої життєві потреби.

«Соціальний напрям» активно захищав права приватної власності. Її існування відповідає не лише інтересам індивіда, а й суспільства. Штольцман розділяв вартість на два елементи: заробітну плату і прибуток. Обидві частини мають конкретне функціональне призначення. Суть закону вартості полягає в тому, щоб забезпечити нормальне існування всіх членів суспільства, регулювати їх доходи.

Найважливіший висновок — ідеї старої та нової історичної школи мають виражений інституціональний характер, тобто визначають переваги суспільної психології над індивідуальною, визначальну роль суспільних інституцій (права, моралі, ідеології, менталітету тощо), порівняно з економічними.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. У чому полягає наукове значення економічних ідей історичної школи?
2. Назвіть основні напрямки вчення Ф. Ліста.
3. У чому суть державно-правових концепцій історичної школи?
4. Основні правові вчення І. Канта.
5. Види права в теорії І. Канта.
6. Які умови «вічного миру» визначав І. Кант?
7. Визначте властивості громадянського суспільства Г. Гегеля.
8. Назвіть основних представників німецької історичної школи.
9. У чому суть «соціального напрямку» Р. Штаммлера та Р.Штольцмана?
10. Особливості формування нової історичної школи.
11. У чому суть теорії державного регулювання в працях представників нової історичної школи?
12. Визначте основні ідеї представників історичної школи права першої половини XIX ст.?
13. Які стадії історичного розвитку права виділяв Савіньї?
14. Яку теорію поділу влади розробив Констан?

Тести

---

1. Кого з представників державно-правової думки Німеччини кінця XVIII — початку XIX ст. вважали родоначальником німецької класичної філософії:

1. Г. Гегеля.
2. Й. Фіхте.
3. І. Канта.
4. Г. Гуго.

2. Хто з філософів державно-правової думки Німеччини висунув концепцію світового союзу незалежних правових держав:

1. Г. Гегель.

2. Й. Фіхте.
3. І. Кант.
4. Г. Гуго.

3. Хто з філософів державно-правової думки Німеччини походження держави розглядав як акт договору між людьми, що укладається з метою взаємної вигоди?

1. Г. Гегель.
2. Й. Фіхте.
3. І. Кант.
4. Г. Гуго.

4. Яке право не аналізував І. Кант:

1. Природне.
2. Позитивне.
3. Підприємницьке.
4. Справедливість.

5. Хто з філософів Німеччини державно-правову концепцію визначив як синтез платонівсько-аристотелівських поглядів на державу як субстанцію і цілісний організм з християнським вченням про визнання індивідуальних прав і свобод, рівність усіх перед законом:

1. Г. Гегель.
2. Й. Фіхте.
3. І. Кант.
4. Г. Гуго.

6. Хто з німецьких філософів запропонував проект держави з надмірною статизацією (одержавленням) усіх сфер суспільного життя:

1. Г. Гегель.
2. Й. Фіхте.
3. І. Кант.
4. Г. Гуго.

7. Яку форму правління відстоював Г.Гегель?

1. Конституційну монархію.
2. Демократію.
3. Аристократію.
4. Абсолютизм.

8. Яку форму правління І.Кант вважав демократичною:

1. Абсолютизм.
2. Аристократію.
3. Владу побудовану за принципом поділу її на законодавчу і виконавчу.
4. Демократію.

9. Які фази в історії розвитку людської цивілізації визначив Г. Гегель:

1. Східну, античну, германсько-християнську;

2. Дикість, варварство, цивілізацію;
3. Аграрну, індустріальну, постіндустріальну.

10. Хто був засновником історичної школи права:

1. Г. Гегель.
2. І. Кант.
3. Г. Гуго.
4. Ф. Савіньї.

11. На які групи поділяв закони І. Бентам?

1. Всезагальні, загальні, одиничні.
2. Досконалі, недосконалі, ординарні, трансцендентні.
3. Природні, позитивні, суспільні.
4. Природні, позитивні, божественні.

12. Яке з визначень свободи давав А. Токвіль:

1. Свобода — це необхідність постійно робити вибір і нести відповідальність за його наслідки.
2. Свобода — це право робити те, що дозволено законами.
3. Свобода — це загальносуспільне багатство.
4. Свобода — це свобода приватної власності, яка досягається шляхом обмеження впливу держави на економічне життя суспільства і поділом влади на гілки.

13. Яке з визначень права належить Ф. Савіньї:

1. Право утворюється стихійно, з плином часу, з потреби невідкладного розв'язання спірних питань.
2. Право — це витвір народного духу, є складовою цілісної народної культури.
3. Право створюється волею історичної необхідності; воно є результатом тих обставин, які історично склалися у суспільстві.
4. Право — це сукупність знаків (символів), виданих і затверджених сувереном для забезпечення належної поведінки підданих.

14. Яке з визначень права належить Г. Пухті:

1. Право утворюється стихійно, з плином часу, з потреби невідкладного розв'язання спірних питань.
2. Право — це витвір народного духу, є складовою цілісної народної культури.
3. Право створюється волею історичної необхідності; воно є результатом тих обставин, які історично склалися у суспільстві.
4. Право — це сукупність знаків (символів), виданих і затверджених сувереном для забезпечення належної поведінки підданих.

15. Яке з визначень права належить І. Бентаму:

1. Право утворюється стихійно, з плином часу, з потреби невідкладного розв'язання спірних питань.
2. Право — це витвір народного духу, є складовою цілісної народної культури.

3. Право створюється волею історичної необхідності; воно є результатом тих обставин, які історично склалися у суспільстві.
4. Право — це сукупність знаків (символів), виданих і затверджених сувереном для забезпечення належної поведінки підданих.

16. Хто з представників історичної школи права вважав право витвором народу:

1. Г. Гуго.
2. Ф. Савільї.
3. Г. Пухта.
4. Б. Констан.

17. Хто з представників історичної школи права визначали свободу як необхідність постійно робити вибір і нести відповідальність за його наслідки:

1. Ф. Савільї.
2. Г. Пухта.
3. А. Токвіль.
4. Б. Констан.

18. Кого з представників історичної школи права «називали Ньютоном законодавства»:

1. Ф. Савільї.
2. Г. Пухту.
3. А. Токвіля.
4. І. Бейтама.

Тема 9.

МАРЖИНАЛІЗМ. СТАНОВЛЕННЯ НЕОКЛАСИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Виникнення маржиналізму та його основні принципи. Й.Г. Тюнен, Ж.Дюпюї, А. Курно і Г. Госсен як попередники маржиналізму. Основні школи маржиналізму.

«Австрійська школа» граничної корисності. Теорія граничної корисності К. Менгера, Е. Бем–Баверка і Ф. Візера. Теорія продуктивних благ. «Закон Візера». Психологічна теорія про-цента Бем–Баверка.

Розвиток маржиналізму в теоріях А. Маршалла і Дж.Б. Кларка і зародження неокласичної теорії («економікс»). Вчення А. Машалла про попит та його еластичність і рівноважну ціну. Теорія пропозиції і витрат виробництва. Аналітичний метод Маршалла. Розвиток неокласичної традиції в працях Ф. Еджуорта, А. Піру, Р. Хоупрі.

Вчення Дж.Б. Кларка про статистику і динаміку економічної системи, граничну продуктивність виробничих факторів, граничний продукт і закон спадної продуктивності.

Математична школа в політичній економії. Економічна рівновага. Л. Вальрас і В. Джевонс як фундатори маржиналізму. Теорія загальної рівноваги Вальраса та її розвиток В. Парето. «Оптимум Парето». Теоретичні моделі А. Курно, У.С. Джевонса. Теорія конкуренції еліт.

Шведська (стокгольмська) школа маржиналізму. Вчення К. Віксселя про «недосконалу конкуренцію», теорія регулювання ці-клу. Теорія процента і грошей Г. Касселя. Теорія кумулятивного процесу К. Віксселя.

Маржиналістські ідеї в Україні: М. Туган–Барановський, Д. Піхно, Р. Орженцький, О. Білімович, Є. Слуцький.

9.1. Історичні умови виникнення маржиналізму та його мето-дологія. Й.Г.Тюнен, Ж.Дюпюї, А.Курно, Г.Госсен — поперед-ники маржиналізму

9.2. Австрійська школа маржиналізму: основна проблематика досліджень

9.3. Кембриджська школа маржиналізму та виникнення нео-класичного синтезу

9.4. Американська школа граничної продуктивності. Економі-чне вчення Дж.Б.Кларка

9.5. Математична школа економічної науки. Лозаннська шко-ла маржиналізму: пошуки загальної рівноваги

9.6. Шведська (стокгольмська) школа маржиналізму

9.7. Маржиналістські ідеї в Україні

9.1. Історичні умови виникнення маржиналізму та його методологія. Й.Г. Тюнен, Ж. Дюпюї, А. Курно, Г. Госсен — попередники маржиналізму

В останній третині XIX ст. в економічній теорії виникла нова течія — маржиналізм (від *marginal* — граничний). Об'єктивні чинники виникнення теорії: поглиблення суспільного поділу праці, розширення капіталістичного ринку поза національні межі, перехід економіки в монополістичну стадію розвитку, зростання взаємозалежності та конкурентної боротьби між економічними суб'єктами.

Основна ідея маржиналізму — дослідження граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ економічної системи в масштабі фірми, галузі (мікроекономіка), а також всього народного господарства (макроекономіка). **Методологія** маржиналізму включає принципи: психологізація економічного аналізу, суб'єктивно-ідеалістичний підхід, позаісторичний підхід, перевагу обміну та споживання над виробництвом, принцип рідкості, оперування граничними величинами, ідеологічну нейтральність економічного аналізу.

У «маржинальній революції» прийнято виділяти два етапи. **Перший етап** (70—80 роки XIX ст.) — узагальнення ідей маржинального економічного аналізу в працях Карла Менгера, Уільяма Стенлі Джевонса, Леона Вальраса. **Уільям Стенлі Джевонс** (1835—1882) подав до Британської асоціації розвитку науки доповідь під назвою «Коротке повідомлення про загальну математичну теорію політичної економії» (1871), де був сформульований новий принцип про спадну граничну корисність, яку Джевонс назвав останньою межею корисності. У праці «Елементи чистої економічної теорії» економічна теорія була повністю математизована. При цьому корисність та цінність благ визначались як функціональні залежності, а досконала конкуренція є головною умовою успішного розвитку ринку.

Другий етап (90-і роки XIX ст.) — відмова від суб'єктивізму і психологізму 70-х років, формування неокласичної політекономії у працях Альфреда Маршалла, Джона Бейтса Кларка, Вільфредо Парето.

Попередниками маржиналізму були **Г. Госсен** (визначив два закони: закон насиченості потреб — зі збільшенням кількості даного блага гранична корисність його зменшується, а за умови повного задоволення потреб споживача вона дорівнюватиме нулю; закон вирівнювання граничних корисностей — оптимальна структура споживання досягається за умов однакових граничних корисностей усіх благ, що споживаються), **Й. фон Тюнен** (засновник теорії розміщення виробництва, розкрив механізм формування рівняння земельної ренти залежно від якості землі та її віддаленості від ринків збуту сільськогосподарської продукції, розробив основи концепції граничної продуктивності факторів виробництва), **Ж. Дюпюї** (сформулював ідею граничного аналізу на підставі поняття

«цінового надлишку»), **А. Курно** (засновник математичного напрямку в економічній теорії, відкрив закон попиту, розробив різноманітні моделі поведінки фірми на ринку, моделі монополії та дуополії).

Свої закони **Герман Госсен** (1810—1859) опублікував у працях «Еволюція людської взаємодії» та «Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, які з цього випливають» (1854), в яких зазначив, що кожен учасник обмінної операції, розподіляючи свої засоби між різними покупками, намагається досягти максимуму вигоди.

Йоганн-Генріх фон Тюнен (1783—1850) вважається одним з перших засновників граничного аналізу. Написав працю «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки» в двох томах (1826, 1850), в якій Тюнен збудував модель ідеальної ізольованої держави. Його «ізольована держава» має територію у формі круга, у центрі якого знаходиться єдине місто, решта території зайнята сільськогосподарськими угіддями з однаковою родючістю ґрунту. Весь ринок збуту сільськогосподарської продукції розміщений у місті, а навколо нього концентричними кругами розміщені ферми. Всі необхідні промислові вироби фермери отримують від міста (немає внутрішньої торгівлі). Немає ні транспорту, ні річок, єдиний вид транспорту — гужовий. Отже, Тюнен збудував модель, у якій неможливі комбінації факторів виробництва, що впливають на формування цін і доходів, залишився єдиний фактор — відстань від ферми до міста.

Неокласична доктрина успадкувала від своїх попередників — ортодоксів — такі принципово важливі постулати механізму функціонування ринкового господарства, як саморегульованість економіки, ефективність цінової інформації, тотожність умов заощадження та інвестування. Проте наприкінці XIX ст. цей перелік було доповнено ще двома, яких не знала класична теорія: абсолютна гнучкість цін та швидка їх реакція на порушення рівноваги і розподіл доходів відповідно до граничної продуктивності факторів виробництва (земля, праця, капітал). Однак найголовнішим було те, що на зміну глобальним проблемам економічного зростання, збільшення та розподілу національного багатства між класами, що були центральними в роботах класиків (від А. Сміта до Дж.Ст. Мілля), друга класична ситуація принесла дослідження ціноутворення товарів на окремих ринках та найважливіших чинників, що впливають на нього: закономірностей формування споживчого попиту; варіювання пропозиції з точки зору поведінки окремих фірм у різних ринкових умовах; співвідношення попиту та пропозиції залежно від різних форм ринків; функціонування ринків факторів виробництва і механізму розподілу ресурсів та доходів.

Теоретичними засадами неокласичної доктрини є мікроекономічний аналіз і маржиналізм. Мікроекономічний аналіз бере свій початок у працях французьких економістів А. Курно та Ж.Дюпої. **Антуану Огюсту Курно** (1801—1877) належить заслуга відкриття закону попиту, який стверджує, що попит є функцією ціни: $D = f(P)$ (де D — попит, P

— ціна). Зміна величини попиту відбувається під впливом зміни цін за умови, що всі інші детермінанти залишаються постійними. Економічний аналіз Курно ґрунтувався на емпіричних спостереженнях і фактах, у результаті узагальнення яких він дійшов висновку і графічно показав, що крива попиту пов'язує в часовому відрізку об'єм продажу і ціну, за якою товар було реалізовано. А.Курно на основі свого методу розробив різноманітні моделі поведінки фірми, фундаментом яких була саме крива попиту. Найбільш відомими є його монополна та дуопольна моделі. А.Курно аналізував монополію як чистий випадок і визначав:

- кривку попиту:

$$D = f(P); \quad (9.1)$$

- функцію сукупного доходу:

$$R = Pf(P); \quad (9.2)$$

- функцію граничного доходу:

$$M = f(P) + Pf(P); \quad (9.3)$$

де $f(P) < 0$, як об'єктивно задані для монополіста.

Потім ці функції він зіставляв з функціями граничних та сукупних витрат, щоб довести, що дохід максимізується, коли

$$MC = MR, \quad (9.4)$$

де MC — граничні витрати, а MR — граничний дохід.

Як стверджував Курно, будь-яке ймовірне розширення виробництва буде припинене виробником, коли збільшення витрат перевищує збільшення прибутку. Заклавши основи теорії чистої монополії, А.Курно розробив також концепцію дуополії, яка стала фундаментом таких важливих в економічному аналізі ідей, як модель недосконалої конкуренції та теорія ігор.

Теорія дуополії (два продавці) виходить з конкуренції полягає в тому, що покупці оголошують ціни, а продавці пристосовують свій обсяг випуску продукції до цих цін. Кожний дуополіст оцінює функцію попиту на продукцію і лише потім встановлює кількість для продажу, допускаючи при цьому, що обсяг випуску конкурента є незмінним.

Жюль Дюпюї (1804—1866) написав працю «Про вимірювання корисності громадських робіт» (1844), у якій досліджував проблеми вимірювання користі від послуг, що надає суспільству держава та дав свою інтерпретацію взаємозв'язку граничної корисності та попиту, а також запропонував рівняння для кривої споживання.

Ж. Дюпюї, як і А. Курно, прийшов до висновку про обернену залежність між цінами та кількістю товарів, на які є попит. Проте, на відміну від

останнього, він розглядав функцію попиту як функцію граничних корисностей: функція попиту нахилена негативно (низхідна), оскільки додаткова корисність, отримана від купівлі додаткових одиниць того самого товару, завжди знижується. Ж.Дюпюї проаналізував проблему цінності суспільних благ та дійшовши висновку, що вона може бути вищою, ніж це відображає фактично сплачена за них ціна, оскільки переважна більшість людей готова заплатити за ці послуги більше, ніж платять насправді.

Отже, вже в середині XIX ст. були розроблені мікроекономічні засади формування ціни, відповідно до яких процес урівноваження цін і кількостей продукції розглядався як результат ринкового обміну.

9.2. Австрійська школа маржиналізму: основна проблематика досліджень

Вагомий внесок у розробку ідей маржиналізму зробила австрійська школа політекономії, яка сформувалась у 70-ті роки XIX ст. Засновником австрійської школи став професор Віденського університету **К. Менгер**, який виклав початки граничної корисності у «Основах політичної економії» (1871) та «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії» (1883). Ідеї Менгера розвивав **Ф. Візер** у працях «Про походження та основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1889), «Теорія суспільного господарства» (1914), «Закон влади» (1926), а також професор Віденського університету, президент Австрійської академії наук, міністр фінансів Австрії **Е. Бем-Баверк** у працях «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), «Природна вартість» (1889), «Капітал і прибуток» (1884), «Позитивна теорія капіталу» (1891), «Теорія Карла Маркса і її критика» (1896).

За теорією **Карла Менгера** (1840—1921), гранична корисність певного блага визначається двома чинниками — інтенсивністю індивідуальної потреби і рідкістю (або запасом) цього блага. Менгер категорично не визнавав вплив ціни на граничну корисність. Принцип спадної корисності — вартість однорідного блага визначається тією найменшою корисністю, якою володіє остання одиниця цього запасу. Ставлячи цінність блага в залежність від його рідкості, Менгер робить висновок, що вона визначається обсягом пропозиції благ. Таким чином, він спростував теорію вартості класичної школи.

Велику роль Менгер приділяв обміну в економіці на відміну від представників класичної політичної економії, які називали людей торгівлі паразитами. Проблема обміну Менгера побудована на позиції мінової концепції. Всіх, хто займається обмінними операціями, він назвав такими самими виробниками, як землевласники і фабриканти, тому що мета будь-якого господарства полягає не у кількісному збільшенні благ, а у більш повному задоволенні людських потреб. Загалом обмін є продуктивним, адже він змінює граничну цінність блага, змінюючи його запас.

Більш розгорнутий виклад теорії граничної корисності дав **Ейген Бем-Баверк** (1851—1919). Він розрізняв суб'єктивну (особиста оцінка товару споживачем і продавцем) і об'єктивну (пропорції обміну, які формуються на ринку у ході конкуренції) цінність.

Новим елементом теорії цінності було визначення граничної корисності, за якою цінність речі вимірюється граничною корисністю, тобто мінімальною корисністю, яку отримує від даного виду матеріального блага людина. Межі коливання ціни товару залежать від граничної корисності: верхня максимальна межа товару — це суб'єктивна оцінка з боку покупця, нижня мінімальна ціна — з боку продавця.

Теорія граничної корисності була доповнена теорією очікування, тобто враховувався фактор часу, який впливає на граничну корисність господарських благ. Бем-Баверк розробив оригінальну психологічну теорію процента, за якою для раціонального суб'єкта, зокрема власника грошового капіталу, певне благо має більшу граничну корисність тепер, ніж у майбутньому. Походження відсотка Е. Бем-Баверк пов'язував із впливом фактора часу на граничні корисності.

Бем-Баверк створив теорію альтернативних витрат, суть якої полягає в тому, що витрати виробництва продукту залежать від альтернативних можливостей, якими доводиться жертвувати заради виробництва.

Фрідріх фон Візер (1851—1926) використовував принцип граничної корисності для оцінки вартості витрат виробництва. Закон Візера — вартість витрат виробництва є похідною від вартості продукту. Він ввів категорію «альтернативні витрати» та відстоював втручання держави в економіку і виступав захисником приватної власності, яку розглядав у тісному взаємозв'язку з проблемою приватної організації господарства. Визнаючи правомірність лише приватної економіки, Візер стверджував, що суспільство не повинно відхиляти право приватного володіння, «оскільки держава не в змозі керувати всіма засобами так ефективно, як це роблять приватні особи». Ф. Візер критикував теорію К. Маркса не лише за те, що той виводив зміст господарювання лише з однієї праці, а й за те, що Маркс не бачив взаємозв'язку між змістом господарювання і владою капіталу, внаслідок його походження.

Візер розробив «теорію зумовленого доходу», за якою відбувається перехід від кардиналістського (кількісного) до ординалістського (порядкового) підходу у вимірі корисності благ.

9.3. Кембриджська школа маржиналізму та виникнення неокласичного синтезу

Теорія кембриджської школи представлена дослідженнями А.Маршалла, Ф. Еджворта, А. Пігу, Р. Хоутрі.

Альфред Маршалл (1842—1924) виступає засновником нового напрямку економічної науки — неокласичного аналізу, який означає ком-

промисне поєднання різних теоретичних концепцій у праці «Принципи економікс» (1890). Розробив теорію ринкової рівноваги, теорію еластичності попиту, теорію пропозиції. Слідом за Джебонсом А. Маршалл запропонував використовувати поняття «економікс». У центрі наукових пошуків Маршалла — ціна продукту, яку він розглядав як найважливіший елемент ринкової економіки.

Значення теоретичного здобутку англійського економіста А. Маршалла виходить далеко за просторові та часові рамки його життя та діяльності. Загально визнано, що запропоновані ним ідеї лягли в основу одного з найважливіших розділів сучасної економічної теорії — мікроекономіки, визначили її структуру, постулати та категоріальний апарат. А. Маршалл спрямував економічний аналіз на розробку розгорнутої теорії ціни, дослідження факторів, що формують попит та пропозицію, забезпечують їх рівновагу. Вирішуючи ці проблеми, А. Маршалл вводить в економічну теорію поняття еластичності попиту на споживчі товари та вторинного попиту на фактори виробництва, надлишку споживання, репрезентативної фірми, квазіренти, надлишку попиту та інші, які вплинули на подальший розвиток понятійного апарату економічної теорії. «Квазірента» — прибуток, який отримують за рахунок використання особливого, або унікального неприродного (штучного) блага; «рента споживача» — прибуток, який одержує споживач внаслідок того, що купує товари за ринковою ціною, а не за цінами попиту. А. Маршалл розглядає механізм динаміки витрат виробництва в залежності від змін масштабів випуску продукції і виводить закони: постійної, зростаючої, спадної віддач. А. Маршалл по суті обмежився вивченням проблеми ціноутворення з позицій окремих підприємств (а саме, стосовно представницької фірми, під якою він розумів фірму із середніми галузевими характеристиками). Таким чином, він заклав основу мікроекономічного аналізу, в якому закономірності ціноутворення цілком зводились до дослідження функціональних зв'язків між попитом та пропозицією товарів і факторів виробництва. В цілому плідність підходу А. Маршалла полягає в тому, що він створив засади розвитку мікроекономічного розділу сучасної економічної теорії, що займається передусім вивченням проблем ціноутворення стосовно окремих товарів, підприємств і ринків.

Ціна, яку згоден заплатити споживач, визначається граничною корисністю, а ціна, яку визначає виробник, залежить від витрат виробництва. Поєднує ці дві ціни — ціна рівноваги, під якою розуміється максимальна ціна споживача і одночасно мінімальна ціна виробника. У контексті співвідношення ціни й корисності він виводить поняття споживчого надлишку. Ціна пропозиції залежить від дії факторів виробництва: землі, праці, капіталу і організаторських здібностей.

Вирішальне значення для формування методології неокласичної теорії мало введення А. Маршаллом фактора часу в економічні дослідження, а також широке застосування ним частково-рівноважного підходу та функціонального аналізу. В аналізі ціни А. Маршалл надавав виключного

значення фактора часу. Він перший обґрунтував відмінності у взаємозв'язку між витратами та ціною залежно від того, який підхід (коротко-, середньо- чи довгостроковий) покласти в основу аналізу. А. Маршалл сформулював правило, згідно з яким ціна у короткостроковий період рівноваги попиту та пропозиції значною мірою залежить від попиту, тоді як при продовженні періоду рівноваги зростає вплив витрат виробництва, а ціна товару завдяки внутрішній та зовнішній економії знижується до певного «нормального рівня». А. Маршалл використовував фактор часу не тільки в аналізі ціни, а й попиту, пропозиції, доходів тощо. А. Маршалл розрізняв дію трьох часових періодів. Протягом короткострокового періоду пропозиція товару обмежується його запасом, а останній визначає ціну, при цьому обсяг виробництва залишається незмінним. Протягом середньострокового проміжку часу пропозиція залежатиме від витрат на виробництво товару. У довгостроковому періоді ціна залежатиме від витрат на виготовлення обладнання, підготовку робочої сили, необхідної для виробництва цього товару. Отже, чим коротший період часу, тим більший вплив попиту на вартість, і навпаки — за більш тривалих періодів зростає значення витрат у вартості продукту.

А. Маршалл висунув один із варіантів кількісної теорії грошей. Цей варіант отримав назву теорії касових залишків, або «кембриджська версія», за якою обсяг грошової маси визначається впливом рівня цін, обсягу виробництва та кембриджським коефіцієнтом.

Кембриджське рівняння грошового попиту:

$$MD = kPY, \quad (9.5)$$

де $k = \frac{1}{V}$ — кембриджський коефіцієнт, або коефіцієнт касових залишків. Це частина PY , яку люди бажають зберігати у формі готівки, не вкладаючи в цінні папери і не витрачаючи на споживання.

Заслугою А. Маршалла є його теорія розподілу факторів виробництва: праці, капіталу і землі, які, на його думку, теж підлягають впливу попиту і пропозиції. Важливим фактором організації та ефективного управління економікою, Маршалл називає людський капітал, здібності і освіту людини не менш важливими ніж будь-які засоби виробництва й інші види капіталу. Велике значення він надає також інноваціям у виробництві, тобто використанню нових знань у підприємницькій діяльності.

Збагаченню методології економічного дослідження сприяв розроблений і широко використаний А. Маршаллом частково-рівноважний підхід, який полягає у застосуванні у своїх узагальненнях припущення «при інших рівних умовах», тобто він припускав, що всі інші фактори, за виключенням тих, які він у даний момент розглядає, залишаються незмінними. Такий метод спрощував процес аналізу шляхом виділення впливу того фактора, який досліджується.

Представники класичної школи в своїх наукових пошуках застосовували причинно-наслідковий аналіз. Розробляючи теорію цінності, ва-

рності, А. Сміт, Д. Рікардо та інші намагалися віднайти її «джерело», щоб показати, як вона впливає з дії якогось одного абсолютного економічного закону. На противагу причинно-наслідковому аналізу А. Маршалл застосував функціональний аналіз, який оперує не абсолютними, а відносними категоріями, тобто він аналізував економічні явища не за принципом руху від «фундаментальних причин» до «верхових явищ», а за принципом взаємозалежності, взаємного визначення та взаємного впливу. Відштовхуючись від розвинутої ним теорії цінності як мінового відношення виробника та споживача через механізм взаємозв'язку вартості та корисності, А. Маршалл підійшов до створення власної теорії ціни як результату зіткнення на ринку ціни пропозиції з боку продавців (з їхньою орієнтацією на витрати виробництва) та ціни попиту з боку споживачів (з їх орієнтацією на граничну корисність). Звідси ринкова ціна визначалась як рівноважна функціональних залежностей попиту та пропозиції. Отже, А. Маршалл відділив проблему цінності (вартості) від проблеми ціноутворення, відмовився від моністичного пояснення цінності (як це робилось до нього класиками та маржиналістами). Він пояснював ціни цінами, тобто ринкову ціну цінами попиту та пропозиції. При такому підході до проблеми зникли причинно-наслідкові зв'язки і на перше місце висунулись зв'язки функціонального характеру.

Доробок А. Маршалла в розвитку методів економічного аналізу полягає в тому, що саме йому вдалося остаточно поєднати дослідження в галузі економічної теорії з математичним апаратом, дати «зелене світло» подальшому бурхливому і плідному розвитку математичної економіки, що дістала назву економетрики, та пов'язаних з нею дисциплін і напрямів.

Френсіс Ісідро Еджворт (1845—1926) написав праці «Нові і старі методи етики» (1877), «Математична психіка» (1881), «Праці з політичної економії» (1925). Він встановив закон зростання виробництва фірми, яке вигідно продовжувати до тих пір, поки гранична виручка не зрівняється з граничними витратами. Еджворт доводив, що такий приріст потребує додаткових витрат виробництва. Він ввів в економічну теорію метод дослідження граничної корисності благ, криві байдужості для опису ситуації кількісного вибору між двома товарами, ставши одним із розробників ординалістської (порядкової) версії граничної корисності. Еджворт першим почав застосовувати економічні індекси (кількісні та цінові) для економічного аналізу ринкової поведінки суб'єктів господарювання.

Артур Пігу (1877—1959) — учень А.Маршалла — автор концепції економіки добробуту, яка була висвітлена у працях «Багатство і добробут» (1912), «Економічна теорія добробуту» (1924). Оригінальність вченого полягає в тому, що він за основу дослідження бере не стан загальної рівноваги, а навпаки відхилення від такого стану. Причинами такого відхилення він називає протистояння приватних і суспільних інтересів.

Погляди Пігу сприяли утвердженню ідеї про необхідність обмеженого державного регулювання ринкової економіки. Значну увагу він приділяв проблемі зайнятості населення, яку зв'язував з рівнем заробітної плати і реальним попитом на працю. Якщо номінальна зарплата скорчується повільніше, ніж падають ціни, то зростає реальна зарплата, що веде до збільшення сукупного попиту і випуску продукції. Унаслідок цього зростає зайнятість, або, як зазначає Пігу, національний дохід, тобто та частка матеріального доходу суспільства, яка виражена в грошах, — товари та послуги для кінцевого споживання. Запропонував перерозподіляти доходи через активну податкову політику та обґрунтував необхідність прогресивної системи оподаткування, яка передбачає збільшення ставки оподаткування пропорційно зростанню доходу, а також запровадження податку на спадщину.

Ральф Джордж Хоутрі (1879—1975) — англійський економіст, представник кембриджської школи, який розглядав економічну діяльність у тісному зв'язку з політикою, етикою, владою держави, психологією. В своїх працях «Добра і погана торгівля» (1913), «Капітал та зайнятість» (1937) Хоутрі розробив основи грошово-кредитної політики, яка має бути гнучкою, а не обмежувальною; політика високої заробітної плати має забезпечувати пропорційно більший приплив грошей і пропорційно вищі прибутки та ціни. Хоутрі ефективно поєднав грошово-кредитну політику з політикою у сфері заробітної плати та рухом рівня цін і довів, що тільки так можна забезпечити грошову рівновагу, стабільність заробітної плати й рівень цін.

Він також створив теорію, яка пов'язує споживчі доходи й витрати з економічним циклом. Важливою складовою його моделі є кредитна система, тому що приплив грошей з банків для задоволення потреб торговців веде до підвищення доходів. Звідси випливають доходи і витрати споживачів, включаючи чисті інвестиції. Отже, Ральф Джордж Хоутрі зміг поєднати у своїй теорії кількісну теорію з рухом рівня цін.

9.4. Американська школа граничної продуктивності. Економічне вчення Дж.Б.Кларка

Основні положення теорії американської школи містяться в книгах її основоположника — професора Колумбійського університету США **Джона Бейтса Кларка** (1847—1938), насамперед у його фундаментальних працях «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1889), «Проблеми монополій» (1901), «Суть економічної теорії» (1907). Він взяв за основу теорію трьох факторів виробництва Ж.-Б. Сея, праці Д. Рікардо і Т. Мальтуса. Визначений Т. Мальтусом закон спадної корисності ґрунту, Дж.Б. Кларк застосував до всіх інших факторів виробництва і сформулював свій закон спадної граничної продуктивності, суть якого полягає у тому, що в умовах, коли хоча б

один фактор виробництва залишається незмінним, додатковий приріст інших факторів дає все менший приріст продукції.

На відміну від своїх попередників Дж.Б. Кларк розглядав чотири фактори виробництва:

- капітал у грошовій формі;
- капітальні блага (засоби виробництва і земля);
- діяльність підприємця;
- праця робітника.

Кожен із факторів виробництва характеризується специфічною продуктивністю і приносить дохід його власнику. Концепцію спадної корисності Кларк переносить на виробничі фактори, замінюючи теорію поведінки споживача, теорію споживчого попиту теорією вибору виробничих факторів. Кожний підприємець прагне відшукати таку комбінацію факторів, яка забезпечує мінімум витрат і максимум доходів.

Головна відмінність цієї теорії від розробок австрійської та кембриджської шкіл полягає в аналізі проблем виробництва і розподілу, який опирався на концепцію граничної продуктивності праці і капіталу. Кларк поділив економічну науку на три розділи: перший вивчає «універсальні» закони, другий — закони статички, третій — закони економічної динаміки.

Аналізуючи розвиток економічної системи, Кларк розробив вчення про її статичку та динаміку. Під статичкою він розумів умови (рис. 9.1), необхідні для встановлення рівноваги ринкової економічної системи. При невиконанні однієї з умов порушується рівновага і економіка переходить до стану економічної динаміки. За умов статичної рівноваги підприємець отримує нормальний прибуток, оскільки виконує функцію організатора виробництва. А за умов динамічної рівноваги він отримує підприємницький дохід, через те, що є новатором, розвиває технічний прогрес, прагне до зменшення витрат виробництва та обігу і отримує за це додатковий прибуток. При цьому економічна статика в будь-який момент може перетворитись під дією технічного прогресу, який деформує механізм дії закону граничної продуктивності ресурсів, в економічну динаміку.

Рис. 9.1. Умови статичної рівноваги ринкової економічної системи.

Таким чином, теорію граничної продуктивності Дж.Б. Кларк доповнив теорією рівноваги економіки, застосувавши методи граничного аналізу у сфері макроекономіки та визначивши поняття соціальної праці (загальної кількості зайнятих у народному господарстві), соціального капіталу (сукупності усіх капіталів у економіці), зони байдужості.

Також у своїх дослідженнях Дж.Б. Кларк розглядав проблеми монополізації капіталістичної економіки. При цьому під монополією він розумів одноосібний контроль над ринком, який є недовготривалий. Тому монополія є тимчасовим явищем.

9.5. Математична школа економічної науки.

Лозаннська школа маржиналізму: пошуки загальної рівноваги

Математична школа представлена працями В.С. Джевонса, Л. Вальраса і В. Парето.

Вільяма Стенлі Джевонс (1835—1882) — англійський економіст, досліджував граничну корисність, закон байдужості та загальну економічну рівновагу у працях «Теорія політичної економії» (1871) та «Принципи науки» (1874). Предметом політичної економії називає пошук шляхів максимізації корисності, а також максимального задоволення потреб за мінімумом зусиль. Аналізуючи граничну корисність, стверджує, що вона не підлягає кількісному виміру, а лише проявляється у ринкових цінах споживчих товарів, послуг і факторів виробництва. Суть закону байдужості Джевонс пояснює так: «На одному і тому ж вільному ринку в один і той же момент не може існувати дві різні ціни на один і той же вид продукції». Загальна економічна рівновага за теорією В.С. Джевонса виражається рядом співвідношень, які пов'язують пропорції обміну, цін, граничної корисності і продуктивності. Умови рівноваги:

$$Q_x Q_y = W_x W_y = M U_x \quad M U_y = C_x C_y = P_z x \quad P_z y, \quad (9.6)$$

де Q — кількість товару;

W — цінність одиниці товару;

C — витрати на виробництво одиниці товару;

P_z — продуктивність праці у виробництві товару;

x, y — товари.

Кількість обмінюваних товарів прямо пропорційні продуктивності витраченої праці і обернено пропорційні цінностям цих товарів і питомим витратам виробництва так само, як і їх граничним корисностям. Тобто, Джевонс розглядає корисність і цінність блага у функціональній залежності. У своїх дослідженнях економіст використовує математичні методи та математичне розуміння граничної корисності.

Умовою успішного розвитку ринку Джевонс вважав досконалу конкуренцію, оскільки вона змушує суб'єктів господарювання виробляти та обмінювати ті блага, які найбільше задовольняють їхні потреби.

Провідним економістом-математиком XIX ст. вважається засновник лозаннської школи маржиналізму **Марі Еспрі Леон Вальрас** (1834—1910). Його праця «Елементи чистої політичної економії» (1874) започаткувала математику в економіці. На основі принципу максимуму корисності він вперше побудував модель загальної економічної рівноваги, яка базується на аналізі попиту та пропозиції і включає систему лінійних рівнянь. Передумови моделі:

- вільна інформація;
- вільна, досконала конкуренція;
- миттєве пристосування цін до змін у ринковому середовищі;
- жорстка технологія і технічний зв'язок між витратами факторів і випуском продукції.

Всі економічні суб'єкти за Вальрасом були поділені на дві групи: до першої групи відносяться власники виробничих послуг — продають фактори виробництва і купують споживчі товари; до другої групи Вальрас відніс підприємців, які продають товари і купують фактори виробництва.

Модель Вальраса описує ринкову економіку, у якій кожен учасник економічних відносин цілком вільний у виборі своїх рішень, керуючись лише прагненням до збагачення. Основним інструментом моделі є рівноважна ціна. Ціни на продукти (товари) і первинні фактори називаються рівноважними, якщо виробники і споживачі, які діють у своїх інтересах в межах свого бюджету, забезпечують такий стан економіки, що попит на кожен продукт не перевищує його пропозицію. Таким чином, в економіці існує тісний взаємозв'язок товарного ринку і ринку ресурсів, рівновага на яких — це стан, за яким ефективно пропонування і ефективний попит на виробничі ресурси урівноважується на ринку послуг, ефективний попит і ефективно пропонування урівноважується на ринку продуктів і, нарешті, ціна продажу продуктів урівноважується з витратами виробництва, виражених у виробничих послугах.

Теорія рівноваги акцентує увагу на наявності широкої та складної системи взаємозв'язків у сучасній економіці. Вона контрастує із спробами В.С. Джевонса та теоретиків Австрійської школи знайти просту причинну залежність між граничною корисністю та цінами споживчих і виробничих благ. Крім того, теорія контрастує і з частково-рівноважним аналізом А. Маршалла, який ігнорував взаємозв'язки всієї економічної системи, фокусуючись на специфіці окремих фірм та ринків. І хоча попередники Л. Вальраса (Ф. Кене, А. Курно) розуміли, що економіка складається з багатьох взаємопов'язаних частин і що для вирішення якихось проблем певної частини економічної системи необхідно проаналізувати всю систему та її взаємозв'язки, проте вони або не займалися математичною інтерпретацією мікроекономічних відносин

(Ф. Кене), або вважали проблему економічної рівноваги недосяжною для математичного аналізу (А. Курно). Л. Вальрас оволодів проблемою, передбаченою його попередниками, і продемонстрував, що ця проблема вирішується, принаймні в принципі. Модель загальної рівноваги Л. Вальраса відзначається насамперед широтою охоплення економічних процесів. Він використовував систему моделей. Переходячи від простого до складного, Вальрас поступово включав у систему загальної рівноваги все нові компоненти: теорію обміну, теорію виробництва, теорію капіталізації. Математична інтерпретація системи загальної економічної рівноваги Вальраса показує, що всі змінні величини системи пов'язані відносинами функціональної залежності, тому їх значення повинні бути встановлені одночасно, тобто однооментно повинні бути встановлені всі ціни рівноваги і відповідні їм урівноважені кількості виробничих послуг і готових продуктів. Більшість економістів вважають, що теорія економічної рівноваги Л. Вальраса, досконала за своєю математичною формою, є досить обмеженою за змістом. Вальрас не здійснив широкого статистичного дослідження, необхідного для забезпечення конкретних рішень кожного з рівнянь системи. В дійсності тут існують великі проблеми в специфікації відповідних рівнянь точними термінами та в зборі даних такого великого об'єму. Можна зазначити й те, що система Вальраса має яскраво виражений статичний характер: стан рівноваги на всіх ринках, обумовлений даними перевагами споживачів, даною кількістю виробничих ресурсів і фіксованими виробничими коефіцієнтами, встановлюється на певний момент. Дж. Хікс, лауреат Нобелівської премії, відмічає, що Л. Вальрас «не підійшов до законів формування змін його системи загальної рівноваги. Він міг сформулювати умови, які торкаються цін, встановлених з урахуванням даних ресурсів і даних переваг, але він не пояснив, що станеться, коли смаки чи ресурси зміняться». Однак наявність цих проблем не означає приниження важливості внеску Л. Вальраса у розвиток економічної теорії. На відміну від А. Маршалла, Л. Вальрас все ж продемонстрував здатність аналізувати складну економічну проблему саме з допомогою математичного інструментарію. Більше того, він зумів показати, що рівновага домогосподарств і ринків споживчих товарів узгоджується з рівновагою фірм і ринків факторів виробництва. Подальші пошуки економічно змістовного вирішення цієї проблеми призвели до серйозних позитивних нововведень у методах економічного аналізу.

Таким чином, теорія Л. Вальраса — це теорія економічної статичності, яка не враховує факторів ризику та невизначеності, циклічних коливань, технічних нововведень.

На відміну від інших теоретиків математичної школи **Вільфредо Парето** (1848—1923) відкриває причинно-наслідкові зв'язки в економіці, визначаючи виключно функціональні залежності, які полягають у визначенні кількісних пропорцій між економічними показниками у працях «Курс політичної економії» (1898), «Вчення політичної еконо-

мії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916). Парето реформував індивідуальну функцію корисності Джевонса-Вальраса і замінив її порядковою функцією переваг.

Він вважав, що гранична корисність не підлягає кількісному виміру. Споживач може визначити, чи приносить йому дана комбінація благ меншу, більшу чи таку ж величину корисності у порівнянні з іншою комбінацією цих благ. Однакові за порядком набори описує крива байдужості. Вчений виводить п'ять умов, які характеризують стан загальної економічної рівноваги (рис. 9.2):

- врівноважені за цінами граничні корисності рівні для всіх суб'єктів;
- для будь-якого суб'єкта сума доходів дорівнює сумі витрат;
- кількість товарів до встановлення рівноваги і після неї однакова;
- ціни товарів дорівнюють витратам виробництва;
- запас виробничих благ є величина дана і використовується повністю.

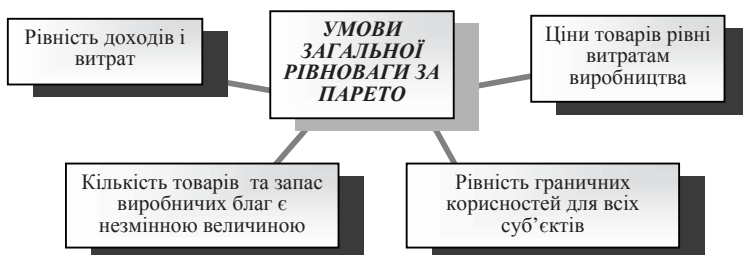

Рис. 9.2. Умови загальної економічної рівноваги за В. Парето

Парето доповнив модель Вальраса твердженням, що існує рівновага не лише між сукупним попитом та сукупною пропозицією, але й рівнем добробуту двох або більше учасників ринкових відносин. Це дало змогу сформулювати ринок, на якому збалансований не лише обмін, але й зростає добробут всіх його учасників.

В. Парето відійшов від кардиналістської (кількісної) концепції маржиналізму і здійснив перехід до ординалістської (порядкової) концепції. Парето сформулював критерій ефективного розподілу ресурсів, який увійшов в історію економічної думки як оптимум Парето. **Парето-ефективним** є такий стан економіки, за якого неможливо збільшити ступінь задоволення потреб хоча б однієї особи, не погіршуючи при цьому становище іншого члена суспільства. Також В. Парето створив теорію конкуренції еліт, відповідно до якої кожне суспільство не схоже на інше внаслідок розбіжностей у природі своїх еліт. Воно обумовлено нерівномірним поділом престижу, влади або почестей, пов'язаних із політичним суперництвом.

Подальший розвиток теорія еліт отримала в працях німецького політолога **Роберта Міхельса** (1876—1939), який вважав, що демократія

як форма управління державою є неприйнятною, оскільки існує комплекс тенденцій, що протидіють її здійсненню. При цьому неминучим результатом кожної демократії, незалежно від її історичних форм та соціальної основи, є олігархія. Першочерговим завданням Р. Міхельс вважав формування «гідної» партійної еліти.

Слід також відмітити внесок видатного українського економіста **Євгена Євгеновича Слуцького** (1880—1948), який започаткував такі відгалуження економетрії, як теорія поведінки споживача і аналіз числових рядів, завдяки чому звільнив функцію корисності від чисто суб'єктивного трактування, від розповсюдженого на той час уявлення про можливість визначення мірою корисності благ. У 1915 р. Є.Слуцький опублікував в італійському журналі працю «До теорії збалансованого бюджету споживача», в якій поставив під сумнів гедоністичну концепцію маржиналізму.

Застосувавши ординалістський підхід (пізніше його використовували такі видатні економісти, як Дж. Хікс, Р. Аллен, П. Самуельсон), Є. Слуцький сформулював корисність у вигляді чисто емпіричного поняття, зв'язав цю функцію з рухом цін і доходів. Використавши категорію «віддання переваг споживачам», він зробив вдалу спробу звільнити функцію корисності від суто суб'єктивного трактування, переніс акцент із безперспективної у методологічному плані проблеми визначення міри корисності благ на проблему порівняння відносних рівнів корисностей різних благ. Таким чином, був зроблений серйозний крок у напрямі звільнення теорії попиту і пропозиції від жорсткої прив'язки до поняття «суб'єктивна цінність», поєднання аналізу функції корисності з грошовими доходами і споживчим бюджетом.

9.6. Шведська (стокгольмська) школа маржиналізму

Значний внесок у розвиток світової економічної науки зробили шведські вчені, представники стокгольмської школи. Її засновником був **Кнут Віксель** (1851—1926), який заклав основи теорії розподілу факторів виробництва, вчення про «недосконалу конкуренцію», теорію кредитно-грошового регулювання циклу, теорію ціни та інфляції у працях «Цінність, капітал і рента» (1893), «Дослідження в галузі суспільних фінансів» (1896), «Проценти на капітал і ціна товарів» (1898). Головну увагу К. Віксель зосереджував на проблемі динаміки цін. Розкриваючи механізм руху цін, він дійшов висновку, що за умов «грошової економіки», коли товари вже не обмінюються на товари, а лише на гроші, закон ринку Сея не має сенсу. Грошовий попит не може відокремлюватися від товарної пропозиції і може збільшуватися за рахунок появи на ринку нових дорогоцінних металів. Отже, Віксель запечерив кількісну теорію грошей і відкинув ідею, що головною причиною зміни цін є зміна кількості грошей.

У теорії К. Вікселя важливе місце належить концепції кумулятивно-го процесу (тенденції до прискорення певного процесу). Аналіз кумулятивних процесів та дослідження проблем порушення економічної рівноваги дали можливість Вікселю створити теорію економічного циклу. Механізм циклічного розвитку господарської кон'юнктури він пов'язував із процесом нагромадження капіталу, коливанням норми процента.

Віксель визначив необхідність втручання держави в механізм встановлення рівноваги, тобто він вперше використав принципи теорії граничної корисності для аналізу суспільного сектора. В праці «Дослідження в галузі суспільних фінансів» сформульовані принципи та процедури прийняття рішень і області фіскальної політики:

➤ основна частина бюджетних надходжень має бути від прямих податків на доходи та майно;

➤ рішення про доходи та витрати приймаються в комплексі і відображають суспільні переваги;

➤ важливу роль у досягненні соціальних результатів грає процедура прийняття рішення.

Таким чином, проблеми податків Віксель розглядає з точки зору теорії граничної корисності в межах суспільного сектору.

Продовжив дослідження математичної школи **Густав Кассель** (1866—1945) — відомий шведський економіст, професор політичної економії і фінансів Стокгольмського університету. Він написав праці «Природа і необхідність процента» (1903), «Теорія соціальної економіки» (1870). Він розглядав економічні коливання й кризи як процеси, зумовлені явищами економічної історії. Кассель заперечував можливість побудови загальної теорії криз, вважаючи їх кон'юнктурним явищем.

Серед факторів, що визначають рух торговельно-промислового циклу, Кассель відокремлює норму процента. Висока норма процента зменшує вартість основного капіталу, а якщо вона тримається довго, то призводить до скорочення його виробництва, що породжує депресію. Г. Кассель в основному притримувався кількісної теорії грошей та теорії ціноутворення.

9.7. Маржиналістські ідеї в Україні

У 70—80-х роках XIX ст. українська політична економія починає сприймати ідеї маржиналізму. Українські економісти ведуть жваві дискусії з питань предмета політичної економії і «економікс», економічної природи категорій «цінність» і «гранична корисність», висуваючи часом оригінальні їх трактування.

Становлення і розвиток другого класичного стану, як і першого, в різних країнах відзначалися національною специфікою і відбивали її особливості. В Україні ця специфіка виявилась у тому, що, по-перше,

класичний стан настав дещо пізніше порівняно із Західною Європою; по-друге, маржиналізм і неокласичний напрям в економічній теорії були менше поширені. Таке становлення супроводжувалося більш гострим протистоянням з іншими теоріями (особливо марксизмом та історичною школою); по-третє, пошук консенсусу серед економістів виявився в оригінальних спробах поєднання теорій трудової вартості та граничної корисності, граничної продуктивності факторів виробництва Дж.Б. Кларка і М.І. Туган-Барановського, а також виникненні такого специфічного явища, як «легальний марксизм». Серед українських економістів — представників маржиналізму — виділяються, окрім Є.Є. Слущького, професори Київського університету Д.І. Піхно (1853—1913), О.Д. Білімович (1876—1963), професор Новоросійського університету Р.М. Орженцький (1863—1923). Вони були не лише добре знайомі з економіко-математичними працями західних вчених, а й самі здійснили оригінальні дослідження, які справили значний вплив на розвиток світової економічної думки ХХ ст.

Маржиналістські ідеї в Україні найкраще представлені у працях **Михайла Івановича Туган-Барановського** (1865—1919). До основних його праць відносять: «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894), «Нариси з нової історії політичної економії та соціалізму» (1907), «Паперові гроші і війна» (1915), «Соціальні основи кооперації» (1916), «Паперові гроші і метал» (1917), «Звідки беруться гроші для війни» (1917), «Соціалізм як позитивне вчення» (1918). Він розробив психологічну теорію цінностей, в якій визначив вплив на величину вартості як об'єктивних факторів (витрат праці), так і суб'єктивних (корисності благ). Український економіст став фундатором сучасної інвестиційної теорії економічних циклів, в якій з'ясував причини циклічності і економічних криз, їх періодичності і неминучості в ринковій економіці. За допомогою схем відтворення М.І. Туган-Барановський довів можливість розширення суспільного виробництва за одночасного скорочення суспільного споживання без будь-якого порушення рівноваги між сукупною пропозицією і сукупним попитом. Теорія кон'юнктури М.І. Туган-Барановського лягла в основу вчення про циклічність економічного розвитку та «довгі хвили кон'юнктури» М.Кондратьєва. М.І. Туган-Барановський розробив соціальну теорію розподілу. Він став одним із засновників кооперативної теорії. Виникнення кооперації він пов'язує з впливом соціалістичних ідей.

У 90-х роках XIX ст. маржиналізм не набув широкого розповсюдження в Україні, а більшість теоретиків сповідували принципи або класичної політекономії, або марксистського економічного вчення. В цей час в основі більшості університетських курсів політичної економії знаходилась теорія цінності К. Маркса.

Проте вже наприкінці 90-х років XIX ст., а особливо на початку наступного, більшість українських дослідників почали схилитись до

принципів неокласичної теорії, яка розвивалась на ґрунті маржиналізму. Це пояснювалось тим, що вони усвідомили кризовий стан класичної політекономії і намагались знайти правильні відповіді в теорії «економікс». Поступово відбувалась зміна усіх уявлень і понять, яка складалась протягом сотень років. За цих умов широко розповсюдилась суб'єктивно-психологічна концепція так званої «Київської» економічної школи, яку започаткував М. Бунге. Предметом політекономії М. Бунге вважав вивчення людських потреб, не зводячи їх до суто матеріальних і особистих. Він відстоював приватновласницько-ринкову модель економічного розвитку.

Наступником М. Бунге на рубежі двох століть став **Дмитро Піхно** (1853—1913), теж професор політичної економії Київського університету. В працях Д. Піхно «Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності» (1886), «Основи політичної економії» (1890) та інш. розвивалось уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності і ціни, основні засади попиту та пропозиції. Він досліджував роль потреб у формування попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Однак, найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях в Україні на початку ХХ ст. стали Р. Орженцький і О. Білімович.

Роман Орженцький (1863—1923) ґрунтовно виклав і проаналізував теорію граничної корисності фундатора «австрійської» економічної школи К. Менгера. Він ввів у науковий оборот поняття «об'єктивна оцінка ціни», або «розцінки» і визначив її максимальне та мінімальне значення, критерії поділу благ на споживчі та продуктивні. Р. Орженцький прийшов до висновку, що цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Олександр Білімович (1876—1963) обґрунтовує психологічну теорію цінності, пов'язує останню з потребами, з яких виводить величину господарської цінності блага, і пропонує власну їх класифікацію.

Найвизначнішим українським представником «математичного» напрямку економічних досліджень став вчений із світовим ім'ям, економіст, математик і статистик, професор Київського університету і Київського комерційного інституту **Євген Євгенович Слущкий** (1880—1948). Його твір «Теорія кореляції і елементи вчення про криві розподілу» (1912) був тривалий час найкращим посібником з математичної статистики. Він став фундатором сучасної математичної теорії споживання, яка відкрила принципово новий напрям економічних досліджень. Слущкий виявив умови, за яких функція корисності досягає свого максимуму і запропонував способи обчислення її параметрів. Він розробив математичні методи, які дозволяють досліджувати величини функції корисності і функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

Уже в 30-ті роки ХХ ст. праця «До теорії збалансованого бюджету споживача» здобула високу оцінку зарубіжних економістів, зокрема Р. Аллена і Дж. Хікса. Ідеї Є. Слуцького лягли в основу книжки Дж. Хікса «Вартість і капітал» (1939). У ній Хікс високо оцінює наукові розробки Є. Слуцького й наголошує, що він був першим економістом, котрий зробив значний крок вперед. У праці «До теорії збалансованого бюджету споживача» Слуцький започаткував якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначив принципово нові підходи до розв'язання проблем зв'язку між ціною, попитом та функцією корисності.

У 1926 р. Є. Слуцький висунув нову тоді теорію границь стохастичних функцій, на підставі якої побудував математичну теорію циклів, що виникають з випадкових причин (статті про це опублікував 1937 р. в американському журналі «Econometrica»). Хоча Хікс і дізнався про статтю Слуцького тільки тоді, коли основні ідеї його власної праці були опубліковані в журналі «Econometrica» (1934), це не завадило йому визнати, що «теорія, яку буде викладено в цьому і двох наступних розділах (праці «Вартість і капітал»), належить, по суті, Слуцькому...». Про величезний вплив праць Є. Слуцького на розвиток економічної науки і, зокрема, економетрики писав Р. Аллен. Ще у 1936 році він опублікував працю, присвячену Слуцькому, в якій дав високу оцінку його теорії поведінки споживача. У 1950 р. Аллен в журналі «Економетрика» опублікував нову статтю, присвячену Слуцькому. Він писав, що праці Слуцького мали великий і сталий вплив на розвиток економетрики у двох важливих напрямках: теорії поведінки споживачів і аналізі часових рядів. Високо оцінюють економісти і внесок Слуцького в розробку основ праксеології в «Етюді до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки», який було опубліковано українською і німецькою мовами. Слуцький уперше в світовій літературі поставив питання про необхідність формування особливої науки — праксеології, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей за різних умов.

Ідеї Є.Слуцького, з дещо модернізованим математичним апаратом, широко використані у творах зарубіжних економістів Р.Аллена, Дж. Хікса, Хаутакера, Дебре, Ерроу та інших. Підсумовуючи цей короткий огляд розвитку політичної економії в Україні, слід ще раз наголосити на його певних особливостях. Українські вчені не тільки запозичували економічні ідеї, теорії західних економістів і розвивали їх з урахуванням соціально-економічних особливостей розвитку України, а й створювали наукові теорії, які стали надбанням світової економічної думки.

Отже, Слуцький став фундатором сучасної математичної теорії споживання, яка відкрила принципово новий напрям економічних досліджень. Він виявив умови, за яких функція корисності досягає свого максимуму і запропонував способи обчислення її параметрів, а також розробив математичні методи, які дозволяють досліджувати величини функції корисності і функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

Питання для контролю рівня знань студентів.

---

1. Хто з відомих економістів став засновником маржиналізму?
2. У чому сутність законів Госсена?
3. У чому полягає основна суть та методологічні принципи маржиналізму?
4. Назвіть представників австрійської економічної школи, та їх теорії.
5. У чому суть новаторських ідей А. Маршалла в економічній науці?
6. Які часові періоди увів до наукового аналізу А. Маршалл щодо їх впливу на динаміку попиту і пропозиції?
7. Поясніть суть концепції економічної рівноваги Л. Вальраса.
8. У чому полягає суть оптимуму Парето?
9. Кого з українських економістів відносять до прихильників маржинальної теорії?
10. Обґрунтуйте теорію конкуренції еліт В. Парето.
11. Назвіть представників стокгольмської школи маржиналізму та охарактеризуйте їх теорії.

Тести

---

1. Хто із названих економістів став попередником теорії маржиналізму, незалежно і раніше від маржиналістів сформулювавши закон спадної корисності благ?

1. Й.Г. Тюнен.
2. А. Курно.
3. Ж. Дюпюї.
4. Г.Г. Госсен.
5. Усі названі дослідники стали безпосередніми попередниками маржиналізму.

2. Яке з наступних положень відображає зміст так званого другого закону Госсена:

1. Зростання запасу певного блага зменшує його граничну корисність.
2. Цінність блага вимірюється величиною його граничної корисності.
3. Гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага.
4. Оптимальна структура споживання досягається за рівності граничних корисностей усіх благ.
5. Розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо поліпшення становища одного господарюючого суб'єкта не досягається за рахунок погіршення становища іншого.

3. Кого з представників австрійської школи називали «патріархом буржуазних економістів»?

1. К. Менгера.
2. Ф. Візера.
3. Е. Бем-Баверка.
4. Г. Госсена.

4. На думку Е. Бем-Баверка, первинними факторами виробництва є:

1. Праця і капітал.
2. Праця і земля.
3. Земля і капітал.
4. Капітал і організація.

5. У якому випадку об'єднано економістів, яких вважають фундаторами маржиналізму:

- а) К. Менгер (1840—1921), Австрія;
- б) В.С. Джевонс (1835—1882), Англія;
- в) Л. Вальрас (1834—1910), Франція — Швейцарія;
- г) А. Маршалл (1842—1924), Англія;
- д) Дж.Б. Кларк (1847—1936), США;
- е) В. Парето (1848—1923), Італія — Швейцарія.

1. а, б, в.
2. г, д, е.
3. а, б, в, г.
4. д, е.
5. а, б, в, г, д, е.

6. Яке з наступних положень відображає зміст так званого першого закону Госсена?

1. Зростання запасу певного блага зменшує його граничну корисність.
2. Цінність блага вимірюється величиною його граничної корисності.
3. Гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага.
4. Оптимальна структура споживання досягається за рівності граничних корисностей усіх благ.
5. Розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо поліпшення становища одного господарюючого суб'єкта не досягається за рахунок погіршення становища іншого.

7. Хто із названих економістів став фундатором такого напрямку економічної теорії, як соціал-реформізм?

1. Дж. С. Мілль.
2. Е. Бернштейн.
3. Ж. Ш. Сімонді.
4. Т. Веблен.
5. Р. Оуен.

8. Хто із названих економістів був представником математичної школи в економічній теорії — однієї із шкіл маржиналізму?

1. А. Маршалл.
2. В. Джевонс.
3. Е. Бем-Баверк.
4. Дж. Б. Кларк.
5. Усі названі економісти були представниками математичної школи.

9. В якому випадку найбільш повно об'єднані основні принципи маржиналізму як течії економічної думки?

- а) Суб'єктивно-психологічний підхід до економічних явищ.
- б) Раціональність економічної поведінки окремого економічного суб'єкта.
- в) Рідкісність виробничих ресурсів.
- г) Граничний аналіз: причинно-наслідковий чи функціональний.
- д) Позаконотомічне тлумачення суті господарських процесів.
- е) Макроекономічний підхід до економічних явищ і процесів.

- 1. а, б, в.
- 2. г, д, е.
- 3. а, б, в, г.
- 4. д, е.
- 5. а, б, в, г, д, е.

10. В якому випадку об'єднано економістів, яких вважають представниками математичного напрямку маржиналізму:

- а) А. Курно (1801—1877), Франція.
- б) Л. Вальрас (1834—1910), Франція — Швейцарія.
- в) Г. Госсен (1810—1858), Німеччина.
- г) В.С. Джевонс (1835—1882), Англія.
- д) В. Парето (1848—1923), Італія — Швейцарія.
- е) І. Фішер (1867—1947), США.

- 1. а, б, в.
- 2. г, д, е.
- 3. а, б, в, г.
- 4. д, е.
- 5. а, б, в, г, д, е.

11. В якому випадку об'єднано представників австрійської школи маржиналізму:

- а) Карл Менгер (1840—1921).
- б) Ейген фон Бем-Баверк (1851—1914).
- в) Фрідріх фон Візер (1851—1926).
- г) Фрідріх Август фон Хайек (1899—1992).
- д) Йозеф Шумпетер (1883—1950).
- е) Герман Генріх Госсен (1810—1858).

- 1. а, б, в.
- 2. г, д, е.
- 3. а, б, в, г.
- 4. д, е.
- 5. а, б, в, г, д, е.

12. Хто із названих економістів ототожнював економічну рівновагу із балансом населоди і страждань раціонального господарюючого суб'єкта, спираючись на постулат англійського філософа XIX ст.

Джеремі Бентама — автора концепції утилітаризму, у якій стверджується, що «природа поставила людину під управління двох верховних володарів — страждання і задоволення»?

1. Дж.А. Гобсон.
2. В.С. Джевонс.
3. А. Маршалл.
4. А. Пігу.
5. Дж.М. Кейнс.

13. Яке із наступних визначень вартості належить маржиналістам?

1. Вартість визначається кількістю праці, витраченої на виробництво золота і срібла.
2. Вартість блага визначається його корисністю.
3. Вартість визначається кількістю суспільне необхідної праці, витраченої на виробництво товару.
4. Вартість товару визначається витратами його виробництва.
5. Вартість блага, або його цінність, визначається його граничною корисністю.

14. Яке із наступних положень відбиває зміст так званого закону Візера?

1. Зростання запасу певного блага зменшує його граничну корисність.
2. Цінність блага вимірюється величиною його граничної корисності.
3. Гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага. Оптимальна структура споживання досягається за рівності граничних корисностей усіх благ.
4. Розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо поліпшення становища одного господарюючого суб'єкта не досягається за рахунок погіршення становища іншого.

15. Хто з названих економістів став фундатором теорії граничної продуктивності факторів виробництва?

1. Г.Г. Госсен.
2. Дж.Б. Кларк.
3. А. Маршалл.
4. В. Парето.
5. К. Менгер.

16. В якому випадку найбільш повно вказано на проблеми, які досліджував Л.Вальрас:

- а) Теорія пропозиції і доходів.
- б) Вчення про статику і динаміку економічної системи.
- в) Закон граничної продуктивності факторів виробництва.
- г) Математичне моделювання економічних процесів.
- д) Модель загальної економічної рівноваги.
- е) Теорія часткової економічної рівноваги.

1. а, б, в.
2. г, д, е.
3. а, б, в, г.
4. д, е.
5. а, б, в, г, д, е.

17. Яке із наступних положень відбиває зміст так званого оптимуму Парето?

1. Зростання запасу певного блага зменшує його граничну корисність.
2. Цінність блага вимірюється величиною його граничної корисності.
3. Гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага.
4. Оптимальна структура споживання досягається за рівності граничних корисностей усіх благ.
5. Розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо поліпшення становища одного господарюючого суб'єкта не досягається за рахунок погіршення становища іншого.

18. У якому випадку найбільш повно вказано на проблеми, які досліджував англійський економіст-неокласик А.Маршалл:

- а) Теорія ринкової рівноваги.
- б) Концепція еластичності попиту.
- в) Теорія пропозиції і доходів.
- г) Вчення про статику і динаміку економічної системи.
- д) Закон граничної продуктивності факторів виробництва.
- е) Теорія рівноваги економічної системи.

1. а, б, в.
2. г, д, е;
3. а, б, в, г;
4. д, е.
5. а, б, в, г, д, е.

19. Хто із названих економістів став фундатором теорії граничної корисності благ?

1. Л. Вальрас.
2. Дж.Б. Кларк.
3. А. Маршалл.
4. В. Парето.
5. К. Менгер.

20. В якому випадку найбільш повно вказано на проблеми, які досліджував американський економіст-неокласик Дж.Б.Кларк:

- а) Теорія ринкової рівноваги.
- б) Концепція еластичності попиту.
- в) Теорія пропозиції і доходів.
- г) Вчення про статику і динаміку економічної системи.

- д) Закон граничної продуктивності факторів виробництва.
- е) Теорія рівноваги економічної системи.

- 1. а, б, в.
- 2. г, д, е.
- 3. а, б, в, г.
- 4. д, е.
- 5. а, б, в, г, д, е.

21. Яка теорія посідає центральне місце в концепціях австрійської школи?

- 1. Теорія граничної корисності.
- 2. Теорія трудової вартості.
- 3. Теорія факторів виробництва.
- 4. Теорія грошей.

22. Хто був засновником австрійської школи маржиналізму?

- 1. Л.Вальрас.
- 2. К.Менгер.
- 3. Е.Бем-Баверк.
- 4. Ф.Візер.

23. Який австрійський учений досліджував у своїх працях поняття «дисконтування»?

- 1. К. Менгер.
- 2. Е.Бем-Баверк.
- 3. Ф. Візер.
- 4. Л. Мізес.

24. Який австрійський вчений увів поняття «альтернативні витрати»?

- 1. К. Менгер.
- 2. Е.Бем-Баверк.
- 3. Ф. Візер.
- 4. Л. Мізес.

25. Хто є автором закону «насиченості потреб»?

- 1. Е. Бем-Баверк.
- 2. К. Менгер.
- 3. А. Пігу.
- 4. Г. Госсен.

26. Автором концепції економіки добробуту є:

- 1. А. Маршалл.
- 2. А. Пігу.
- 3. К. Менгер.
- 4. В. Рошер.

27. Який вчений-економіст не належить до представників кембриджської школи?

1. А. Маршалл.
2. А. Пігу.
3. К. Менгер.
4. Р.Дж. Хоутрі.

28. Хто ввів поняття «споживчий надлишок»?

1. А. Маршалл.
2. А. Пігу.
3. К. Менгер.
4. Р.Дж. Хоутрі.

29. Яким терміном А. Маршалл запропонував замінити термін «політична економія»?

1. «Аналітична економія».
2. «Економікс».
3. «Економіка».
4. «Математична економія».

Тема 10.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ У ХХ ст. КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

Економічні умови посилення державного втручання в ринкову економіку. Переворот здійснений Дж.М. Кейнсом в економічній теорії. Метод і соціальний зміст кейнсіанства.

Економічне вчення Дж.М. Кейнса. Кейнс як творець макроекономічної теорії. Загальна теорія зайнятості. Роль сукупного попиту в кейнсіанській макроекономічній моделі. Теорія мультиплікатора інвестицій і зайнятості. Управління ефективним попитом. Теорія переваги ліквідності і процента. Проблеми ціни і інфляції. Кейнсіанська теорія заробітної плати. Роль державного регулювання в досягненні макроекономічної рівноваги. «Основний психологічний закон».

Американський варіант кейнсіанства (А. Хансен, С. Харріс). Принцип акселератора.

Виникнення некейнсіанства. Проблеми економічної рівноваги і зростання. Макроекономічні моделі А. Хансена, Дж. Хікса, Р. Харрода, Е. Домара. Некейнсіанські теорії циклу.

Особливості посткейнсіанства (Дж. Робінсон, П. Сраффа, Н. Калдор). Криві Філіпса і дискусії навколо них. Проблеми економічного зростання і розподілу в посткейнсіанських теоріях.

Кейнсіанська теорія та економічна політика.

10.1. Історичні передумови і основні теоретико-методологічні засади кейнсіанства. Економічне вчення Дж.М.Кейнса

10.2. Некейнсіанство та його особливості

10.3. Особливості розвитку ідей посткейнсіанства. Розвиток кейнсіанства у США та західноєвропейських країнах

10.4. Кейнсіанська теорія та економічна політика

10.1. Історичні передумови і основні теоретико-методологічні засади кейнсіанства. Економічне вчення Дж.М. Кейнса

Кейнсіанство — одна з провідних течій сучасної економічної думки. Головною з особливостей епохи, що зумовили її появу, було швидке руйнування з розвитком капіталізму механізмів автоматичного ринкового саморегулювання. На межі ХХ ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Отже,

сама дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу. Навіть сама раціональна поведінка господарюючих суб'єктів не забезпечувала системі стійкої рівноваги, оскільки на макрорівні діяли інші закономірності, що не зводилися до суми рішень, прийнятих на мікрорівні. Найбільш яскравим проявом цієї розбіжності стала Велика депресія початку 30-х рр. XX ст., яка супроводжувалася різким спадом виробництва, масовим безробіттям, фінансовими потрясіннями. Криза продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму нагально потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці.

Стало очевидно, що економічна система ринкового типу не тільки не здатна забезпечити автоматичне відновлення порушеної рівноваги, але і породжує нерівноважні ситуації через внутрішні особливості, а не в результаті впливу зовнішніх для неї факторів.

Історичні умови виникнення кейнсіанства:

- ускладнення структури виробництва і ринку;
- функціонування недосконалих форм конкурентної боротьби і втрата ринковим механізмом автоматичного саморегулювання;
- світова криза надвиробництва і затяжний характер депресії 1929—1933 рр.;
- масове безробіття.

Основоположником нового напрямку в розвитку економічної думки став англійський економіст **Джон Мейнард Кейнс** (1883—1946). Основна праця — «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). Вчення Кейнса стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до нього і до яких колись належав і він сам як учень А. Маршалла і кембриджської школи. Економічна криза 1929—1933 рр. різко змінила погляди Кейнса. Він рішуче й безоглядно пориває з поглядами А. Маршалла, його ідеями фритредерства, проголошуючи, що капіталізм доби вільної конкуренції вичерпав свої можливості. Попередниками Кейнса, які розробляли ті чи інші функціональні зв'язки процесу відтворення і положення яких він розвиває далі, можна вважати так звану стокгольмську школу — Б.Оліна, Е. Ліндала; Ф. Кана у Великобританії та А. Ханта у Німеччині. Однак тільки Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії — **теорію державного регулювання економіки**.

Центральною ідеєю, навколо якої будується вся система його доказів, полягає в тому, що конкурентна ринкова економіка не може забезпечити автоматичне відновлення рівноваги за умови повного використання ресурсів. Основною причиною, яка порушує рівновагу в

економічній системі, є нестача ефективного попиту, величина якого то-
тожна національному доходу.

Новаторство економічного вчення Дж. Кейнса з погляду предмета вивчення та методології виявилось у наданні переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним. Це означає, що на відміну від інших економістів, які зосереджували свою увагу на діяльності окремих господарських одиниць, Кейнс значно розширив рамки дослідження, роблячи спробу розглянути національне капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно агрегатними категоріями — споживанням, нагромадженням, заощадженнями, інвестиціями, зайнятістю, тобто величинами, котрі визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Однак головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

Другою важливою складовою економічного новаторства Кейнса можна назвати обґрунтування концепції так званого «ефективного попиту», тобто потенційно можливого і стимульованого державою попиту.

Кейнс розглядає **ефективний попит** у зв'язку з дією трьох факторів: схильності до споживання, схильності до інвестицій, переваги ліквідності. Перший фактор — схильність до споживання — визначає величину споживчого попиту. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, за Кейнсом, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інвестиції у моделі Кейнса відіграють визначальну роль у досягненні рівноваги. Ще одним фактором, котрий впливає на ефективний попит, Кейнс називає переваги ліквідності. Ліквідність у Кейнса — це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно. Кейнс указував на існування трьох мотивів, здатних спонукати людину зберігати передовсім гроші, а не активи, що дають дохід (земля, будівлі, акції, облігації). До них належать: **транзакційний** мотив (готівка для укладання угод), мотив **перестороги** (бажання мати готівку для непередбачених платежів) та **спекулятивний** мотив (страх втратити капітал). Попит на гроші за **транзакційним** мотивом — це попит на гроші для угод. Згідно з теорією Кейнса, транзакційні грошові залишки перебувають у прямій лінійній залежності від номінального доходу і не відчувають на собі впливу зміни величини витрат чи вигод. Даний мотив не враховує реальних втрат від збереження грошей. Обсяг попиту на гроші за мотивом **перестороги** залежить від обсягу непередбачуваних платежів, який прямо пропорційно залежить від обсягу доходу і не залежить від величини процентної ставки. **Спекулятивний** попит на гроші — це певний резерв грошей, за допомогою якого економічні суб'єкти прагнуть застрахувати себе від можливих втрат у результаті коливань ринкової кон'юнктури. Спекулятивний мотив зумов-

лює попит на гроші, який перебуває у зворотній залежності від процентної ставки за облігаціями. При зростанні процента спостерігається активізація процесу нагромадження капіталу та зменшення попиту на грошову масу. Такий попит на гроші проявляється на ринку цінних паперів.

Загальний попит на гроші, за теорією Кейнса, визначається і рівнем доходу, і рівнем процентної ставки. Математично функція попиту на гроші у кейнсіанській моделі має вигляд: $M^D = M^D(Y_+, i_-)$ Між сукупним попитом і фактором переваги ліквідності, на відміну від двох попередніх факторів, існує обернена залежність.

Кількісно схильність до споживання вимірюється часткою доходу, що використовується на споживання і залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників. До **об'єктивних** чинників відносять: зміну одиниці заробітної плати, з допомогою якої вимірюють усі вартісні величини; зміни в різниці між величиною доходу й обсягом чистого доходу; випадкові зміни в цінності капіталу, які не враховувалися під час визначення чистого доходу; вплив на частку доходу, що споживається, зміцнення грошей, непрогресивне оподаткування; зміни в податковій політиці; зміни в оцінці співвідношення між нинішнім і майбутнім рівнями доходу. До **суб'єктивних** чинників відносять: обережність; передбачливість; розрахунок; ощадливість та інші психологічні риси людини; суспільні навички і настанови.

Недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу, а причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності прийняття основних економічних рішень, зокрема, рішень щодо заощаджень та інвестицій. Регулювання сукупного попиту, за Кейнсом, може здійснюватись за допомогою інструментів грошово-кредитної та податково-бюджетної політики держави. Грошово-кредитне регулювання базується на теорії процента, при цьому від його величини залежить гранична ефективність інвестицій. Методами податково-бюджетного регулювання Кейнс визначає прецесійний та інфляційний розриви в економіці.

Рецесійний розрив (PP) — величина, на яку повинен зрости сукупний попит (сукупні витрати) для того, щоб збільшити рівноважний ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості (рис. 10.1). Якщо $Y_0 < Y_N$, то сукупний попит неефективний, сукупні витрати не достатні для забезпечення повної зайнятості ресурсів, хоча рівновага досягнута. Недостатність сукупного попиту депресивно впливає на економіку. Щоб позбутись цього та забезпечити повну зайнятість усіх ресурсів, необхідно про стимулювати сукупний попит і змістити рівновагу з точки E_0 до точки E_1 . При цьому приріст сукупного доходу складає величину, яку знаходять помноженням величини PP на мультиплікатор автономних витрат.

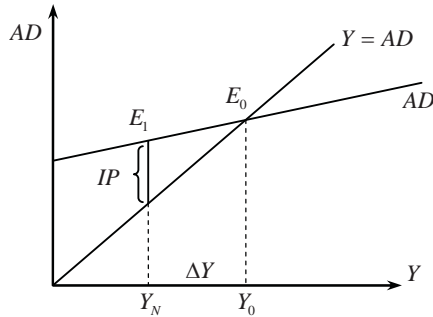

Рис. 10.1. Рецесійний розрив

Інфляційний розрив (IP) — величина, на яку повинен скоротитися сукупний попит (сукупні витрати) для того, щоб зменшити рівноважний рівень ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості (рис.10.2).

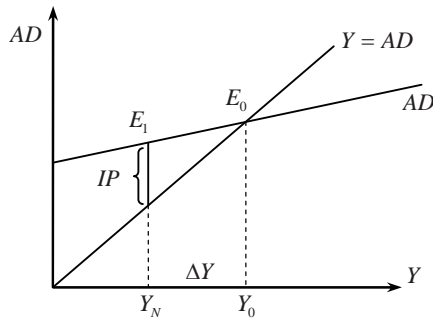

Рис. 10.2. Інфляційний розрив

Якщо $Y_0 > Y_N$, то сукупні витрати завеликі, що призводить до інфляційного буму, рівень цін зростає, тому що фірми не можуть розширити виробництво та задовольняти сукупний попит, оскільки всі ресурси зайняті. Позбутися IP можна, стримуючи сукупний попит і переміщуючи рівновагу з точки E_0 до точки E_1 .

Досліджуючи можливості втручання в розширеній моделі товарного ринку, Дж.М. Кейнс обґрунтовує необхідність активізації інструментів фінансової політики щодо збільшення державних інвестицій, надання пільгових кредитів. Таке стимулювання сукупного попиту закономірно приводить до зростання державних витрат і до дефіциту державного бюджету. В цих умовах кейнсіанці пропонують:

- ефективно використовувати бюджетні асигнування шляхом розробки довгострокових інвестиційних програм;

- збільшувати податкові надходження за рахунок розширення податкової бази;
- надавати державні позики і в певних межах використовувати грошову емісію.

На відміну від неокласиків Кейнс поставив безробіття в залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту», а обсяг зайнятості — від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Кейнс усупереч панівним тоді економічним поглядам доводить помилковість використання заробітної плати як засобу лікування безробіття. Революційний висновок кейнсіанської теорії полягає в тім, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Проте він же стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто може досягти рівноваги сукупного обсягу виробництва і за високого рівня безробіття та інфляції.

За відсутності автоматичного механізму досягнення повної зайнятості лише державне регулювання сукупного попиту відкриває можливість досягнення динамічної економічної рівноваги, тобто рівності сукупного попиту та сукупної пропозиції при повній зайнятості. Такий висновок міститься у розширеній макроекономічній моделі Кейнса — моделі відкритої ринкової економіки з державним регулюванням.

Недостатня ефективність ринкових регуляторів робить необхідним стимулювання інвестицій, зокрема, за рахунок державних витрат. Така політика може наблизити економіку до рівня повної зайнятості, оскільки інвестиційні ін'єкції збільшують національний дохід і зайнятість в обсязі більшому, ніж вони самі завдяки ефекту мультиплікатора.

Механізм мультиплікатора у Кейнса відображає взаємозв'язок між приростом інвестицій і приростом національного доходу. Мультиплікатор залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання: що вища схильність до споживання, то більший мультиплікатор, і навпаки. Формула визначення мультиплікатора інвестицій, запропонована Кейнсом має вигляд:

$$\Delta Y = MP \cdot \Delta I \quad (10.1)$$

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - c'} \Delta I \quad (10.2)$$

де $MP = \frac{1}{1 - c'}$ — величина мультиплікатора, виражена через «граничну схильність до споживання»;

ΔY — приріст національного доходу;

ΔI — приріст інвестицій.

Через мультиплікатор інвестицій та зайнятості виникає можливість регулювання сукупного попиту. Збільшуючи схильність до споживання, можна збільшити мультиплікатор разом з попитом, зайнятістю і національним доходом, а допускаючи зростання схильності до заощаджень, можна зменшити мультиплікатор, попит, зайнятість і національний дохід (парадокс ощадливості).

Теорія мультиплікатора пов'язала приріст національного доходу з приростом особистого споживання, породженого витратами — інвестиціями чи державними витратами.

10.2. Неокейнсіанство та його особливості

Вчення Дж.М. Кейнса здобуло багато прихильників, особливо в післявоєнні роки, коли на перший план висунулися не проблеми зайнятості, а **питання економічного зростання й економічної збалансованості**. Дослідження в цьому напрямку породили комплекс теорій, поєднаних загальним поняттям — **неокейнсіанство**, концепцію якого розвивали Р. Харрод, Дж. Хікс, Н. Калдор, Дж. Робінсон, П.Сраффа, А. Філіпс, С. Домар, Дж.М. Кларк, П. Самуельсон, Дж.Тобін, А. Хансен. Окрім основної течії (Р. Харрод, Дж. Хікс, С.Домар, А. Хансен, А. Лейонхувуд) у неокейнсіанстві можна, хоч і досить умовно, виділити ще дві — ліве кейнсіанство (Н. Калдор, Дж.Робінсон, П. Сраффа) і посткейнсіанство (А. Філіпс, Дж. Тобін), кожна з яких має певні особливості.

Неокейнсіанство — досконаліша модель кейнсіанської теорії, в якій макроекономічний аналіз найважливіших показників здійснюється з урахуванням НТП, використанні позитивних аспектів монетариської концепції, органічному взаємозв'язку процесу виробництва і розподілу.

Причини виникнення неокейнсіанства: відсутність у кейнсіанської теорії розробок щодо регулювання економіки в усіх фазах циклу (Кейнс обґрунтував антикризову економічну політику) тривалого економічного зростання та економічної динаміки (теорії Кейнса властивий статичний підхід).

Методологічна основа — положення про неспроможність ринкового механізму забезпечити рівновагу економічної системи, макроекономічний підхід до аналізу проблем відтворення в умовах прогресу, вплив НТП на розширене відтворення, визначення важливої ролі грошей і грошової політики в арсеналі державного регулювання, використання недосконалої концепції граничної продуктивності капіталу.

Послідовники Кейнса висунули три проблеми, які мають відносно самостійний характер: проблему динамічної рівноваги, проблему тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та проблему короткотривалих відхилень, або циклічних коливань. Розробка теорії економічної динаміки в межах кейнсіанської методології пов'язана, насамперед,

з дослідженнями англійського економіста **Роя Форбса Харрода** (1900—1978), основні праці якого «Нарис теорії економічної динаміки» (1939), «До теорії економічної динаміки» (1948). Його модель відштовхується від тієї ж методологічної передумови, що і модель Кейнса: рівновага досягається за умови рівності заощаджень та інвестицій. В основі економічного зростання виділяють три фактори: працю, капітал та випуск продукції або доход на душу населення. Темп економічного зростання Харрод поділив на гарантований (забезпечує динамічну рівновагу) та природний (темпер зростання, при якому рівень інвестиційних витрат достатній для забезпечення робочими місцями всього приросту трудових ресурсів).

До аналогічного з Харродом висновків прийшов у своїх дослідженнях «Нариси теорії економічного зростання» (1957) американський економіст **Євсей Девід Домар** (1914—1997). Він звернув увагу на те, що приріст інвестицій збільшує обсяг ринку, створюючи додаткову пропозицію товарів і послуг. Тому збільшення капіталовкладень повинно бути таким, щоб через ефект мультиплікатора забезпечити приріст доходу, який дорівнював би збільшеному рівню пропозиції. Така рівність забезпечує «темпер рівноважного зростання», за якого балансуються природи пропозиції та попиту. В своїй динамічній моделі економічного зростання Домар розглядає вплив принципу акселерації на динамічність економіки.

Відхилення сукупних витрат і доходів від рівноважного рівня стали вихідною точкою кейнсіанської **концепції циклічних коливань**, що входить складовою частиною в теорію економічної динаміки. Важливу роль у розробці цього напрямку відіграли праці американського економіста **Елвіна Хансена** (1887—1976), зокрема книга «Економічні цикли і національний дохід» (1958).

Вихідним пунктом концепції є нерівномірність інвестиційних процесів, пов'язана як з наявністю часових лагів між інвестуванням та його наслідками, так і з неоднорідністю самих інвестицій. Якщо в Кейнса інвестиції є функцією процента і не залежать від величини доходу, то в теоріях динаміки не все так однозначно. Первісні інвестиції породжуються екзогенними факторами: технологічними і демографічними зрушеннями, залученням до обігу нових господарських ресурсів тощо. Вони дійсно є автономними і стають імпульсом до економічного зростання, сприяючи прискореному збільшенню національного доходу. Однак приріст національного доходу, у свою чергу, породжує збільшення інвестицій. Це вже похідні інвестиції, які залежать від динаміки зміни доходу. Кількісний взаємозв'язок між приростом доходу і приростом похідних інвестицій виражається поняттям акселератора. Поняття акселератора в економічну теорію ввів французький економіст **Альберт Афталійон** (1874—1956) у працях «Реальності загальних криз» (1909) та «Періодичні кризи перевиробництва» (1913). Він розробив акселератор на прикладі роботи текстильної промисловості в 1909—1913 роках.

У 1917 р. цей принцип був викладений англійським економістом Джоном Кларком і був перенесений із сфери використання засобів виробництва в сферу споживчих товарів довгострокового використання і засобів праці. В другій половині ХХ ст. розробкою теорії акселератора займалися П. Самуельсон, Дж. Хікс, Е. Хансен.

Акселератор (β) — коефіцієнт, який показує скільки одиниць додаткового основного капіталу ($K_{осн}$) необхідно для виробництва додаткової одиниці продукції (Y), тобто у скільки разів зростуть нові інвестиції у відповідь на зміни в обсягах виробництва.

$$\beta = \frac{\Delta K_{осн}}{\Delta Y} \quad (10.3)$$

В основі використання акселератора є принцип акселерації, суть якого полягає у тому, що будь-яке очікуване зростання національного доходу передбачає відповідне зростання основного капіталу. Принцип акселерації виражає вплив на інвестиції змін сукупного попиту на споживчі товари, визначає функціональний зв'язок між рівнем інвестування та коефіцієнтом змін споживання. У найпростішому вигляді принцип акселерації можна подати формулою:

$$I_t = \beta(Y_t - Y_{t-1}) + b \quad (10.4)$$

де I_t — індуційовані інвестиції поточного періоду;

b — інвестиції, використані на заміну зношеного основного капіталу.

Якщо припустити, що зношення основного капіталу немає, тобто норма амортизації рівна нулю ($Na = 0$), то величина індуційованих інвестицій визначається:

$$I_t^{ind} = \beta \Delta Y_t = \beta(Y_t - Y_{t-1}) \quad (10.5)$$

Якщо в поточному році розмір сукупного доходу скоротився порівняно з минулим ($Y_t < Y_{t-1}$), то індуційовані інвестиції приймають від'ємне значення. Це означає, що в результаті скорочення виробництва підприємці частково або повністю не відновлюють зношений капітал.

Умовою рівноваги на ринку товарів і послуг є рівність заощаджень та інвестицій. Але оскільки інвестиції є функцією процента, а заощадження — функцією доходу, досягнення такої рівноваги стає справою досить складною. Така можливість з'являється, якщо всі чотири параметри — заощадження, інвестиції, норма відсотка і національний дохід — визначаються одночасно на єдиному реальному ринку.

Хансен запропонував два методи боротьби з циклічними коливаннями: шляхом стабілізації обсягу інвестицій та компенсації приватних інвестицій заходами фіскальної та грошово-кредитної політики.

Модель взаємодії товарного та грошового ринків і досягнення рівноваги між ними була розроблена англійським економістом **Джоном Ричардом Хіксом** (1904—1989), який ще в 1937 році у статті «Містер Кейнс і класики» спробував інтерпретувати теорію Кейнса як окремий випадок більш загальної теорії, що обґрунтовує принципову рівноважність економічної системи. Тим самим стверджувалося, що між кейнсіанською і неокласичною концепціями немає непримиренних протиріч і закладався фундамент їх синтезу.

Схема Хікса насамперед відображає ситуацію досягнення збалансованості на реальному ринку. Однак, крім реального ринку, існує ще ринок грошей. Він становить інтегральну частину економічної системи і загальна рівновага неможлива без зрівноважування попиту на гроші та їх пропозиції. Рівновага на грошовому ринку досягається, коли збільшеному рівню національного доходу відповідає більш висока ставка процента.

Спільна рівновага на ринках благ, грошей і капіталу є стійкою (рис. 10.3). Модель *IS-LM* (рівноваги товарного та грошового ринків) дає змогу: визначити рівноважний сукупний попит на ринку; аналізувати ефекти макроекономічної політики держави; простежити за взаємодією ринків: заощаджень та інвестицій, товарів та послуг, грошей; обґрунтувати вплив фіскальної та монетарної політики на національний дохід та зайнятість населення.

За допомогою моделі *IS-LM* можна простежити також за впливом реального і грошового ринків на ринок праці, тобто на вирішення проблеми зайнятості. Таким аналізом доповнив модель Хікса Елвін Хансен.

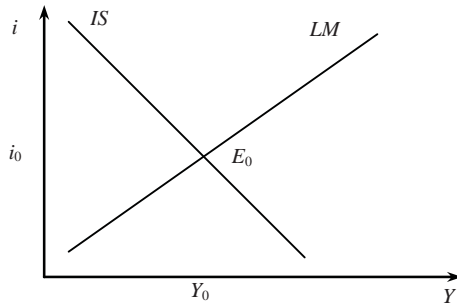

Рис. 10.3. Модель рівноваги двох ринків IS-LM

Схема Хікса-Хансена ґрунтувалася на передумові, що заробітна плата гнучко реагує на надлишок пропозиції на ринку праці. Проблема

безробіття залишається дуже гострою і вимагає постійного регулюючого втручання з боку держави. Що ж стосується інфляційного зростання цін, то воно буде стримуватися саме наявністю надлишку на ринку праці. Цей взаємозв'язок був підтверджений емпіричними дослідженнями економіста **Албана Вільяма Філіпса** (1914—1975), який встановив наявність зворотної залежності між безробіттям та інфляцією. Свої дослідження А.Філіпс виклав в статті «Співвідношення між безробіттям і ступенем зміни грошової заробітної плати у Великій Британії 1862—1957» (1958).

На початку ХХ ст. американський економіст І.Фішер розкрив взаємозв'язок між зростанням цін і безробіттям. Статистичні дані показали, що у фазі піднесення рівень безробіття знижується, а темп інфляції зростає. У фазі спаду рівень безробіття збільшується, а інфляція зменшується. Австрійський економіст А. Філіпс побудував на основі емпіричних даних криву, яка характеризує зв'язок між щорічними процентними змінами грошової зарплати і рівнем безробіття в Англії протягом 1861—1957 р. Він виявив, що у Великій Британії за рівня безробіття 2,5 % заробітна плата зростає приблизно на 2 % на рік, що веде до стабілізації цін, якщо продуктивність праці також зростає на 2 %. Таким чином, дана крива Філіпса відчуває на собі вплив не лише рівня безробіття, а й змін у рівні продуктивності праці.

Зв'язок між темпом приросту номінальної заробітної плати та рівнем безробіття визначений кривою Філіпса (рис.10.4).

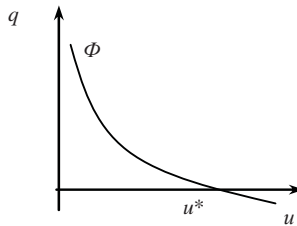

Рис. 10.4 Крива Філіпса

Крива Філіпса представлена залежністю:

$$q = -\theta(u - u^*), \quad (10.6)$$

де $q = \frac{W_t - W_{t-1}}{W_{t-1}}$ — темп приросту номінальної зарплати;

θ — коефіцієнт чутливості темпу приросту номінальної зарплати до зміни рівня безробіття

Крива Філіпса слугувала послідовним кейнсіанцям найважливішим аргументом в обґрунтуванні необхідності активного державного регулювання економіки. Урядова політика, виходячи з виявленої закономірності, повинна балансувати між безробіттям та інфляцією, які будуть гасити один одного у випадках занадто різних відхилень від допустимих норм.

Сучасна крива Філіпса включає показник очікуваних темпів інфляції, завдяки дослідженням М.Фрідмена і Е.Фелпса, які розвиваючи у кінці 60-х рр. ХХ ст. модель неправильних уявлень працівників, підкреслювали важливість очікувань для аналізу зайнятості, цін, сукупного попиту. Крива Філіпса також включає в себе і показники так званих шоківих змін пропозиції, чим вона зобов'язана значному підвищенню цін на нафту і відповідного одночасного зростання як інфляції, так і безробіття у 70-х роках ХХ ст. Це змушує її змінювати свою звичну форму, рухатись у іншому напрямку.

Дилема державної економічної політики: низький рівень безробіття при високій інфляції або низький рівень інфляції при високому рівні безробіття.

Проте не завжди крива Філіпса адекватно відображає альтернативність між інфляцією та безробіттям, оскільки не враховує реакцію центральних банків на циклічні коливання. Цю прогалину заповнює крива Тейлора, яка відображає альтернативність зв'язку між варіаціями інфляції і безробіття. Так, чим вищою є варіація інфляції та безробіття, тим діловий цикл є менш «згладженим». У разі, коли центральний банк намагається обмежити варіацію і не здійснює політику пристосування до шоку, має зрости варіація безробіття, як і передбачає крива Філіпса, і навпаки. Якщо ж центральний банк намагається зменшувати коливання зайнятості, реагуючи на шок, то має зрости варіація інфляції.

Використання графічних моделей Філіпса і Тейлора дає змогу передбачати наслідки стабілізаційної політики держави в короткостроковому періоді.

Проблему одночасного зростання інфляції та безробіття, починаючи з 1972 р., намагався у рамках кейнсіанської концепції розв'язати американський дослідник, Нобелівський лауреат 1981 р. **Джеймс Тобін** (1918—2002). У своїй праці «Інфляція і зайнятість» (1972) вчений стверджує, що відсутність інфляції призводить до надлишкового безробіття. Аналізуючи криву Філіпса, Тобін вказує, що вона характеризує «війну між заробітною платою і зайнятістю у кейнсіанській теорії», тобто відсутність інфляції призводить до надлишкового безробіття. Він вважав, що інфляція можлива і при зростанні безробіття, якщо заробітна плата зростає темпами, що перевищують темпи зростання продуктивності праці. Стабілізація заробітної плати вимагає збільшення рівня безробіття, а зростання попиту на працю підвищує номінальну заробітну плату, що призводить до зростання інфляції.

Уже в другій половині 60-х рр. і особливо в 70-ті рр. ХХ ст. рецепти некейнсіанської моделі почали все більше суперечити економічним законам розвитку і, більше того, вони навіть сприяли загостренню окремих

проблем, таких як інфляція, дефіцит державного бюджету, а особливо — циклічність розвитку. Соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки неспроможне забезпечити повної зайнятості й рівноваги. Використання кейнсіанських концепцій і моделей не дало змоги розв'язати проблеми реалізації та безкризового розвитку. Кризу кейнсіанської економічної теорії визнавали й провідні некейнсіанці (Дж.Хікс в статті «Криза кейнсіанської економічної теорії»), які обґрунтовували протиріччя моделей некейнсіанської політики з об'єктивними реаліями розвитку економіки, загострення проблем, зокрема інфляції, дефіциту державного бюджету і циклічності капіталістичного розвитку.

Ліве кейнсіанство — це реформістська течія некейнсіанства. Його найвідоміші представники — британські економісти Дж.Робінсон, Н.Калдор, К.Куріхара. Вони вважають, що у ринковій економіці є ряд недоліків, які слід подолати шляхом реформування. Йдеться про захист інтересів дрібних власників, середнього класу, фермерів, інтелігенції, службовців та робітників. Вихід із цих суперечностей лівокейнсіанці шукають в обмеженні влади великих корпорацій і монополій. Головною причиною недостатнього попиту вважають нерівномірність і несправедливість розподілу національного доходу і закликають до його перерозподілу на користь трудящих, дрібних та середніх власників за рахунок великих корпорацій, на житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, соціальне страхування. Вони також вважали, що некейнсіанці спотворили справжній зміст вчення Кейнса, повернувши його в русло концепції автоматичного відновлення загальної рівноваги, але на відміну від своїх американських колег робили акцент не на монетарних факторах впливу на процес відтворення, а на впливі на нього фактора розподілу доходів.

На основі лівого кейнсіанства у 60—70-х роках ХХ ст. формується концепція так званої радикальної політичної економії, яка виступає під гаслом «антимаржиналістської революції», різко критикує основні положення неокласичної теорії (Дж. Робінсон, П.Сраффа, Н. Калдор). В своїй праці «Економіка недосконалої конкуренції» (1933) **Джоан Вайолет Робінсон** (1903—1986) розробила теорію недосконалої конкуренції, критикуючи монополії як фактор, здатний викликати стагнаційні процеси в економіці. Вона одна з перших заявила про кризу ортодоксального кейнсіанства, визначила концепцію економічного зростання капіталістичної економіки, в якій поєднала теорію Кейнса з марксизмом, враховуючи соціально-економічні фактори та розподіл національного доходу. Важливе значення в економічних дослідженнях Дж.Робінсон має концепція розподілу, яка включає наступні елементи:

- визначення причин нерівності розподілу доходів, серед яких виділяє вплив соціальних та політичних рішень, а також дію ринкових сил;
- рівність заробітної плати та прибутку, на співвідношення яких впливають темпи економічного зростання, темпи розширення зайнятості, динаміка цін;

➤ вплив інвестиційної діяльності на процес нагромадження.
 Однією з найважливіших частин теорії Дж.Робінсон було вчення про технічний прогрес, в якій виділяється три його типи: нейтральний, капіталозберігаючий та капіталомісткий.

У книзі «Нагромадження капіталу» (1956) Дж.Робінсон формує ідеальні умови економічного розвитку — умови «золотого віку» (рис. 10.5). Порушення цих умов є причиною нестабільного розвитку капіталізму.

Рис. 10.5 Умови економічного розвитку Дж. Робінсон

Дж.Робінсон визначає оптимальний рівень темпу нагромадження капіталу, який відповідає такому розподілу національного доходу, при якому зростання ефективного попиту рівне зростанню обсягів виробництва. Найважливішим стимулом капіталістичного зростання, за теорією Робінсон, є підвищення заробітної плати із зростанням продуктивності праці. Чим вища заробітна плата, тим вигідніше застосовувати менш трудомістку, але більш капіталомістку техніку.

П'єро Сраффа (1898—1984) у праці «Виробництво товарів за допомогою товарів» (1960) критикував розподільчу функцію вільної конкуренції, а діючу в західних країнах конкуренцію визначає як недосконалу, що пояснюється посиленням монополістичних тенденцій, обмеженнями при реалізації виготовлених товарів, у результаті чого падають ціни та зростають витрати обігу, а також врахуванням не лише цінового фактора, але й якості товару та торговельної марки.

Аналізуючи проблеми ціноутворення, Сраффа доводив теоретичну неспроможність концепцій граничної корисності й граничної продуктивності та повертається до рикардіанського розуміння вартості, використовуючи пропорції простого і розширеного відтворення Маркса.

Одним із авторів теорії економічного зростання лівого кейнсіанства був **Ніколас Калдор** (1908—1992). Циклічні коливання він пояснюють ендогенними факторами, формуванням заощаджень та інвестицій у різних фазах циклу ділової кон'юнктури. Калдор передбачає, що схильність до заощаджень найманих працівників і підприємців різна, а норма прибутку визначається відношенням інвестицій до сукупного доходу. У період депресії інвестиційний попит нееластичний до приросту національного доходу, оскільки мають місце надлишкові виробничі потужності. У період піднесення чим менші запаси надлишкових потужностей, тим еластичніший інвестиційний попит за доходом. При досягненні потенційного обсягу національного доходу інвестиції знову втрачають еластичність за доходом. Обмежувачем еластичності у цій ситуації є зростання ставок заробітної плати і процента.

Обсяг заощаджень теж зазнає коливань. Гранична схильність до заощаджень відносно мала при середньому рівні доходу і досить значна при доходах, нижчих від середнього та вищих від середнього рівня. За Калдором, особи з низьким рівнем доходів більше заощаджують, прагнучи збільшити своє споживання у майбутньому. Стабілізація доходу на середньому рівні знижує норму заощаджень. А перевищення середнього рівня доходу знову зменшує граничну схильність до заощаджень.

Рівновага на ринку благ (рис. 10.6) встановлюється за умови рівності заощаджень та інвестицій (точки **A**, **B**, **C**). Рівновага в точках **A** і **C** — стійка, а в точці **B** — нестійка. Точці **A** відповідає рівновага системи в умовах низької ділової активності. Точці **C** — рівновага в умовах високої ділової активності. Рівновага в цих точках може порушуватись внаслідок зміни схильності до інвестування.

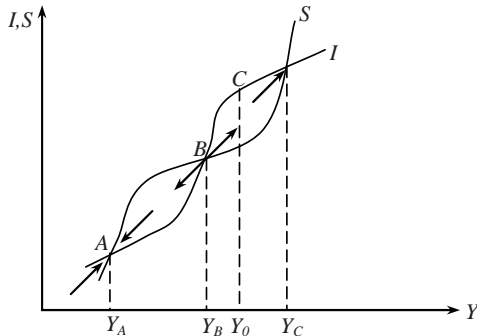

Рис. 10.6 Модель економічного циклу Калдора

Калдор описує механізм проходження економікою повного циклу ділової активності, починаючи від високої і закінчуючи низькою, та напaki.

До представників лівого кейнсіанства пізнього періоду відносять американського економіста **Франко Модільяні** (1918—2003), який в праці «Переваги ліквідності, теорії процента і грошей» (1944) виступав за змішану економічну політику регулювання ринкової економіки. Він вивчає проблеми макроекономіки, шляхи використання формалізованих моделей в економічному аналізі. Коло наукових інтересів Ф. Модільяні охоплює питання ринкового механізму, фінансової сфери, приватних заощаджень і способів їх доцільного використання.

Прагнучи до вдосконалення «споживчої функції» Кейнса і знайшовши раціональну основу для макроекономічного поведінки в діях окремих індивідуумів, Модільяні був першим, хто описав створення моделей «життєвого циклу», які повинні були пояснити закономірності утворення особистих заощаджень. Він стверджував, що «головний мотив (для заощаджень) полягає в тому, щоб мати можливість підтримувати достатньою мірою постійний життєвий стандарт».

Отже, прогресивність теоретичних підходів лівих кейнсіанців полягає: по-перше, критикуючи засилля монополій, вони висувують ряд антимонopolьних вимог;

по-друге, наполягають на розв'язанні певних соціальних проблем, зокрема ліквідації нерівності в розподілі доходів і збільшенні купівельної спроможності населення, переорієнтуванні військових витрат на охорону здоров'я, соціальне страхування тощо.

10.3. Особливості розвитку ідей посткейнсіанства.

Розвиток кейнсіанства у США та західноєвропейських країнах

Криза кейнсіанства як офіційної доктрини державного регулювання призвела до значного посилення критики цієї теорії не тільки з боку її традиційних супротивників — неокласиків, а й з боку самих прихильників теорії Кейнса. За цих умов подальший розвиток кейнсіанства здійснюється під гаслом його реформування, перегляду ортодоксальної версії кейнсіанської економічної теорії. Це нове явище в економічній думці одержало назву «**посткейнсіанство**».

Посткейнсіанство — нова школа в розвитку кейнсіанської теорії, що виникла в 60—70-х ХХ ст. як поєднання ідеї лівого кейнсіанства та критики ортодоксальних положень кейнсіанської теорії у формі неокласичного синтезу, а також окремих положень марксистської теорії та інституціоналізму, об'єднаних на основі боротьби з неокласичним напрямом політекономії з метою завершення кейнсіанської революції в економічній теорії й створення якісно нового синтезу макро- і мікроекономіки.

Першими його представниками слід вважати П. Сраффу, А. Філіпса, Дж.Тобіна. Найхарактернішою рисою посткейнсіанства стала різка критика основних постулатів неокласичної теорії.

Вплив на хід відтворювальних процесів грошового обігу і ціноутворення аналізували у своїх дослідженнях представники американської галузі посткейнсіанства — Р. Клауер, А. Лейонхувуд, П. Девидсон, С. Вайнтрауб.

Механізм впливу грошового фактора вони пов'язували не тільки з величиною попиту на гроші, але й із зміною структури всієї фінансової сфери, яка виявляється в так званому портфельному підході. Фінансові ресурси, які знаходяться в розпорядженні економічних суб'єктів, становлять портфель, вміст якого складається з двох основних компонентів: готівки й облігацій. Орієнтуючись на імовірнісні значення очікуваних доходів від складових портфеля, індивіди шукають оптимальну комбінацію грошей і облігацій, яка принесе найбільший дохід за умови найменшого ризику. Структура портфеля, у свою чергу, впливає на інвестиційну активність: мотивам, які обумовлюють перевагу ліквідності, завжди протистоїть альтернативна можливість купівлі облігацій або акцій.

У такому підході проявилася ще одна відмінність посткейнсіанців від своїх попередників — пошуки мікроекономічних основ макроекономічних процесів.

У цілому, стратегічною метою економічної політики, рекомендованої посткейнсіанцями, залишається стабілізаційний вплив на фази економічного циклу шляхом варіювання бюджетних і кредитно-грошових інструментів за відчутної переваги останніх.

Посткейнсіанці показали хибність:

по-перше, концепції про визначення доходів усіх виробничих факторів, а також норми прибутку, їх граничними продуктами;

по-друге, про здатність механізму вільної ринкової конкуренції забезпечити рівновагу економічної системи;

по-третє, ігнорування сфери розподілу в поясненні цін на товари і пропозицію факторів виробництва;

по-четверте, ігнорування розподілу національного доходу при з'ясуванні величини капіталу;

по-п'яте, про наявність безпосередньої залежності між капіталом і працею, з одного боку, і прибутком та заробітною платою, з іншого;

по-шосте, помилковість тези неокласиків про капітал як єдину неструктуровану цінність, що складається з активів з однаковим періодом обігу. Це, у свою чергу, доказує хибність положення, що із збільшенням співвідношення між заробітною платою і прибутком відбудеться перехід до більш капіталомістких методів виробництва;

по-сьоме, намагання перенести окремі висновки, отримані на мікроекономічному рівні, на рівень макроекономіки.

У 80-х роках ХХ ст. від посткейнсіанської теорії відділилось монетарне (американське) посткейнсіанство, представниками якого були

провідні американські економісти Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф, Г. Менк'ю, М.Гертлер, О.Бланшар. Вони визнавали існування стійких факторів макроекономічної нестабільності ринкової економіки, неповного використання ресурсів та необхідності державного регулювання.

10.4. Кейнсіанська теорія та економічна політика

Ідеї Дж.М.Кейнса знайшли свою апробацію у політиці збільшення державних витрат Р.Рузвельта при переході США на «Новий курс». Це політика збільшення попиту за допомогою нових вливань в економіку державних коштів, що дало позитивні наслідки у вигляді поживлення економіки США навесні 1939 р. і сприяло зростанню авторитету кейнсіанського вчення. Економічне вчення Кейнса було спрямоване на подолання економічної кризи та циклічності шляхом стимулювання ефективного попиту, податкової та бюджетної політики. У другій половині 50-х років ХХ ст. виявилось, що антикризові заходи не забезпечують тривалого економічного піднесення та стійких темпів економічного зростання. Вчені дійшли висновку, що необхідно зосереджуватись не на антикризових заходах, а на заходах, які стимулюють економічне зростання.

Користуючись порадами послідовників кейнсіанства Дж.Кенеді здійснив у 1964 р. програму зниження індивідуальних і корпоративних податків з метою стимулювання витрат на споживання та інвестиції. Це сприяло зростанню валового національного і скорочення безробіття.

У середині 60-х років ХХ ст. кейнсіанські ідеї були використані в Німеччині. Урядом Німеччини були розроблені антикризові заходи згідно з Кейнсіанською теорією, а саме, використанням дефіцитного фінансування, маневрування відсотковою ставкою, стримування інфляції.

Кейнсіанська концепція була також використана і у Великобританії. У 1944 році було опубліковано урядову Білу книгу «Політика у сфері зайнятості» з обґрунтуванням урядової політики зайнятості та державного контролю певних галузей господарства Великобританії. Вже на межі 70—80-х років ХХ ст. кейнсіанська концепція державного регулювання зазнала поразки. Світова криза 1974-1975 рр. показала неспроможність кейнсіанських рекомендацій подолати її негативні наслідки. Всі заходи, прийняті державою, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та економічного зростання не мали успіху. Однак, заслугою Дж. Кейнса є створена ним теорія, яка започаткувала світові науку — макроекономіку.

На сьогодні кейнсіанські моделі є дуже популярні в економічних системах зі стабілізаційно-трансфертною економікою. Вони дають змогу простежити макроекономічні ефекти від використання важелів фінансової, зовнішньоекономічної, інвестиційної політики для стимулювання споживчих, інвестиційних витрат, зовнішнього вкладу та державного інвестування.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. У чому полягає новизна методології Дж.Кейнса?
2. Як Дж.Кейнс пояснює кризові явища в економіці?
3. Розкрийте суть макроекономічної рівноваги і роль сукупного попиту у її досягненні.
4. Яку роль відіграє зайнятість у кейнсіанській макроекономічній моделі?
5. Розкрийте суть концепції мультиплікатора Дж.Кейнса.
6. Які причини привели до кризи кейнсіанства і появи неокейнсіанства?
7. Які економічні процеси описує крива Філіпса?
8. Обґрунтуйте дискусію навколо кривої Філіпса.
9. Охарактеризуйте моделі економічного зростання Р. Харрода і Є. Домара.
10. У чому полягає сутність акселератора?

Тести

---

1. Який новий напрям економічної теорії сформулював Дж.М.Кейнс?

1. Теорію інвестицій.
2. Теорію державного регулювання економіки.
3. Теорію цінних паперів.
4. Теорію циклічних коливань.

2. Хто є вчителем Дж.М.Кейнса:

1. Ф. Хайек.
2. А. Маршалл.
3. В. Ойкен.
4. Т. Веблен.

3. Хто з економістів зробив кейнсіанство прикладною наукою?

1. Дж. Хікс.
2. М. Фрідмен.
3. Б. Олін.
4. Р. Харрод.

4. В якій країні кейнсіанство не впроваджувалося на практиці?

1. США.
2. Німеччині.
3. Швеції.
4. Франції.

5. Яка з цих книг була написана Дж.М. Кейнсом?

1. «Принципи економічної науки».
2. «Лекції з економічної теорії державного сектора».
3. «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».
4. «Економічні цикли та національний дохід».

6. Хто з названих вчених не є послідовником Дж.М.Кейнса?

1. Р. Харрод.
2. С. Домар.
3. А. Хансен.
4. Ф. Хайєк.

7. Який мотив, на думку Дж.М.Кейнса, не спонукає людей до збереження грошей?

1. Трансакційний мотив.
2. Мотив перестороги.
3. Спекулятивний мотив.
4. Мотив граничного споживання.

8. Погляди якого економіста покладені в основу вчення Дж.М.Кейнса про ефективний попит:

1. А. Сміта.
2. Д. Рікардо.
3. Т. Мальтуса.
4. Ж.Б. Сея.

9. У якому випадку найбільш повно вказано на проблеми, які досліджував Дж.М.Кейнс:

- а) Теорія ефективного попиту.
- б) Теорія мультиплікатора інвестицій і зайнятості.
- в) Регулювання сукупного попиту і макроекономічна модель рівноваги.
- г) Теорія процента.
- д) Теорія заробітної плати.
- е) Проблеми ціноутворення і інфляції.

1. а, б, в.
2. г, д, е.
3. а, б, в, г.
4. д, е.
5. а, б, в, г, д, е.

10. Вкажіть, у якому випадку вказано на основні моменти, які свідчать про новаторство економічного вчення Дж.М.Кейнса у методологічному плані, що зумовило так звану «кейнсіанську революцію» в економічній теорії.

- а) Надання переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним;
- б) Обґрунтування концепції «ефективного сукупного попиту»;
- в) Надання переваги грошово-кредитним методам регулювання економіки;
- г) Заперечення необхідності втручання держави в економічне життя;
- д) Суттєве зменшення сукупних витрат в економіці.

1. а, б.
2. в, г, д.
3. а, б, в.
4. г, д.
5. а, б, в, г, д.

11. У якому випадку відбито кейнсіанське уявлення про сучасну ринкову економіку?

1. Ринкова економіка нестійка за своєю природою і потребує участі держави у її регулюванні.
2. Ринкова економіка здатна до саморегулювання і автоматичного відновлення рівноваги.
3. Рівноважна заробітна плата збалансовує попит і пропозицію на ринку праці і приводить до повної зайнятості.
4. Ринкова економіка не потребує масштабного державного регулювання.

Тема 11.

ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ І МОНЕТАРИЗМ

Криза неокласичної теорії і виникнення сучасної ліберальної концепції. Еволюція неокласичних принципів. Політико–правові вчення представників лібералізму.

Ліберальні погляди А.Мізеса і Ф.Хайєка. Концепція Дж.Міда. Неокласичні моделі економічного зростання. Виробнича функція Кобба–Дугласа. Багатофакторні моделі економічного зростання Р. Солоу.

Історична зумовленість, загальна характеристика і методологія неолібералізму. Лондонська, фрайбурзька, паризька, чиказька школи неолібералізму. Особливості німецького (В.Ойкен, В.Рьопке, А.Рюстов, Л.Ерхард, А.Мюллер–Армак) і французького (Ж.Л.Рюеф, М.Алле) неолібералізму. Теорії «господарського порядку», «соціального ринкового господарства», «сформованого суспільства» німецьких неолібералістів. Теорії природного права.

*Основні принципи сучасного монетаризму. «Чиказька» школа монетаризму. «Рівняння обміну» І.Фішера. Сучасний варіант кількісної теорії грошей і «монетарне правило» М.Фрідмена. Г.Мюрдаль про економічні величини *ex post* та *ex ante*.*

«Нова класична» економічна теорія. Теорії «раціональних», «адаптивних очікувань» і «економіки пропозиції» та їх значення. А.Лаффер, К.Манделл, Т.Сарджент, Р.Лукас, С.Фішер.

Концепція кейнсіансько–неокласичного синтезу П.Самуельсона як спроба об'єднання неокласичної теорії і кейнсіанства. Досвід застосування рекомендацій неокласичної теорії в економіці різних країн.

11.1. Еволюція неокласичних ідей у ХХ ст. Економічний лібералізм А.Мізеса і Ф.Хайєка. Концепція Дж.Міда

11.2. Перегляд неокласичної концепції ринку. Теорія «соціального ринкового господарства» німецьких неолібералів

11.3. Особливості французького неолібералізму

11.4. Монетарна система М.Фрідмена

11.5. Теорія раціональних очікувань

11.6. Економіка пропозиції та її аналіз

11.7. Концепції неокласичного синтезу

11.1. Еволюція неокласичних ідей у ХХ ст. Економічний лібералізм А.Мізеса і Ф.Хаєка. Концепція Дж.Міда

Протягом ХХ ст. відбувалась помітна еволюція неокласичного напрямку економічної думки. Проте основні постулати, розроблені на основі маржиналізму А.Маршалла і Дж.Б.Кларка, залишились непорушними. Ці постулати полягають у забезпеченні свободи дії ринкового механізму для досягнення економічної рівноваги. Модифікація цих ідей полягала у визнанні ролі держави в забезпеченні економічної свободи. Особливого значення набули неокласичні теорії економічного зростання, які стали розвитком теорії граничної продуктивності капіталу і праці Дж.Б.Кларка.

Неокласичні моделі зростання виходять з того, що ринкова економіка внутрішньо стійка і має об'єктивні передумови для автоматичного відновлення тимчасової рівноваги. Так, в моделі британського економіста **Джеймса Едуарда Міда** (1907—1995) економіка прагне до стану рівноваги, тобто у ній усі основні економічні показники зростають стійкими темпами, що дорівнюють темпам зростання робочої сили.

Неокласичні моделі зростання для аналізу його кількісних аспектів широко використовують апарат так званих виробничих функцій, наприклад виробнича функція Кобба-Дугласа. У тісному зв'язку із використанням виробничих функцій знаходиться розвиток нової сфери прикладання неокласичних принципів і апарату граничного аналізу — теорія технологічних змін або технічного прогресу. Прихильники цієї теорії, Роберт Солоу, Майкл Браун, Едуард Денісон, намагаються пов'язати характеристику технологічних змін, що відбуваються в економіці, із змінами параметрів виробничих функцій.

У 30-ті роки ХХ ст. в економічній науці на основі ідей неокласики, молоді історичної школи і ліберальних ідей класичної політекономії народжується неолібералізм. В основі неоліберальних концепцій лежать наступні принципи:

- предметом дослідження стають не кількісні, а якісні, інституціональні проблеми;
- застосовується макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності;
- проголошується ідея індивідуальної свободи на основі приватної власності і активний вплив державного регулювання на інституціональні основи прибутку у конкуренції.

Ознаки класичного лібералізму: обстоювання ідей природного порядку та природних прав; підтримка політики вільної торгівлі; заперечення будь-якого розширення державного регулювання; розвиток автономного місцевого самоврядування.

У першій третині ХХ ст. було три групи економістів, які розвинули ліберальну традицію й заклали фундаментальні основи сучасного нео-

ліберального мислення. Лондонська школа неолібералізму Е.Кеннана — Л.Робінса зробила сучасним класичне трактування завдань і цілей економічної науки, функціонування ринкових механізмів в умовах обмеженості ресурсів.

Віденська школа Л.Мізеса — Ф.Хайєка поєднала маржиналістські принципи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією, що надало їм ще більшої суб'єктивісько-психологічної спрямованості та уможливило зосередження уваги на аналізі умов і процесу конкуренції.

Чиказька школа Ф.Найта–М.Фрідмена досліджуючи особливості недосконалої конкуренції, основну увагу звертала на поведінку господарюючих суб'єктів за умов невизначеності, ризику інфляційних сподівань, відкривши при цьому шлях монетаристській інтерпретації сучасного неолібералізму.

Людвіг фон Мізес (1881—1973) в історію економічних вчень увійшов перш за все своїми працями, присвяченими захисту вільного ринкового господарства і критиці інтервенціонізму (від радянського державного соціалізму до рузвельтівського «нового курсу»). Абсолютними основами цивілізації, за Мізесом, є поділ праці, приватна власність, вільний обмін. Мізес виділяє два види економічних систем: ринкову та неринкову. В ринковій економіці він розглядає проблему еволюції приватної власності у господарській діяльності. Соціальна роль приватної власності полягає в оптимальному використанні ресурсів і забезпеченні суверенітету споживачів. У неринковій системі Мізес критикує планування, показує неможливість досягнення рівноваги. Мізес виступає проти антиінфляційної політики, яка здійснюється за рахунок контролю за цінами та заробітною платою.

Послідовником Мізеса був австрійський економіст **Фрідріх Август фон Хайєк** (1899—1992), який написав праці «Ціни і виробництво» (1929), «Грошова теорія і економічний цикл» (1933), «Прибуток, процент і інвестиції» (1939), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948), «Приватні гроші» (1976). У своїх дослідженнях велику увагу він приділяв розвитку ринкової економіки, дотримувався принципів лібералізму на основі природної свободи. Хайєк говорив, що поняття «економічна свобода» неправильно трактувалось соціалістами. Дійсна економічна свобода — це якраз те, про що писав Адам Сміт, — право вільно розпоряджатись своїм капіталом і своїми здібностями, і така свобода неодмінно пов'язана з ризиком і відповідальністю. Важливою гарантією економічної свободи Хайєк називає систему приватної власності. Вчений визначив переваги ринкової економіки (використання знань всіх членів суспільства; пристосування планів через ціни, тобто підприємці мають можливість узгоджувати свої дії через аналіз зміни цін; гарантуються виробництво та реалізація продукції з найменшими витратами). Причину економічних криз він вбачає не в недостатності інвестиційного попиту (як визначають кейнсіанці), а в його надлишку у порівнянні із споживчим попитом.

11.2. Перегляд неокласичної концепції ринку. Теорія «соціального ринкового господарства» німецьких неолібералів

Концепція держави «загального добробуту», основоположником якої був Дж.М.Кейнс, а продовжили В.Ростоу, Г.Мюрдаль, зводилась до того, що держава стала надкласовим виразником інтересів всіх верств населення. З цією концепцією пов'язана теорія «соціальної держави». Поняття «соціальна держава» вжив у 1929 р. німецький правовик Х.Хеллер. Засновником теорії соціальної держави вважається австрійський філософ і соціолог М.Адлер. За даною теорією, соціальна держава — це вільна демократична правова держава, у якій забезпечується гідне людині життя як у матеріальному аспекті, так і в аспекті соціального захисту; гарантується особиста свобода громадянам суспільства; досягається соціальна злагода; компромісним шляхом вирішуються соціальні конфлікти. Однією з основних ознак соціальної держави є органічний зв'язок держави з правом. Основними ознаками та принципами соціальної держави є принципи людської гідності, соціальної справедливості, автономії суспільних відносин, субсидіальності, соціального партнерства.

Юридична наука виділяє три моделі сучасної соціальної держави:

- модель соціальної держави (США) — найменша частка втручання держави в економіку і соціальне забезпечення, домінує орієнтація на дотримання індивідуалізму і захисту корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю);

- модель соціальної держави (Великобританія) — забезпечується гарантований мінімальний рівень життя і рівні стартові можливості (соціальна політика виступає як засіб забезпечення повної зайнятості);

- модель держави благоденства (Нідерланди) — забезпечується мінімальний прожитковий рівень та максимальний рівень доходів, зменшується різниця в заробітній платі, гарантується повна зайнятість (соціальна політика виступає засобом забезпечення «рівності кооперації і солідарності»).

У Німеччині також виокремились три групи неолібералів, кожна з яких зробила помітний внесок у з'ясування можливості соціальної еволюції системи вільного підприємництва в теорію та практику соціального ринкового господарства. Найстаршу групу німецьких неолібералів очолили В.Рьопке та А.Рюстов, які приділили особливу увагу питанням теорії економічного ладу та економічної політики, розмежуванню та взаємозв'язку цих питань. Друга група сформувалась навколо В.Ойкена та Ф.Бьома у Фрайбурзькому університеті. Органічно засвоївши й розвинувши найважливіші положення історичної школи в Німеччині, у межах якої чи не вперше в економічній науці розроблялися класифікації національних господарств, ця група зайнялася визначенням стадій історичного й економічного

розвитку, трактуванням економічної системи. Третя група німецьких економістів, представлена А.Мюллером-Армаком, Л.Ерхардом і їх учнями, стала відома як кельнська школа неолібералізму. Нею було розроблено концепцію соціального ринкового господарства.

Методологічною основою та найважливішими елементами концепції соціального ринкового господарства стали теорія й політика ладу В.Рьопке–А.Рюстова, ідеальні типи господарства та принципи економічної політики В.Ойкена–Ф.Бьома, ідеї та комплекс конкретних економіко-політичних проблем А.Мюллера-Армака — Л.Ерхарда.

Поняття «соціальне ринкове господарство» вперше було обґрунтоване в праці **Альфред Мюллера-Армака** (1901—1978) «Господарське управління та ринкове господарство» (1947), в якій принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної рівності.

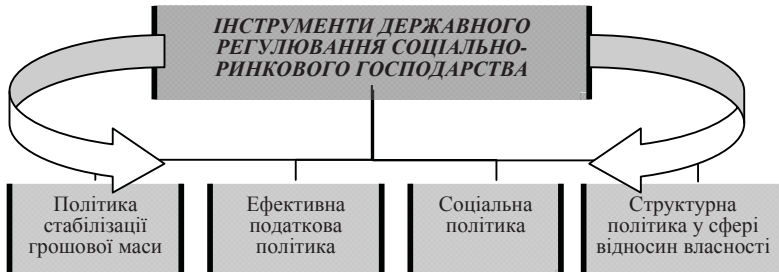

Рис. 11.1. Інструменти державного регулювання А.Мюллера-Армака

А.Мюллер-Армак вважав, що соціально-ринкове господарство виникає в результаті органічного поєднання механізмів ринкового господарства та ефективної політики держави. Він визначив інструменти державного регулювання конкурентної ринкової економіки (рис.11.1)

«Соціальне ринкове господарство» базувалась на чотирьох основних принципах (рис.11.2), які сформулював **Вальтер Ойкен** (1891 — 1950). З 1925 р. В.Ойкен професор університету в Тьобінгені, а з 1927р. — у Фрайбурзі, де заснував економічну школу, основною ідеєю якої було створення теорії майбутнього суспільства, побудованого за принципом свободи та достойного людини економічного й суспільного порядку. Написав праці, найвідоміші з яких «Критичні нотатки з проблеми грошей у Німеччині» (1923), «Міжнародна валютна проблема» (1925), «Теоретичні дослідження капіталу» (1934) і друге, доповнене визначенням функцій політичної економії, видання (1954), «Основні принципи національної економії» (1940), яка витримала багато видань, а також «Основні принципи економічної політики», що вийшла вже після його смерті у 1952 р. Усі його праці ґрунтувалися на класичних підходах до аналізу, усупереч історико-націоналістичній спрямованості німецької економічної науки.

Рис. 11.2. Принципи теорії «Соціального ринкового господарства» В.Ойкена

Основною рушійною силою розвитку соціального ринкового господарства, на думку Ойкена, є приватна підприємницька ініціатива та існування вільної конкуренції, що забезпечать потреби суб'єктів економічної системи в товарах і послугах.

Усвідомлюючи неможливість автоматичного функціонування «вільного ринкового господарства», **Вільгельм Рьопке** (1899—1966) і **Людвіг Ерхард** (1897—1977) визнавали необхідним протиставляти будь-яким проявам анархії виробництва відповідні засоби державного втручання, які забезпечували б «синтез між вільним і соціально зобов'язаним суспільним сектором». Згідно з концепцією В.Рьопке, «соціальне ринкове господарство» — це шлях до економічного гуманізму. У книзі «Гуманне суспільство» (1950) він писав, що цей тип господарства протиставляє колективізму — персоналізм, концентрації влади — свободу, централізму — децентралізм, організації — спонтанність тощо. Основною працею В.Рьопке була книга «Господарський порядок» (1948), в якій він обґрунтував доцільність введення господарського порядку в суспільне життя. Погоджуючись з думкою В.Рьопке, Л.Ерхард у 1957 р. констатував початок другого етапу «соціального ринкового господарства» у ФРН. Згодом в одній зі своїх публікацій початку 60-х років ХХ ст. Л.Ерхард зазначав, що саме «вільна конкуренція є передусім основним елементом соціального ринкового господарства».

Модель соціального ринкового господарства своєю популярністю зобов'язана ефективній економічній політиці Л.Ерхарда, що забезпечила досить високі темпи зростання. Це була політика, спрямована на усунення суперечностей, на підтримку підприємництва, створення умов для зростання життєвого рівня середніх верств населення.

В.Рьопке і Л.Ерхард визначили напрямки соціально-економічної політики держави і регулювання ринку: прийняття законів, які контролюють монополії та олігополії і розвивають ринкову конкуренцію; запобігання надмірної диференціації за рахунок контролю за розподілом

національного доходу; проведення активної кон'юнктурної політики, сприяння зайнятості населення, стабілізації цін, встановлення макроекономічної рівноваги і активного платіжного балансу.

11.3. Особливості французького неолібералізму

Представники неоліберального напрямку у Франції, Жан-Леон Рюеф, Моріс Фелікс Шарль Алле вважали, що оптимальний «соціальний порядок» знаходиться в межах як лібералізму, так і авторитарного режиму, але виступали проти широкого державного втручання в економіку, вважаючи, що воно призводить до нерациональних витрат ресурсів і обмеження економічної свободи.

Жак-Леон Рюеф (1896—1979) захищав принципи неокласичного лібералізму, виступав проти будь-якого втручання держави в суспільне життя. Досліджував проблеми економічного розвитку, грошового обігу, кредиту, платіжного балансу, захищав ідеальний соціальний порядок. Ж.-Л. Рюеф брав участь у розробці економічної політики де Голя. Обґрунтував необхідність створення й захисту державою механізмів ринкового саморегулювання.

Моріс Алле (1911—2010) написав праці із соціології, історії цивілізації, теоретичної і практичної економіки. Його праці: «У пошуках економічної дисципліни» (1943), «Економіка і процент» (1946), «Податок на капітал і грошова реформа» (1976), «Загальна теорія надлишків» (1981) присвячені проблемам макроекономічного регулювання, грошової політики, регулювання доходів та оподаткування. Особливу увагу приділяв проблемам дослідження максимальної ефективності і соціальної справедливості, а також проблемам врівноваження економічної системи. М.Алле відводить особливу роль державі в ринковій економіці:

по-перше, вона є гарантом збереження основи ринкової економіки — приватної власності;

по-друге, жорстко контролює грошово-кредитну систему;

по-третє, здійснює антициклічне регулювання через договірне планування,

по-четверте, держава забезпечує розвиток соціальної сфери. М.Алле запровадив категорію «економіка ринків» і визначив власну макроекономічну модель, згідно з якою суспільне господарство є сукупністю локальних ринків.

Він будує економіко-математичну залежність, котра дає змогу прогнозувати вплив окремого ринку на суспільну економіку, а також показати рівень залежності локального ринку від системи національних та міжнародного ринку в цілому. Про циклічні коливання говорив, що вони мають грошову природу. У зв'язку з цим Алле наполягав на монетарному регулюванні економіки, тобто, жорсткому регулюванні державою грошової маси та ставки процента.

11.4. Монетарна система М.Фрідмена

У 70-ті роки ХХ ст. теорія соціального ринкового господарства була трансформована. Найважливішими елементами нової парадигми неокласики були: розгляд капіталістичної економіки як стійкої, стабільної системи, що функціонує в оптимальному режимі; небажані процеси, що виникають у системі, трактуються як закономірне й неминуче породження ефективного господарського механізму; розвивалися неоконсервативні погляди в економічній теорії. Пануючи з початку 80-х років ХХ ст. у розвинених капіталістичних країнах неоконсерватизм охоплює три основні напрями нової неокласики:

- **монетаризм**, пов'язаний з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу. Лише послідовна політика забезпечення господарства грошима може створити впевненість економічних агентів у сталому розвитку економіки та сприяти рівномірному інвестуванню з мінімальним ризиком;

- **економічну теорію пропозиції**, згідно з якою надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування та приводить до падіння виробництва й підриву бази оподаткування, а зниження податкових ставок є достатньою умовою для стимулювання підприємницької активності й ініціативи;

- **теорію раціональних очікувань**, згідно з якою економічні агенти в будь-якому разі не виправдовують надії владних структур, тому що заделегіть враховують наміри влади й нейтралізують своїми заходами політику уряду.

Нові монетаристські підходи зводяться до основних положень: критики втручання держави в економіку; ставки на політику регулювання грошової маси як основний інструмент управління економікою; проголошення приватного підприємництва єдиною рушійною силою економічного розвитку; реабілітації закону Сея, за яким надається перевага пропозиції. Базуючись на принципах монетаризму були розроблені основні напрями монетарної політики, тобто політики «дешевих» та політики «дорогих» грошей.

Мілтон Фрідмен (1912—2006) — професор Чиказького університету. Лауреат Нобелівської премії 1976 року. Був президентом американської економічної асоціації, радником президента з економічних питань. Написав понад 250 праць, основні серед них, «Кількісна теорія грошей» (1956), «Теорія функції споживання» (1957), «Теоретичні основи аналізу кредитно-грошової системи» (1970), «Гроші і економічний розвиток» (1973), «Теорія цін» (1978), «Монетарна історія США» (1981). Мілтон Фрідмен заснував чиказьку монетаристську школу, створив теорію монетаризму, яка заперечувала кейнсіанську систему державного регулювання економіки. Фрідмен у своїх дослідженнях застосував суб'єктивно-позитивістський метод, заснований на емпірич-

них та статистичних узагальненнях. Його монетаризм заснований на неокласичній теорії, об'єнується кількісною теорією грошей. М.Фрідмен проаналізував 20 економічних циклів у розвитку США і помітив, що зміни в грошовій масі на декілька місяців передують змінам ВВП на всіх стадіях економічного циклу. Отже, головною і вирішальною причиною всіх змін в економіці є гроші. Виходячи з того, що гроші формують рівень цін в економіці, а значить і номінальний ВВП, довів, що у рівнянні кількісної теорії грошей ($MV = PY$) швидкість обігу грошей (V) стабільна і залежить від звичок людей у використанні грошових активів і структури грошового ринку. Таким чином, із зростанням грошової маси в економіці повинні зростати сукупні витрати (PY). М.Фрідмен довів, що обсяг виробництва (Y) також стабільний, оскільки ВВП залежить від виробничих можливостей і зайнятості з урахуванням природного рівня безробіття. Отже, збільшення грошової маси (M), не впливаючи на ВВП, збільшує лише загальний рівень цін в економіці, тому держава повинна вести контроль за приростом грошової маси і утримувати її на рівні 3-5 % на рік не залежно від кон'юктури. Це твердження отримало назву «основне монетарне правило».

Заслуга монетаристів полягає у тому, що вони дослідили грошову політику, показали її можливості для забезпечення сталого економічного зростання, розробили систему управління економікою за допомогою грошей. Монетаристська політика вистовувалась насправді урядами країн дуже рідко. Частково, представниками Чиказької школи надавали консультації урядам таких країн, як Болівія, Польща, Чилі. Однак монетаристські інструменти часто застосовувались у поєднанні з іншими, в залежності від економічної ситуації.

11.5. Теорія раціональних очікувань

Одним із варіантів нової неокласики є теорія раціональних очікувань, яка повністю ігнорувала державне втручання. Американські економісти *Р.Лукас*, *Т.Сарджент*, *Н.Воллес* стверджують, що економічний індивід не тільки пасивно адаптується до попереднього досвіду, а й активно використовує великий обсяг поточної інформації для точнішого передбачення тенденцій господарського розвитку.

Формування теорії раціональних очікувань ознаменувало переосмислення суті макроекономічних досліджень, що тривали впродовж 70-х років ХХ ст. У цей період було здійснено серйозні розробки і на практиці перевірено гіпотезу про раціональні очікування, сформульовано принципи та розв'язано проблеми макроеконометричної оцінки економічної політики. Така еволюція в економічному аналізі відбулася головним чином завдяки науковому внеску **Роберт Емерсон Лукаса** (1937) («Раціональні очікування та економетрична практика» (1981), «Моделі циклів ділової активності» (1985), «Ресурсні методи у дослідженні еко-

номічної динаміки» (1989)), який обґрунтував положення, що очікування майбутнього мають вагомий вплив на прийняття рішень домашніми господарствами, фірмами та іншими суб'єктами господарської діяльності. Прикладом такого впливу є, зокрема, формування заробітної плати в конкурентному середовищі. Очікування індивідом майбутнього зростання рівня інфляції, попиту на роботу силу впливають на рівень заробітної плати, що, у свою чергу, змінює темпи зростання цін.

На противагу теорії адаптивних очікувань, відповідно до якої очікування господарюючих суб'єктів майбутнього рівня інфляції формуються екстраполяцією тенденцій розвитку цього процесу в минулому, теорія раціональних очікувань орієнтована скоріше на майбутнє, ніж на минуле. Згідно з нею господарюючий суб'єкт формує свої очікування щодо майбутнього, спираючись на досвід минулого і на аналіз майбутніх можливостей, використовуючи всю наявну інформацію. Відповідно до концепцій раціональних очікувань, учасники господарського процесу поведуться так, ніби володіють певною мірою економічною теорією і в своїх розрахунках на майбутнє використовують повну інформацію про економічні явища.

Теорія раціональних очікувань, як і теорія «економіки пропозицій» (нова класика), походить з монетаристської макроекономіки і має багато спільного з традиційною класичною економічною наукою. У працях, присвячених раціональним очікуванням, Лукас виходить з того, що стабільний темп збільшення грошової маси має враховувати не лише потреби, пов'язані з розширенням виробництва продукції та зростанням доходів, а й суб'єктивні очікування господарюючих суб'єктів щодо перспектив економічного розвитку, наслідків грошово-кредитної політики держави. Врахування цієї обставини важливе, оскільки циклічний розвиток економіки відбувається внаслідок недостатньої та недосконалої інформації, що призводить до помилкових оцінок господарської ситуації та економічної політики держави. Лукас відмежовується від неокейнсіанців, вважаючи, що запропоновані ними засоби стабілізації та ефективного розвитку економічної системи спричинили кризи 1974—1975 та 1983—1985 рр. у світовому господарстві. Критикуючи кейнсіанство і вказуючи на відмінність від нього теорії раціональних очікувань Лукас на перше місце ставить господарюючий суб'єкт (або «гравця», за термінологією Дж.Неша і Дж.Харшані) з його раціональною поведінкою, очікуваннями на основі повної та неповної інформації та відповідним прийняттям рішень. Відмінність від неокейнсіанства він вбачає у тому, що реакція «гравців» на ті самі заходи уряду не завжди адекватна. Люди, спираючись на власний досвід «раціональних очікувань» наслідків певних рішень уряду, змінюють свою першу реакцію, якщо уряд і надалі здійснюватиме економічну політику, що не виправдала надій господарюючих суб'єктів. Як наслідок — непередбачений колективний ефект, коли люди передбачають результати змін економічного курсу внаслідок втручання у бюджетно-кредитну та валютну системи.

Рациональний характер очікувань у новій класиці розглядається як обов'язкова умова розробки ефективних методів регулювання економічних процесів. Однією з таких розробок Лукаса в економічному аналізі є нове теоретичне обґрунтування суті й характеру кривої Філіпса. Ще в 60-ті роки XX ст. вона вважалася в економічній теорії найстійкішою позитивною залежністю між рівнем зайнятості та рівнем інфляції, що певною мірою виправдовувало дії урядів країн, які для поліпшення ситуації в економіці здійснювали експансіоністську грошово-кредитну політику. Однак така політика часто призводила до негативних наслідків. На початку 70-х років XX ст. Лукас довів, що крива Філіпса в короткостроковому періоді має пряму залежність, в довгостроковому має вигляд вертикальної лінії, оскільки серед економічних суб'єктів панують раціональні очікування; господарські агенти оперативно формують свої очікування відповідно до нової політики держави, що автоматично позначається на процесі формування заробітної плати й цін.

Аналогічно позначаються очікування і на впливі грошової експансії на випуск продукції. Із збільшенням грошової маси в обігу зростання цін спричиняє збільшення випуску продукції на короткий час. У перспективі відбудеться лише зростання цін. Короткотерміновий ефект випуску продукції, у свою чергу, залежить від ступеня сформованих раніше очікувань. Чим менше впливають на економічні суб'єкти дії держави, тим більший випуск продукції. В економічній теорії така властивість впливу грошей на виробництво має назву «нейтральність грошей». Теорія «раціональних очікувань» дала змогу Лукасу сформулювати правила, за допомогою яких об'єктивно оцінюють політику держави, створюють модель нової економічної політики. Ця модель, згідно з теорією Лукаса, має бути «моделлю рівноваги», що враховує раціональні очікування, і не лише основні, а й другорядні фактори, що впливають на економічні явища. Водночас вона не повинна охоплювати параметри, що характеризують поведінку економічних суб'єктів у минулому. Характер моделі рівноваги означає, що господарюючі суб'єкти розглядаються як такі, що водночас із максимізацією власних цілей намагаються оптимізувати економічне становище загалом, їх взаємодія формує рівноважні ціни, що забезпечують якнайповнішу реалізацію наявних товарів. Таким чином, теорія раціональних очікувань — це спроба створити особливу, придатну для перевірки на практиці рівноважну теорію економічного циклу, яка могла б стати основою кількісного аналізу макроекономічної політики. У межах теорії раціональних очікувань значного поширення набули прогностичні моделі розвитку економіки окремих країн світової економіки, в яких активно використовується математичний апарат. На думку Лукаса, держава не повинна втручатися в бюджетну та валютну системи, оскільки неможливо передбачити реакції господарюючих суб'єктів на заходи уряду і таке втручання підриває стабільність економіки, призводить її до шокового стану. Головна умова нормального розвитку економіки, за Лукасом, — стабільні ціни.

Теорію раціональних очікувань доповнює теорія адаптивних очікувань, яка розроблялась М.Фрідманом. За даною теорією очікування наступної інфляції у економічних суб'єктів визначається рівнем інфляції, до якого вони пристосовуються.

У своїх дослідженнях («Макроекономічна теорія», «Динамічна макроекономічна теорія») Нобелівський лауреат 2011 року **Томас Сарджент** (1943) продемонстрував, як засоби структурної макроеконометрики можуть використовуватися для аналізу постійних змін економічної політики. Цей метод застосовується в тому випадку, коли домашні господарства і компанії адаптують свої очікування відповідно до змін економіки. Т.Сарджент аналізував післявоєнну епоху, коли багато держав проводили високоінфляційну політику, але в кінцевому підсумку економічні заходи, що вживаються ними, приводили до зниження рівня інфляції. Перші моделі раціональних очікувань запропонували Т.Сарджент і Н.Уоллес (1939) у книзі «Теорія раціональних очікувань та економічна політика. Сучасна макроекономіка» (1989).

Теорія раціональних очікувань не може претендувати на абсолютну достовірність, адже ніколи не можна передбачити, які програми уряду викличуть у населення більшу довіру. Крім того, треба мати на увазі, що доступність інформації буде різною для рядового споживача і для урядового чиновника. Нарешті, не можна передбачити, через який проміжок часу до споживача і виробника дійде необхідна економічна інформація. Отже, у цій теорії занадто багато суб'єктивних моментів, які не завжди піддаються обліку і виміру.

11.6. Економіка пропозиції і її аналіз

Теорія економіки пропозиції побудована на традиційній для неокласичного напрямку основі — впливі сукупної пропозиції на економічну рівновагу. Дана теорія основну причину нестабільності економічного розвитку і стагнації, посиленої інфляції, або стагфляції вбачає у нестачі обсягу національного продукту. На ґрунті цих уявлень була побудована макроекономічна модель, що зорієнтована на пропозицію, серед авторів якої найвідомішим є американський дослідник **Артур Лаффер** (1940), який запропонував математичну модель залежності податкових надходжень у бюджет від податкових ставок на прибуток і заробітну плату.

Залежність доходів держави від рівня податкових надходжень в довгостроковому періоді описується кривою Лаффера (рис. 11.1).

Рівень оподаткування в економіці вимірюється відношенням загальної суми фіскальних вилучень до суми доходів фірм і домогосподарств. Ступінь фактичного податкового навантаження на приватний сектор визначається чистими податковими надходженнями.

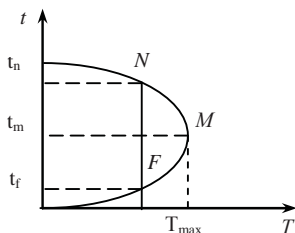

Рис. 11.1 Крива Лаффера

де $T_{\max}$ — максимальний об'єм податкових надходжень;

t_m — ставка податку, що забезпечує максимальні податкові надходження.

А. Лаффер виводить поняття граничних податкових ставок, перевищення яких призведе до зниження стимулів до праці, розвитку підприємництва, заощадження коштів у фізичних та юридичних осіб, інвестування, а це, в свою чергу, до зменшення пропозиції товарів та послуг на ринку та доходів державного бюджету. Залежність між податковими ставками та доходами держави отримало назву «закону Лаффера».

Представники теорії економіки пропозиції захищали принципи вільного підприємництва та сформулювали принципи економічної політики (рис.11.2).

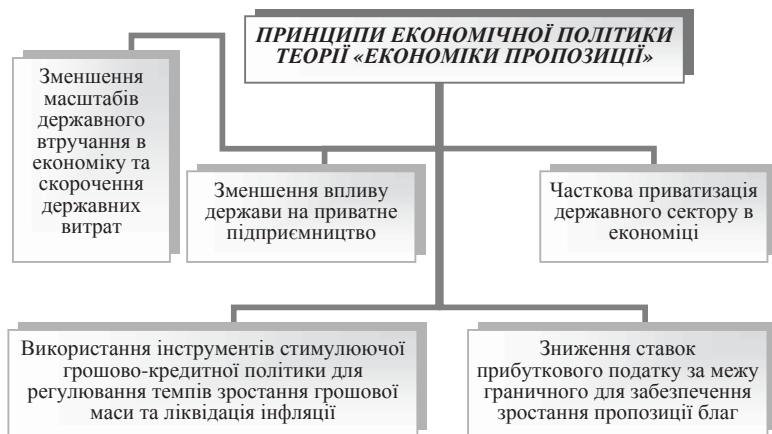

Рис. 11.2. Принципи економічної політики

Основним важелем досягнення динамічної рівноваги в економіці за теорією економіки пропозиції є зростання сукупної пропозиції товарів та послуг на ринку.

Прихильниками цієї теорії були професори М.Фелдстайн (Стенфордський університет) та М.Боскін (Гарвардський університет), які виступали за одночасне зниження інфляції та зростання виробництва і зайнятості за умови зниження прибуткового податку.

11.7. Концепції неокласичного синтезу

Джерела неокласичного синтезу, тобто зближення економічних теорій кейнсіанства і неокласичного напрямку, беруть початок у працях Дж.Хікса і Ф.Модільяні.

Франко Модільяні (1918—2003) вивчає проблеми макроекономіки, шляхи використання формалізованих моделей в економічному аналізі. Коло наукових інтересів Ф.Модільяні охоплює питання ринкового механізму, фінансової сфери, приватних заощаджень і способів їх доцільного використання.

У 1958 р. Ф.Модільяні та М.Міллер сформулювали теорему, за якою вартість фірми визначається її реальними активами і не залежить від цінних паперів, які випускає. Ф.Модільяні і М.Міллеру належить і метод розрахунку доходу від цінних паперів.

У 1963 р. Ф.Модільяні й Н.Ендоу в праці «Гіпотеза заощаджень», що передбачає «життєвий цикл», простежують залежність заощаджень від темпів зростання реального доходу. В моделі ідеального життєвого циклу заощаджень активи вичерпуються одночасно з закінченням життя їх власника.

На початку 50-х років ХХ ст. **Поль Ентоні Самуельсон** (1915—2009), засновник економічного факультету Масачусетського технологічного інституту, один з перших лауреатів Нобелівської премії з економіки (1970), написав працю «Економікс» (1948), у якій дає визначення предмета економічної науки як науки:

- про види діяльності, пов'язані з виробництвом та обміном;
- що вивчає використання обмежених виробничих ресурсів для виробництва товарів, їх розподілу;
- про співвідношення виробництва і споживання.

Серед праць виділяють «Основи економічного аналізу» (1947), «Лінійне програмування і економічний аналіз» (1958, спільно з Р.Дорфманом і Р.Солоу), «Макроекономіка» (1995 спільно з В.Норгаузом), «Мікроекономіка» (1995).

П.Самуельсон виступив із пропозицією необхідності об'єднання неокейнсіанства і неокласичної теорії у єдину течію. Умовою синтезу стало поєднання кейнсіанської теорії «ефективного попиту» і неокласичної теорії виробництва і розподілу. Синтез різних напрямів економі-

чної думки — явище більш широке: він охоплює і економетрику, і теорію кон'юнктури, і дослідження міжгалузевих балансів. Процес синтезу усіх цих течій і теорій означав виділення окремого функціонального макроекономічного аспекту досліджень.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. У чому полягає суть неолібералізму?
2. У чому полягає монетаристське трактування інфляції і безробіття?
3. Поясніть сутність «рівняння Фішера» і яка його роль у концепції сучасного монетаризму.
4. Які економісти входять до фрайбургської школи?
5. Обґрунтуйте концепцію соціального ринкового господарства.
6. Сформулюйте основні відмінності між неолібералізмом та кейнсіанством.
7. Охарактеризуйте сутність теорії неокласичного синтезу.
8. Охарактеризуйте модель ринкового господарства В.Ойкена.
9. Назвіть інструменти державного регулювання Мюллера-Армака
10. Визначте принципи соціального ринкового господарства В.Ойкена.
11. Охарактеризуйте особливості французького неолібералізму.
12. Поясніть суть кривої та закону А.Лаффера.
13. Обґрунтуйте концепцію неокласичного синтезу.

Тести

---

1. Де відбулася перша Міжнародна конференція (колоквіум Уолтера Ліпмана), на якій було сформульовано теоретичні засади неолібералізму?

1. У Мюнхені.
2. У Парижі.
3. У Лондоні.
4. У Відні.

2. Кому належить праця «Кількісна теорія грошей»?

1. Ф. Хайєку.
2. М. Фрідмену.
3. В. Ойкена.
4. Л. Ерхарду.

3. Засновником якої школи був Ф.Хайєк?

1. Чиказької.
2. Лондонської.
3. Фрайбурзької.
4. Кембриджської.

4. Підходи до визначення «політики порядків» формулює:

1. В. Ойкен у праці «Основні принципи економічної політики».
2. Ф. Хайєк у праці «Дорога до рабства».

3. А. Маршалл у праці «Принципи економіксу».
4. Дж. Кейнс у праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».

5. На думку Ф. Хайска, головною умовою економічної свободи є:

1. Приватна власність.
2. Невтручання держави в економіку.
3. Конкуренція.
4. Монополія.

6. Кому із вчених-економістів належить твердження: «Гроші мають значення»?

1. Дж.М. Кейнс.
2. М. Фрідмен.
3. Т. Веблен.
4. П. Семюелсон.

7. Ордолібералізм — це:

1. Німецький неолібералізм.
2. Англійський неолібералізм.
3. Французький неолібералізм.
4. Американський неолібералізм.

8. Термін «монетаризм» у сучасну економічну літературу ввів:

1. К. Браунер.
2. М. Фрідмен.
3. Ф. Лассаль.
4. В. Ойкен.

9. Ф.Хайек критикує кейнсіанство за:

1. Концепцію валютного регулювання.
2. Теорію соціально-ринкового господарства.
3. Концепцію індикативного планування.
4. Грошове правило.

10. Видатним представником неолібералізму у Франції був:

1. Ж. Рюеф.
2. В. Рьопке.
3. Ф. Хайск.
4. Л. Мізес.

11. Хто вперше запропонував термін «соціальне ринкове господарство»?

1. А. Мюллер-Армак.
2. Л. Ергард.
3. В. Рьопке.
4. О. Рюстов.

12. Хто є автором ідеї про «великий неокласичний синтез»?

1. Дж.М. Кейнс.
2. П. Семюелсон.
3. М. Фрідмен.
4. Дж.К. Гелбрейт.

Тема 12.

ТЕОРІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ, ДОБРОБУТУ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Виникнення інституціоналізму, його теоретичні основи та методологія. Основні течії раннього інституціоналізму. Соціально–психологічний інституціоналізм Т.Веблена. Соціально–правовий інституціоналізм Дж.Коммонса. Кон'юнктурно–статистичний інституціоналізм В.Мітчела. Державно–правові теорії соціологічного і позитивістського спрямування. Еволюція інституціоналізму в 20–40-х роках ХХ ст. Виникнення соціологічної школи інституціоналізму. Інституціональна теорія Й.Шумпетера. «Народний капіталізм» А.Берлі.

Особливості сучасного інституціоналізму (неоінституціоналізму). Теорії Р.Коуза і Дж.К.Гелбрейта. Теорії «індустріального» і «постіндустріального» суспільства, «стадій економічного зростання» і трансформації ринкового суспільства.

Концепція промислового перевороту П.Друкера. Теорія «кібернетичної революції» Р.Тібольда. Теорія сфери послуг К.Кларка. Теорія другої промислової революції. Концепції кола злиднів.

Теорія «розриву з минулим» А.Тоффлера. Теорія індустріально–технократичного суспільства Д.Белла. Теорія «суспільства на-йманних власників». Теорії трансформації капіталізму. Теорія конвергенції. Державно–правові теорії елітаризму і технократії. Теорії плюралістичної демократії.

Теорія інноваційної економіки і підприємницького суспільства П.Друкера. Теорія «третьої хвилі» і «зрушення влади» А.Тоффлера. Міждержавна економічна інтеграція та її теорії. Теорії суспільного вибору. Теорії політичної ренти та політичного ділового циклу Г.Таллока. Еволюційна економіка Річарда Нельсона, Сіднея Уінтера.

Ризик, невизначеність та інформація в економічній теорії. Економічна теорія інформації.

Розвиток інтегративної юриспруденції.

12.1. Етапи виникнення та основні погляди інституціоналізму. Ранній інституціоналізм та його основні течії

12.2. Основні положення і течії пізнього інституціоналізму

12.3. Неоінституціоналізм

12.4. Теорії глобальної промислової революції та індустріального суспільства

12.5. Теорії комп'ютерної революції

12.6. Теорії підприємницької економіки та інформаційного суспільства

12.7. Міждисциплінарна інтервенція і асиміляція в сучасній економічній теорії

12.8. Інтегративна юриспруденція та її розвиток

12.1. Етапи виникнення та основні погляди інституціоналізму. Ранній інституціоналізм та його основні течії

Інституціоналізм як течія економічної думки виник на рубежі XIX—XX ст. у США як реакція на панування монополій у ринковій економіці. Напрямок економічної думки, який не зупиняється на дослідженні чисто економічних відносин, а вводить в аналіз цілий комплекс умов та факторів, що впливають на економічне життя. Розглядається роль таких суспільних інститутів, як форми господарської організації, норми поведінки соціальних груп, юридичні закони, стереотипи мислення і масової суспільної свідомості, звичаї та традиції.

Термін «інституціоналізм» запровадив у економічні дослідження У.Гамільтон у 1919 році. Термін походить від слів «інституція» (звичай, порядок) та «інститут» (порядок, закон).

Історичні умови виникнення інституціоналізму:

1. Інтенсивний характер процесів концентрації та централізації капіталу в США та виникнення на цій основі монополістичних угруповань у промисловості і банківській сфері.

2. Посилення ролі фінансового капіталу.

3. Зміна соціальної структури суспільства:

- формування і зростання середнього класу;
- розорення дрібних та середніх господарств.

4. Загострення соціальних суперечностей.

Особливості економічних поглядів та основні положення.

1. Незадоволеність «нежиттєздатністю» висновків класичної і неокласичної теорії, особливо, статичним характером ортодоксальної теорії цін.

2. Прагнення до створення інтегральної економічної теорії, що поєднує економіку, психологію, юриспруденцію, антропологію. Міждисциплінарний підхід до вивчення економічних явищ.

3. Відмова від емпіризму в економічній науці. Використання детальних кількісних досліджень.

4. **Предметом вивчення** є роль суспільних інститутів в економічному житті суспільства, а також мегатенденцій розвитку людства.

5. Методи дослідження :

- історико-генетичний;
- психологічний;
- описово-статистичний;
- правове трактування економічних процесів;
- математичні методи;
- макроекономічний аналіз.

6. Основа аналізу — метод опису економічних явищ.

7. Об'єкт аналізу — еволюція соціальної психології.

8. Рушійними силами суспільства наряду з матеріальними є моральні, етичні і правові елементи в історичному розвитку.

Інституціоналізм був течією, яка протиставляла себе класичним та неокласичним поглядам і виступала з різкою критикою проти теорії геоднізму (максимальна вигода для себе), ідеології індивідуалізму (з теорією колективних дій та інститутів), статичного підходу (пошуку економічної рівноваги), за динамічний підхід (розглядають явища в історичній послідовності), проти абстрактного методу аналізу.

Ранній інституціоналізм поділяється на три течії:

- соціально-психологічний (Т.Веблен);
- соціально-правовий (Д.Коммонс);
- кон'юктурно-статистичний (У.Мітчелл).

Незважаючи на неоднорідність, представники цієї течії економічної думки мають спільні **методологічні принципи**:

- еволюційний характер теорії;
- технологічний детермінізм;
- розширене трактування політичної економії, застосування так званого міждисциплінарного підходу;
- чітко означений критицизм.

До представників раннього (критичного) інституціоналізму належить вчення американського філософа, економіста, психолога і антрополога **Торстейна Веблена** (1857—1929), який написав праці: «Теорія бездіяльного класу» (1899), «Інженери та система цін» (1921), «Власність відсутнього» (1923). Предметом економічної науки він вважає «інституції» — інстинкти людини, які проявляються в економічному житті під впливом суспільної психології (інстинкту самозбереження, суперництва тощо). Веблен дає пояснення економічним кризам з точки зору інституціоналізму. Промисловий процес сам собою не породжує криз, їх першопричину треба шукати у «психології бізнесу», яка охоплює рух цін і споживання. Тобто недоліки капіталізму Веблен вбачав у сфері бізнесу, і, щоб позбутись цих негараздів, потрібно звільнитись від поневолення індустрії бізнесом. Тут він говорить про реформу капіталізму, рекомендуючи замінити бізнесменів промислово-технічною інтелігенцією.

Психологічна теорія права виникла в XIX ст. Засновниками її були Л. Петражицький, Л. Кнапп, Є. Берлінг, Г. Тард, А. Лундштедт, А. Хагерстрем, А. Росс, Р. Вест. Сутність психологічної концепції права полягає в тому, що розрізняють позитивне та інтуїтивне право. Основними ідеями психологічної теорії права визначають те, що джерелом права виступає психіка людини, сутність права виводять через правові емоції людей, що мають імперативно-атрибутивний характер, а правові переживання людей поділяють на позитивні та інтуїтивні. Психологічна теорія права є спробою перенести проблему права з сфери соціального життя у сферу людської психіки.

Джон Роджерс Коммонс (1862—1945) економіст, психолог, написав праці: «Правові започаткування капіталізму» (1924), «Інституційна еконо-

міка» (1934), «Економіка колективних дій» (1950). Дж.Коммонс створив правовий варіант інституціоналізму, зосередивши увагу на вивченні діяльності юридичних інститутів, які забезпечують функціонування економічних відносин. Тим самим, він показав перевагу права над економікою, а також довів необхідність державного втручання у формі юридичних законів, які обмежували б монополізм і прояви недобросовісної конкуренції. Еволюцію і прогрес суспільства Дж.Коммонс пов'язав з соціальними конфліктами, які необхідно усувати мирним шляхом за допомогою юридичних процедур. Вважає, що лише таким шляхом можна забезпечити порозуміння і співробітництво між бізнесом і найманою працею.

У роботі «Інституційна економічна теорія» (1934) вчений вводить в аналіз категорії «колективні дії» і «транзакції» (угоди). Колективні дії контролюють дії окремих індивідів, приміряючи суперечливі інтереси. Вони припускають певні правові рамки. Дж.Р.Коммонс простежує роль акціонерних товариств, профспілок і політичних партій у встановленні узгоджених дій індивідів. Він також виділяє три основних види транзакцій: торгові, управлінські та раціональні. Кожна транзакція включає в себе переговори, прийняття зобов'язань та їх виконання. Американський вчений також ввів в економічний аналіз категорію «групи тиску» (до таких груп він відносив робітників і підприємців, покупців і продавців, фермерів і селян, кредиторів і позичальників тощо).

Значну роль у розвитку соціологічного правознавства в ХХ ст.. відіграв американський юрист **Роско Паунд** (1870—1964), виклавши основні положення своєї теорії в праці «Юриспруденція» (1959). Основою його вчення були ідеї прагматизму — провідного напрямку у філософії США ХХ ст. Р.Паунд виділяє в сучасному праві три аспекти (рис. 12.1).

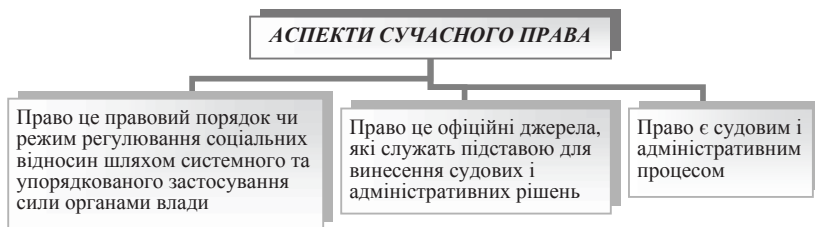

Рис. 12.1. Аспекти сучасного права за теорією Р. Паунда

У сукупності зазначені аспекти визначають право як високоспеціалізовану форму соціального контролю, яка здійснюється на основі владних приписів у рамках судового та адміністративного процесу. Юридична наука, на думку Р.Паунда, покликана показати, як право реально функціонує і впливає на поведінку людей.

Уеслі Клер Мітчел (1874—1948), економіст, статистик, автор кон'юктурно-статистичного інституціоналізму, написав праці: «Лекції

про типи економічної теорії» (1935), «Цикли ділової активності» (1913). Він вважав, що економічні проблеми тісно пов'язані з неекономічними, які зумовлюють поведінку людей у суспільстві. Зосереджує увагу на аналізі впливу неекономічних факторів на економіку. Використовує статистику в економічному аналізі і встановлення законотвірних зв'язків між показниками. Мітчел створив концепцію безкризового економічного циклу, який стає можливим завдяки впровадженню різних варіантів державного регулювання, основними з яких є:

- страхування безробіття;
- індикативне планування;
- контроль над банківським кредитом.

У центрі досліджень У.Мітчела також гроші, виробництво, ціни. Політична економія у нього — це наука про інститути, які забезпечують норми поведінки, у звичках та інстинктах. Головними інстинктами називає стремління до певних результатів, тобто одержання прибутків. Без прибутку підприємець не може виготовляти товари, а без грошей неможливе виробництво, бізнес.

Економічні цикли Мітчел характеризує як послідовну зміну піднесення і спадів виробництва, які періодично повторюються. Він називає це явище хвилеподібними коливаннями кон'юктури — ділової активності. Фактором впливу на економіку він вважає фінанси, кредит, грошовий обіг. Мітчел був прихильником державного регулювання економіки, головним методом якого є планування.

12.2. Основні положення і течії пізнього інституціоналізму

Новий, або пізній інституціоналізм суттєво відрізняється від старого як за проблематикою, так і за методологією. Якщо ранній інституціоналізм досліджував переважно монополізацію економіки та конфлікти інтересів суспільних класів і груп, то новий — проблеми оздоровлення ринкової економіки, її еволюцію. Відбулася переорієнтація напрямку із критичного на позитивістський лад. Великий бізнес вважався носієм технологічного прогресу через те, що:

- відбувся перехід від суспільства, основною метою якого є максимізація прибутку, до суспільства задоволення потреб широких мас населення як єдиного можливого шляху одержання прибутку взагалі;

- з виникненням акціонерного капіталу набуває розвитку соціалізація суспільства.

Новий інституціоналізм був дуже розгалуженим і представленим різними теоріями, основними з яких є наступні: соціально-технологічна; трансформації капіталізму; стадіального розвитку; трансакційної економіки; конституційної економіки, або суспільного вибору; економічної еволюції.

Історичні умови виникнення пізнього інституціоналізму:

1. Зміни у відносинах власності та управління, які позначились у наступному :

- формуванні колективних форм власності, за яких акціонерами стають особи найманої праці;
- зосередженні функцій управління в руках виробничої інтелігенції;
- зростанні частки робітників у національному доході розвинених країн.

2. Відбувається перехід від суспільства, основною метою якого є максимізація прибутку, до суспільства задоволення потреб широких мас населення як єдино можливого шляху одержання прибутку взагалі.

3. З виникненням акціонерного капіталу відбувається соціалізація суспільства.

Величезний вплив на еволюцію інституціоналізму виявили дослідження австрійського економіста **Йозефа Шумпетера** (1883—1950). Історії і методології економічного аналізу присв'ятив так праці: «Суть і основний зміст теоретичної політекономії» (1908), «Історія економічного аналізу» (1954), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942). Шумпетер розмежовує поняття статичності та динаміки. Велике значення в його теорії надається суспільному розвитку. Рушійною силою розвитку у його теорії є підприємець, визначальними соціальними рисами якого є не права власності, а його особисті якості — авторитет, ініціативність, готовність до ризику, здатність до інноваційної діяльності. Завдяки таким своїм рисам, підприємець є головним суб'єктом технічного прогресу. Й. Шумпетер по-своєму трактував суть капіталізму, головною рисою якого він вважає діяльність підприємця-новатора. З розвитком капіталістичної економічної системи відбувається нагромадження багатства, його інституалізація, створюються великі корпорації, зростає роль держави в економічному житті, що є ознакою кризи капіталізму. Причину виникнення циклів Шумпетер вбачав у нововведеннях. З нововведеннями у концепції асоціюється і монополія нового типу. Крупні корпорації вдало пристосовуються до технічного прогресу, але великий бізнес загрожує існуванню самої підприємницької ініціативи. Поступове зникнення підприємця означає прискорену загибель буржуазії.

У 20—30-х роках ХХ ст. активізувались дискусії з проблем ціноутворення, конкуренції та монополії, що йшли у руслі абстрактного (теоретичного) аналізу.

Основні положення теорії «народного капіталізму», або «дифузії власності» **Адольф Берлі** (1895—1971) визначені у праці «Капіталістичні революції ХХ століття». Він виступив як захисник крупних корпорацій, які стали ніби-то революційним елементом в економіці, в силу своїх необмежених можливостей у технічному вдосконаленні виробництва.

1. Сучасний американський капіталізм вважає народним у силу наступних обставин :

- зміна приватної власності на колективну у формі акціонерної;
- перехід функції контролю над власністю до органів народу — найманих менеджерів;
- наявність розвиненої демократії;
- можливість використання передових досягнень НТР;
- державне регулювання монополізму, циклічного характеру розвитку, розподілу доходів.

2. Різноманітність форм власності: індивідуальна, акціонерна, монополістична, державна.

3. Демократизація капіталу відбувається в тому, що будь-яке акціонерне товариство є достатньо демократичною організацією: акціонери беруть участь у щорічних зборах, заслуховують звіти правління, обирають новий склад правління тощо.

Велике значення має теорія «колективного капіталізму», сформована Г. Мінзом. Вона складається з трьох основних елементів: «дифузії» власності, «революції у доходах», «управлінської революції».

Теорія «управлінської менеджерської революції» є складовою теорії «народного капіталізму». З розвитком акціонерних товариств влада капіталів власників слабшає або зовсім зникає і змінюється владою найманих управлінців — менеджерів (А. Берлі, Дж. Бернхем, П. Дракер).

Складовий елемент теорії «народного капіталізму» — теорія «революції у доходах». У розвинутих капіталістичних країнах стався принциповий переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства (С. Кузнець, Дж.К. Гелбрейт, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен).

12.3. Неінституціоналізм

В умовах посилення науково-технічної революції деякі економісти (Дж.К.Гелбрейт, У.Ростоу) висунули технократичні теорії, у яких містяться спроби пояснити основні соціально-економічні явища змінами в галузі техніки. **Джон Кеннет Гелбрейт** (1909—2006) американський економіст, представник неінституціоналізму. У працях «Нове індустріальне суспільство» (1969), «Теорії та цілі суспільства» (1973) формулює модель «нового індустріального» суспільства, для якого є характерним:

1. науково-технічна революція вважається головним фактором еволюційного оновлення суспільства. Наука і техніка — автономні сили, що визначають характер економічного та соціального розвитку;

2. економічне зростання ототожнюється з економічним прогресом, а останній — з суспільним прогресом у цілому;

3. джерелом економічного прогресу є крупні корпорації, а носієм нової системи цінностей — «техноструктура»;

4. якісний аналіз щодо характеристики економічних систем не застосовується;

5. з позиції технократизму розглядаються економічні кризи, безробіття, заробітна плата і зрушення у соціальній структурі суспільства.

Варіант теорії «індустріального суспільства» Дж.К.Гелбрейта дістав назву «нового індустріального суспільства». Техніка і технологія, на його думку, породжують нові економічні ознаки, що стали характерними для сучасного капіталізму. Зміни в техніці спричинили утворення найбільших корпорацій — основи індустріальної системи, а також поєднання корпорацій з державою.

Дж.Гелбрейт є також автором теорії «врівноважуючої сили», яку він висвітлює у праці «Американський капіталізм: концепція врівноважуючої сили» (1952). «Врівноважуючою силою» автор називає великі об'єднання покупців і продавців, саме завдячуючи тій силі капіталізм звільняється від панування монополій і від руйнівної сили конкуренції.

Отже, Гелбрейт виходить з того, що основу сучасної економіки складають корпорації, а олігопольна структура ринку є найефективнішою. Тому не слід боротися з монопольними утвореннями, а сприяти їх розвитку, вдосконалюючи при цьому систему державного контролю над ними.

На першому місці у Дж.Гелбрейта технічний прогрес, властивий для всієї економічної системи. Важливою рисою «індустріального суспільства» він називає планування, яке, на його думку, породжується розвитком науки і техніки.

Виходячи із технологічного детермінізму, вчений обґрунтовує конвергенцію національних економічних систем, що означає їх зближення, через те що техніка та умови її функціонування позбавлені як національних, так і політичних рис у силу чого відбувається уніфікація соціально-політичних устроїв.

Одним із різновидів теорії «індустріального суспільства» є теорія «стадій суспільного розвитку» **Уолта Уїтмена Ростоу** (1916—2003) — економіста, історика, який написав праці «Стадії економічного зростання» (1960), «Політика і стадії зростання» (1971). На його думку, усі суспільства відповідно до рівня їх економічного розвитку можна зарахувати до однієї з п'яти категорій: традиційне суспільство; перехідне суспільство, що переживає процес зрушення; суспільство, яке «дозріває»; суспільство, яке досягло високого рівня масового споживання. У подальших дослідженнях У.Ростоу доповнює дану періодизацію шостою стадією — етапом пошуку шляхів якісного поліпшення умов життя людини і називає її стадією якості життя. Концепція індустріального і постіндустріального суспільства дала поштовх для появи інших, вищих стадій зростання.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. індустріальне суспільство почали розглядати як певну стадію, а не кінцеву форму суспільства. Дедалі більшого значення набуває концепція «постіндустріального» (інформацій-

ного) суспільства американського соціолога **Даніела Белла** (1919—2011), соціолога, який написав праці: «Кінець ідеології» (1960), «Перехід до постіндустріального суспільства» (1973). У своїх теретичних дослідженнях він доводить, що під впливом науково-технічної революції відбувається автоматичне порушення капіталістичних устоїв і становлення нового соціально-економічного типу суспільства — постіндустріального.

Постіндустріальне суспільство — це суспільство послуг, де більше половини населення зайнято поза сферою матеріального виробництва, економіка має «узгоджений характер», забезпечується загальний добробут, управління суспільством переходить до вчених, а головною цінністю є інтелект та інформація. Відбувається заміна машинної технології на інтелектуальну, вихід на передній план проблем організації науки, а не корпоративного капіталу. Як наслідок, виникає безкласова спільнота людства на основі високих знань і кваліфікації.

Теорії післявоєнного інституціоналізму охоплюють надзвичайно різні сфери суспільного життя, формуючи альтернативне бачення законмірностей розвитку економічних систем.

12.4. Теорії глобальної промислової революції та індустріального суспільства

В останню чверть ХХ ст. у розробці економічної теорії приймала участь ціла плеяда видатних вчених, але цей період не ознаменувався створенням окремої економічної школи. В основному, економічні дослідження були пов'язані з аналізом «глобальної промислової революції», «другої промислової революції», «індустріального суспільства». Послідовно розвиваючи концепцію другої промислової революції **Пітер Фердінанд Друкер** (1909—2005), родоначальник концепції «індустріального суспільства», у своїх працях «Майбутнє індустріальної людини» (1942), «Ідея корпорації» (1946), «Великий бізнес» (1947) показав революційну роль масового потоково-конвеєрного виробництва («фордизм»), а також значення та соціально-економічні наслідки наукової організації праці («тейлоризм»). Застосування потоково-конвеєрних технологій, наукової організації праці і наукового менеджменту змінили тенденції зростання капіталомісткості, енергомісткості та органічного складу виробництва, різко збільшили його прибутковість. Друкер показав виникнення нового антимонопольного типу корпорацій, які отримали назву олігополій, і які швидко перекидають свої капітали із галузі в галузь, із країни в країну і ламають монополістичні бар'єри між галузями. Економіст виробив нове розуміння технології, але не як системи працюючих машин, а як культури виробничих і соціальних зв'язків, створюваних наукою про ефективність праці.

Могутній розвиток системи корпоративного маркетингу (цей термін виник лише у 1961 р.), який форсує формування великих ринків для товарів масового виробництва, розглянув у своїх теоретичних дослідженнях Дж.Гелбрейт.

Автором концепції «революція в доходах» є американський економіст, лауреат Нобелівської премії **Саймон (Семен Адамович) Кузнец** (1901—1985). Він наголосив на радикальних змінах, які відбувалися в розподілі доходів в США. Проаналізувавши статистичні дані за 1919-1948 рр. він робить висновок про зниження питомої ваги багатших груп населення в національному доході, про скорочення розриву між багатими і бідними прошарками населення. Це свідчить про зменшення майнової нерівності, і просування суспільства до більшої соціальної справедливості.

12.5. Теорії комп'ютерної революції

Ідея природної взаємодоповнюваності корпорацій і державного сектора втілилась у концепції «двоїстого суспільства» А.Хансена. Ефективність приватнопідприємницького виробництва матеріальних благ вивільняє робочу силу для переміщення у сферу послуг, яка розвивається на базі державного підприємництва. Хансен будує на цьому теорію «державного благодіяння». Тим самим було показано значення «змішаної економіки», у якій кожна із економічних систем форм виконує свої, надзвичайно важливі для суспільства функції.

Із європейських теорій трансформації виробництва і суспільства слід виділити розробку К.Кларком теорії сфери послуг як нової третьої стадії розвитку виробництва (1—аграрна стадія, 2—промислова). Основними умовами розвитку Кларк вважав довгострокове підвищення частки трудових доходів.

Як в американській, так і в європейській концепції НТР розвиток виробництва ототожнювався з ускладненням техніки, з автоматизацією. Французи Серж Малле та Ален Турен відобразили прогрес як природний перехід від маломеханізованого виробництва з універсальними машинами до суспільної механізації. НТР — це пряме продовження і розвиток великого і капіталістського машинного, фабрично-заводського виробництва, визначальна риса якого — розвиток матеріально-технічної бази.

Теорія другої промислової революції, створена Ж.Фурастьє, Ф.Штенбергом, Р.Ароном, Ж.Еллюлем, розглядала прогрес як другу, ще більш могутню хвилю розвитку складної техніки, автоматизації, що різко підвищувала продуктивність праці і у перспективі кардинально змінювала всі суспільні відносини.

У 50—60-ті роки ХХ ст. були висунуті концепції кола злиднів, одним з розробників якої став американський економіст **Харві Лейбенс-**

тайм (1922—1992). Оскільки в мало розвинутих країнах вирішальну роль відіграє аграрний сектор, то від процесів, що відбуваються в сільському господарстві, залежить доля країни. В цих країнах встановлюється квазістабільна рівновага, в основі якої — злиднів населення. Другий варіант кола злиднів визначений **Рагнармом Нурксе** (1907—1959). Недостатність капіталів обумовлює низьку продуктивність праці, результатом чого є низький рівень доходів. З концепції кола злиднів виходила необхідність у «великому поштовху» із сторони — вкладення в економіку слабозрозвинутих країн іноземних інвестицій.

Економічні, соціальні і політичні негаразди і потрясіння, пов'язані з комп'ютерною революцією, проявились у 1973-1982 роках. За теорією суспільних знань Друкер визначає нову економіку як «економіку знань», саму галузь, яка виробляє і розповсюджує інформацію, як «індустрію знань», а все суспільство — як «суспільство знань».

Загальну картину величезних змін і потрясінь показав **Елвін Тоффлер** (1928), соціолог, у своїх працях «Шок майбутнього» (1970), «Третя хвиля» (1981), «Передбачення і перспективи» (1988) переконливо довів, що потрясіння, які відбуваються — це не просто «друга промислова революція» або перехід до «економіки послуг», а невимірно більше — народження принципово нової, невидимої людям цивілізації, яка змінює основи її буття.

Нову цивілізацію Тоффлер називає «суперіндустріальним» суспільством, у якому:

- самознищується власність у будь-яких формах прояву і разом з нею — поділ суспільства на класи;

- настає ера загального добробуту, максимізація прибутку втрачає сенс, переходячи в максимізацію психологічної задоволеності.

Також А.Тоффлер формує теорію суспільства «третьої хвилі» як варіант інформаційного суспільства, для якого характерно:

- наявність нової енергетичної і технічної баз розвитку інформації;
- покращення умов праці;
- всебічна влада корпорацій;
- зниження регулюючої ролі держави.

Теорія індустріально-технократичного суспільства Д.Белла показала, що основна проблема індустріального суспільства — підпорядкування економічних функцій політичному порядку; центральний факт — незалежність економічного порядку від політики поступово зникає, контроль суспільства вже не стільки економічний, скільки політичний. Стратегічну роль відіграють наука та еліта вчених. Розвиток науки потребує вкладення значних коштів, нагромаджених державою і корпораціями. Перехід до післякапіталістичного суспільства породжує нові уявлення про феномен рідкості, подолання котрого потребує великих витрат, по-перше, на інформацію, важливість якої настільки велика, що Белл уводить термін «інформаційне суспільство»; по-друге, на координацію діяльності багатьох людей і організацій, включаючи планування і

регулювання. Носіями нових ідеалів стає «Меритократія» (влада осіб, які мають найбільші заслуги перед суспільством), яка приходить на зміну технократам. Виникає «комунальне суспільство», яке водночас із трансформацією моральних цінностей перебудовує механізм управління суспільством.

Теорія «суспільства найманих власників», викладена П.Друкером, систематизувала причини «турбулентних часів», які настали після чвертьвікового спокою післявоєнного розвитку. Епоху технологічної спадковості, коли майбутнє легко «прораховувалось» рутинними методами, змінила епоха технологічної непрогнозованності, тобто епоха переходу до інтелектуальних технологій.

12.6. Теорії підприємницької економіки та інформаційного суспільства

Теорія інновацій економіки і підприємницького суспільства П.Друкера концептуалізувала ситуацію, що склалася в розвинутих країнах після потрясінь, спричинених комп'ютерною революцією. Підприємницьке суспільство формується разом і у взаємодії з підприємницькою економікою. Теорія «третьої хвилі» і «зрушення влади» А. Тоффлера розроблялась у 90-х роках ХХ ст., коли електронна технологія утвердилась у вигляді персональних комп'ютерів і величезних інформаційних мереж. Центральною частиною теорії став аналіз процесу одночасного розвитку інтелектуальних технологій і можливостей територіальної деконцентрації масової інтелектуальної праці, розвитку домашньої праці спеціалістів, об'єднаних у колективи системами електронного зв'язку (теорія «електронного коледжу»). Теорія мегатенденцій викладена Дж.Несбітом і П.Аберденом у 1990 і звернула на себе увагу систематизацією тенденцій розвитку інформаційного суспільства у 1990—2000 рр.

У 90-ті роки ХХ ст. критика НТР в основному «перемістилась» у галузі екології, моралі і прав людини. На зміну теоріям обмеження НТР прийшли: 1) концепція соціокультурного сприяння її розвитку; 2) інноваційні теорії сприяння високотехнологічним галузям.

Особливу увагу протягом останнього десятиліття дослідники приділяють процесам міждержавної економічної інтеграції. Морис Алле головне вбачає у подоланні бар'єрів руху всіх факторів виробництва.

Ян Тінберген (1903—1994), голландський економіст, основний акцент ставить на уніфікації національних соціально-економічних інститутів і створенні єдиних органів влади. Він є автором теорії «конвергенції» економічних систем.

На рубежі 50—60-х років ХХ ст. розвиток цієї теорії пов'язують з іменами Реймонда Арона (теорія індустріального суспільства), Питирима Сорокіна (теорія соціальної стратифікації і соціальної мобільнос-

ті), Уолта Ростоу (теорія стадій економічного зростання). Теорія «конвергенції» не є якоюсь цільною науковою гіпотезою. Її автори користуються різними аргументами на захист своєї позиції, по-різному описують «змішане» суспільство. Ідею конвергенції поширювали на всі сфери суспільного життя, але її засадною частиною є економічне й технологічне обґрунтування конвергенції.

В основі теорії конвергенції є ідея поступового стирання економічних, політичних і соціальних розбіжностей між соціалістичною та капіталістичною системами, які в перспективі зліються в постіндустріальне суспільство. Аналізуючи капіталізм, Я.Тінберген наголошує, що в результаті конвергенції, тут посиляться планування, зростатиме роль державного сектора і державного регулювання економіки.

Неминучість «конвергенції» Дж.Гелбрейт пояснював тим, що великі масштаби сучасного виробництва, притаманні розвинутому капіталістичним і соціалістичним країнам, потребують «приблизно схожої системи планування і організації». Він наголошує на необхідності державного регулювання економіки. Тобто, Гелбрейт до проблеми «конвергенції» двох систем підходить з погляду розмірів виробництва, його техніко-організаційної сторони і ігнорує відмінності у сферах власності.

Французький соціолог Р.Арон визнає наявність спільних рис і для капіталізму і для соціалізму: індустріалізація, урбанізація, розвиток освіти. Він критикує марксистський формаційний підхід до аналізу суспільного розвитку, заявляє, що він не виправдав себе, що фактом такого розвитку став плюралізм. Арон не ставив завдання дати чітке прогнозування майбутнього, хоч і висував ідею плюралізму всесвітнього розвитку, для якого характерним є існування індустріальних суспільств різного типу.

У.Ростоу зіставляє деякі техніко-економічні показники двох систем (норму нагромадження, рівень виробництва і споживання на душу населення) і робить висновок про переваги капіталізму. Що ж до соціалістичних країн, то, відмовившись від свого суспільно-політичного ладу, вони наблизяться до капіталізму.

М.Дюверже (Франція) майбутнє соціалізму і капіталізму уявляв як систему «демократичного соціалізму», яка утвориться в результаті неминучих процесів лібералізації на Сході і соціалізації на Заході. Буде відбуватися мирне автоматичне зближення двох систем.

Узагальнюючу п'ятиетапну схему економічної інтеграції створив американський економіст **Бела Балаша** (1928—1993). На першому створюються зони вільної торгівлі, в рамках яких зникають внутрішні експортно-імпорتنі тарифи та квоти. На етапі митного союзу вводиться загальний зовнішній тариф. На етапі вільного ринку забезпечується вільний рух всіх факторів виробництва. На етапі економічного союзу в усіх країнах здійснюється однотипна економічна політика. П'ятий етап — повна економічна інтеграція, яка передбачає введення єдиної валюти, уніфікацію економічної політики і створення наддержавних інститутів економічного регулювання.

12.7. Міждисциплінарна інтервенція і асиміляція в сучасній економічній теорії

Для економічної теорії останньої третини ХХ ст. була характерна тенденція «вторгнення» в сферу суспільного життя, які знаходяться за межами економіки. Об'єктом такої «інтервенції» стала, перш за все, політика. На початку 50-х років ХХ ст. шотландський економіст **Дункан Блек** (1908—1991) зробив спробу використати інструментарій економічної науки для аналізу політичних процесів. У той самий період американський економіст **Кеннет Ерроу** (1921) сформував теорію суспільного вибору. На початку 60-х років ХХ ст. американським економістом **Джеймсом Бюкеноном** (1919) були сформовані положення теорії конституційного вибору, за яку він у 1986 році отримав Нобелівську премію. Бюкеном розглядає суспільну систему як договірну (контрактантну), функціонування якої охоплює дві стадії. Вчений вивчає застосування економічних методів до сфер, які традиційно відносилися до політології. Основними категоріями його аналізу є індивіди, здатні приймати раціональні рішення, які сприяють зиску суспільства взагалі. Теорія суспільного вибору демонструє, як поведінка індивідуальних осіб у їх різноманітних політичних ролях може вплинути на стан суспільства як політичного органу в цілому.

У 70-ті роки ХХ ст. у Виржинській школі, створеній Бюкеноном, набула самостійності теорія політичної ренти, основоположником якої став **Гордон Таллок** (1922). Політична рента — це додаткові доходи, отримані шляхом тиску на владу або купівлю влади. Г.Таллок показав, що політична рента викликає не лише перерозподіл доходів між економічними суб'єктами, але й зниження виробничого потенціалу суспільства. Згідно з теорією політичного ділового циклу, періодичні демократичні вибори породжують циклічні коливання в економіці.

Методи економічного аналізу та категорії економіки останнім часом стали широко використовуватися в політології, історії, соціології, антропології, правознавстві та інших суспільних дисциплінах. Така тенденція отримала назву економічного імперіалізму. Провідною фігурою економічного імперіалізму став американський вчений **Гері Беккер** (1930), який отримав Нобелівську премію з економіки «за розширення області застосування мікроекономічного аналізу до широкого кола проблем поведінки та взаємодії людини, включаючи поведінку в позаринковій сфері». Беккер стверджує, що економічний підхід є всеохоплюючим і може застосовуватися до поведінки людини в абсолютно будь-якій сфері.

У центрі уваги його наукового підходу є розгляд будь-якого соціального явища й сфери громадського життя в плані застосування економічного аналізу. Першою спробою втілення цього принципу було дослідження проблем расової дискримінації в аспекті її впливу на ринок

праці, здійснене в його докторській дисертації, яка була покладена в основу монографії «Економіка дискримінації» (1957). Були висвітлені різні сторони дискримінації з метою визначення збитків, завданих суспільству через таку політику.

Наступною сферою свого дослідження Г.Беккер обрав економічний аналіз злочинності й покарання, викладений у статті «Злочин і покарання: економічний підхід» (1968). Г.Беккер був першим, хто спробував застосувати економічні поняття витрат і прибутку до розуміння поведінки порушників закону.

Г.Беккер створив загальну теорію формування людського капіталу, за якою він доводив доцільність великих вкладень капіталу як приватного, так і на державному рівні у «людський фактор». Вчений переконливо показав, що значні витрати на освіту й підготовку майбутніх фахівців, на підтримку на належному рівні кадрів, рівноцінні за своєю віддачею інвестиціям у створення і придбання нового обладнання і технологій, що забезпечать у майбутньому ще більші прибутки як приватному бізнесу, так і всьому суспільству.

Беккерівська «нова економічна теорія сім'ї» розглядає сім'ю як виробничу одиницю, яка включає декілька осіб, що приймають рішення. Таким чином, Г.Беккер відкрив для економістів нову галузь дослідження, розширивши границі економічної науки.

Використання в економічній науці ідей біології та генетики отримало назву еволюційної економіки і було обґрунтовано в праці американських економістів **Річарда Нельсона** (1930) та **Сіднея Уінтера** (1935) «Еволюційна теорія економічних змін». Еволюційна теорія пояснює необхідність творчої асиміляції економічною наукою ідей, які були визначені і отримали свій розвиток в інших галузях знань. Еволюційна економіка Нельсона і Уінтера претендує на нове трактування мікроекономічних процесів. У той самий час наприкінці 90-х років ХХ ст. з'явилися тенденції щодо формування поряд з цим еволюційною мікроекономікою еволюційної макроекономіки, яка б розглядала «природний відбір» споріднених макросуб'єктів.

12.8. Інтегративна юриспруденція та її розвиток

Серед найважливіших чинників, що зумовило виникнення у ХХст. інтегративної юриспруденції як одного з перспективних напрямів розвитку правової науки, слід виокремити:

- по-перше, те, що розвиток правової науки досяг рівня, коли домінуючою її тенденцією стає спеціалізація та диференціація юридичних знань. За цих умов кожний напрямок юридичних досліджень набуває певної концептуальної завершеності — власні обґрунтування, понятійну логіку та критерії істинності, що спричиняє критичне розмежування та ворожнечу між різними школами правової думки;

- по-друге, така роздробленість правознавства привела до нехтування основоположними правовими категоріями;

- по-третє, під впливом результатів новітніх пошуків у різних галузях науки істотно змінилася методологічна ситуація — плюралізм у методології, який прийшов на зміну однополісному баченню соціальної дійсності, передбачає можливість та доцільність різноаспектних вимірів права.

Засновником інтегративної юриспруденції є **Джером Холл** (1901—1992), який спробував поєднати окремі елементи теорії природного права (вчення про моральну цінність), позитивізму та соціологічної школи права (умови виникнення і розуміння права, процес його функціонування). Інтегративне розуміння права є наслідком теоретичного пізнання та практичного освоєння соціально-правової дійсності, яке базується на комплексному використанні досягнень різних шкіл права.

На плюралістичному фундаменті нової методології юриспруденції, яка покликана забезпечити багатоаспектність підходів у досягненні істини наполягав видатний український правознавець **Богдан Кістяківський** (1868—1920). На його думку, різноманітність чинників, що зумовлюють існування права передбачають необхідність застосування різних наукових методів. Б.Кістяківський був прихильником теорії правового самовизначення держави. Він ототожнював правову і конституційну державу.

Рух до цілісного сприйняття права здійснюється і в російській політико-правовій думці під назвою «синтетичної точки зору в юридичних теоріях». Критикуючи односторонню послідовність будь-якої юридичної концепції, **Олександр Семенович Яценко** (1877—1934) констатує їх відмінність у питанні про природу права.

Питання для контролю рівня знань студентів

---

1. Визначте основні етапи розвитку інституційної теорії.
2. Які теорії розвивали представники раннього інституціоналізму?
3. Охарактеризуйте основні аспекти сучасного соціологічного права Р.Паунда.
4. Які історичні умови обумовили виникнення пізнього інституціоналізму?
5. Сформулюйте характерні риси моделі «нового індустріального» суспільства Дж.Гелбрейта.
6. У чому суть теорії стадій суспільного розвитку У.Ростоу?
7. Хто був засновником теорії комп'ютерної революції?
8. Визначте особливості конвергенції економічних систем.
9. Охарактеризуйте чинники виникнення інтегративної юриспруденції.
10. Хто був засновником інтегративної юриспруденції?
11. Поясніть сутність технологічного детермінізму.

Тести

---

1. Хто із представників інституціоналізму є автором книги «Економічні цикли» (1913)?

1. У. Мітчелл.
2. Дж. Коммон.
3. Дж. Гелбрейт.
4. Т. Веблен.

2. Засновником якого напрямку інституціоналізму був Т.Веблен?

1. Соціально-психологічного.
2. Соціально-правового.
3. Кон'юнктурно-статистичного.
4. Індустріально-технологічного.

3. Вперше інституціоналізм як напрям економічної теорії з'явився в:

1. Англії.
2. Франції.
3. США.
4. Німеччині.

4. Термін «інституціоналізм» увів в економічну науку:

1. Т. Веблен.
2. У. Гамільтон.
3. Дж. Коммонс.
4. У. Мітчелл.

5. Дж.Коммонс у своїх працях на перший план висував:

1. Психологічні фактори.
2. Юридичні і правові норми.
3. Біологічні фактори.
4. Соціальні фактори.

6. Хто є засновником Гарвардського барометра кон'юнктури?

1. У.Мітчелл.
2. Ф.Перру.
3. Т.Веблен.
4. У.Гамільтон.

7. Методологія інституціоналістів найбільше спільних рис має з методологією:

1. Чиказької школи;
2. Історичної школи;
3. Класичної школи;
4. Критичної школи.

8. Інституціоналізм можна охарактеризувати як теорію:

1. Контролю суспільства над економікою.
2. Монополізації ринку.
3. Реалізації і криз.
4. Економічного зростання.

9. Хто з перелічених Нобелівських лауреатів не належить до інституціоналістів:

1. Дж. Бюкенен.
2. Р. Коуз.
3. Г. Беккер.
4. Дж. Хікс.

10. Т. Веблен у своїх працях на перший план висував:

1. Соціальні чинники.
2. Юридичні норми.
3. Правові норми.
4. Психологічні і біологічні фактори.

11. Хто з представників інституціоналізму сформував теорію суспільного вибору?

1. М. Бюкенен.
2. Р. Коуз.
3. Дж. Гелбрейт.
4. Т. Веблен.

12. Хто був лідером соціально-правового напрямку інституціоналізму?

1. Т. Веблен.
2. У. Мітчелл.
3. Р. Коуз.
4. Дж. Коммонс.

13. Хто запровадив у науковий обіг категорію «трансакційні витрати»?

1. Дж. Гелбрейт.
2. У. Мітчелл.
3. Р. Коуз.
4. Дж. Коммонс.

14. У якому випадку відображено інституціональні уявлення про економічний розвиток?

1. Конкуренція — скрізь, де можливо; регулювання — там, де необхідно.
2. Економічними мотивами людей рухають насамперед родинні почуття, інстинктивний потяг до знань і високої якості виконуваної роботи.
3. Державне регулювання виробництва внаслідок лагового ефекту приносить більше шкоди, ніж користі, тому держава повинна обмежуватись регулюванням пропозиції грошей в економіці.

4. Ринкова економіка нестабільна за своєю природою, вона не здатна до саморегулювання і автоматичного відновлення рівноваги.
5. Гарантія свободи — в приватній власності.

15. Хто із згаданих економістів став фундатором такого напрямку економічної теорії, як інституціоналізм?

1. Дж.С. Міллер.
2. В. Парето.
3. Дж.А. Гобсон.
4. Т. Веблен.
5. Дж.К. Гелбрейт.

16. У якій праці із згаданих викладено основи теорії соціологічної школи інституціоналізму?

1. «Теорія економічного розвитку» (1911).
2. «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933).
3. «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936).
4. «Капіталізм і соціальний контроль» (1938).
5. «Основні принципи економічної політики» (1950).

17. Хто із західноєвропейських мислителів XIX-XX ст. започаткував державно-правові теорії позитивізму:

1. О. Конт.
2. Дж. Остін.
3. Г.Кельзен.
4. Р.Ієрінг.

18. Хто із західноєвропейських мислителів XIX-XX ст. був засновником юридичного позитивізму:

1. О. Конт.
2. Дж. Остін.
3. Г.Кельзен.
4. Р.Ієрінг.

19. Хто із західно-європейських мислителів XIX-XX ст. обґрунтував основні засади нормативізму (нормативістської теорії права):

1. О. Конт.
2. Дж. Остін.
3. Г.Кельзен.
4. Р.Ієрінг.

20. Родоначальником якої соціологічної теорії юриспруденції був австрійський юрист Євгені Ерліх:

1. Теорії «живого» (вільного) права.
2. Теорії солідаризму.
3. Теорії «держави загального благоденства».
4. Нормативістської теорії права.

21. Засновником якої теорії соціологічного напрямку був французький соціолог, теоретик права Леон Дючі:

1. Теорії «живого» (вільного) права.
2. Теорії солідаризму.
3. Теорії «держави загального благоденства».
4. Нормативістської теорії права.

22. В якій соціологічній теорії держави і права англійський економіст Дж.М.Кейнс відводить першорядну роль економічній і соціальній діяльності держави:

1. Теорії «живого» (вільного) права.
2. Теорії солідаризму.
3. Теорії «держави загального благоденства».
4. Нормативістської теорії права.

23. В якому році вперше німецький державознавець Г.Геллер запровадив у науковий обіг поняття «соціальна держава»:

1. 1913 р.
2. 1929 р.
3. 1931 р.
4. 1936 р.

24. Хто з філософів початку XX ст. розробив державно-правове вчення інституціоналізму:

1. М. Оріу.
2. Є. Ерліх.
3. Л. Дюгі.
4. Г. Спенсер.

ГЛОСАРІЙ ОСНОВНИХ ТЕЧІЙ, НАПРЯМІВ І ШКІЛ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

АВЕРРОЇЗМ — вчення арабського філософа Ібн Рушта, яке заперечувало акт одночасного божественного творіння світу і визнавало Бога першопричиною всього сушого.

АВСТРІЙСЬКА (ВІДЕНСЬКА) ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — один із перших напрямків *маржиналізму*. Як течія економічної думки, сформувалась у 70-80-х роках XIX ст. Її засновником став професор Віденського університету Карл Менгер, а найвідомішими наступниками і продовжувачами — професори цього ж університету Ейген фон Бюм-Баверк і Фрідріх фон Візер. Із теоретичної спадщини австрійської (віденської) школи найбільше значення має *теорія граничної корисності благ*, яка визначає цінність блага його суб'єктивною граничною корисністю для ізольованого господарського суб'єкта. При цьому досліджуються причинно-наслідкові зв'язки ринкової економіки.

Ця теорія користувалась широкою популярністю в кінці XIX — на початку XX ст., але потім відійшла в тінь теоретичних розробок інших течій маржиналізму і неокласичної теорії.

АВСТРОМАРКСИЗМ — одна із течій *соціал-реформізму*, яка виникла на рубежі XIX — XX ст. Найбільш відомі представники — Отто Бауер, Рудольф Гільфердинг, Карл Реннер. Вони обґрунтували *теорії імперіалізму*, «культурно-національної автономії», «мирного вросання капіталізму в соціалізм».

АВТОРИТАРИЗМ — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що утримує владу, можливість застосування насильства та примусу.

АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛА ГРАНИЧНОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ — одна із основних течій *маржиналізму*, яка сформувалась наприкінці XIX ст. Повна розробка її концепції пов'язана з іменем Джона Бейтса Кларка, який сформулював *теорію граничної продуктивності* факторів виробництва, *закон спадної продуктивності*, вчення про *статичку і динаміку економічної системи*. Концепція американської економічної школи стала однією із основоположних у формуванні *неокласичної теорії*.

АРИСТОКРАТІЯ — форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості.

БРАХМАНІЗМ — релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу і особу, яка виправдовувала встановлений Богом інститут кастового ладу. Політичним ідеалом брахманізму була своєрідна теократична держава, де цар править під керівництвом жреців, визнає вищість релігійного закону над світським.

БУДДИЗМ — релігійно-етичне вчення, яке заперечувало божественну основу держави і всього суспільного устрою та зосереджувалося на проблемах буття особистості, рівності людей та ненасильства.

БЮРОКРАТИЗМ — система управління державою, що характеризується відірваністю від потреб населення і спирається на бюрократію (чиновництво).

ГАРВАДСЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — одна із течій *інституціоналізму*, яка виникла після Першої світової війни в Гарвардському університеті (США). Засновник і лідер школи — Веслі Мітчелл. Школа вивчала природу економічного циклу і проблеми прогнозування господарської кон'юнктури із застосуванням методів статистичного і математичного аналізу (так званий «гарвардський барометр»). Хоча дослідження школи і не виявили закономірностей циклічного розвитку та його причин, вони лягли в основу розвитку *економетрики* — нового напрямку економічного аналізу.

ГЕРМЕНЕВТИКА — це теорія і мистецтво тлумачення історичних текстів. Методом герменевтики визначається механізм виникнення нових знань, наукових пошуків, світоглядної орієнтації філософів та економістів.

ГУМАНІСТИЧНА ШКОЛА ПРАВА (XIV ст.) — заперечувала феодальну роздробленість, відстоювала ідею централізованої держави з єдиним кодифікованим законодавством. Юристи-гуманісти значну увагу приділяли дослідженню джерел римського права, погодженню його з нормами чинного національного права, яке регулювало якісно нові суспільні відносини.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ — теорія і практика партій, що входили до соціалістичного Інтернаціоналу. Соціал-демократія виникла як альтернатива капіталізму у кінці XIX ст. — ідеологічна, політична, економічна і культурна інтеграція робітничого класу (М.Адлер, К.Реннер). Демократичний соціалізм — це довготривалий процес суспільних перетворень, новий ступінь розвитку людської цивілізації. Со-

ціально-демократичним партіям належить створення і інституціоналізація держави загального благоустрою.

ДЕМОКРАТІЯ — форма політичної організації суспільства, яка визнає народ як джерело влади, його права брати участь у вирішенні державних проблем через надання громадянських прав та свобод.

ДИГЕСТИ — збірник витягів з праць римських юристів, складова кодифікації Юстиніана.

ЕКОНОМІЧНИЙ ДИРИЖИЗМ — течія економічної думки, яка обґрунтовує необхідність державного втручання в економічні процеси з метою їх регулювання. До неї відносять: вчення *французьких дирижистів* (Б.Жуневель, Ф.Перру, Г.Пігу та ін.), *кейнсіанство* та його сучасні варіанти, вчення *шведської (стокгольмської) економічної школи* (Г.Мюрдаль, Е.Ліндаль, Б.Олін та ін.), *сучасний інституціоналізм*.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ — течія економічної думки, яка заперечує необхідність масштабного державного втручання в економічні процеси. Її представники вважають природною систему вільного підприємництва, а головним регулятором економічного життя — об'єктивний ринковий механізм. Принципи економічного лібералізму сповідували: *класична політична економія*, різні школи *маржиналізму*, а сьогодні на них ґрунтуються *неокласична теорія*, *неолібералізм*, *сучасний монетаризм*.

ЕТАТИЗМ — соціологічна доктрина, яка обґрунтовує необхідність втручання держави в усі сфери суспільства.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ — течія економічної думки, яка сформувалась на рубежі XIX — XX ст. у США. Вона ґрунтується на позаекономічному тлумаченні суті і рушійних сил економічного розвитку.

Фундатором *раннього інституціоналізму* став Торстейн Веблен, який заснував його соціально-біопсихологічний напрям, а найвідомішими послідовниками були Джон Коммонс (засновник соціально-правового напрямку) і Веслі Мітчелл (засновник кон'юнктурно-статистичного напрямку), а також англійський економіст Джон Гобсон. Веблен вважав основою економічного розвитку психологію і біологію, Коммонс — психологію і право, Мітчелл — сім'ю, трудові колективи, професійні спілки підприємців і державу. Всі та інші чинники були названі інституціями.

Сучасний інституціоналізм зосереджується на таких головних чинниках економічного характеру, як конкуренція і монополія, науково-технічний прогрес і державне регулювання. Найбільш відомі течії сучасного інституціоналізму: *економічного розвитку і ефективної*

конкуренції (Й.Шумпетер), *монополістичної конкуренції* (Е.Чемберлін), *олігополії* (Дж.М.Кларк і Е.Чемберлін), *недосконалої конкуренції* (Дж.Робінсон), *трансформації капіталізму* (А. Берлі, Г.Мінз, С.Чейз, Дж.М.Кларк), *індустріального та постіндустріального суспільства* (Р. Арон, Дж.К. Гелбрейт, Р.Тіболд, А.Тофлер та ін.), *стадій економічного розвитку* (У.Ростоу), *врівноважуючої сили* (Дж.К. Гелбрейт), *конвергенції двох систем* (П.Сорокін, Я.Тінберген, Дж.К. Гелбрейт).

Фундатором *неоінституціоналізму* став сучасний американський економіст Рональд Коуз, який структуру і розвиток соціальних інституцій пояснює з використанням поняття «трансакційні витрати» — витрати на укладення господарських угод. Його праці дали початок новим розділам економічної науки — трансакційній економіці і економіці права.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА — ця школа стала пануючим напрямом економічної думки Німеччини другої третини ХІХ ст. Своєю назву вона одержала від так званого *історичного методу* досліджень, згідно з яким економічний розвиток не має загальних закономірностей, є лише специфічні особливості кожної окремої країни. Тому заперечувалась необхідність абстрактних, теоретичних досліджень, а економічна теорія підмінювалась історією національного народного господарства. Засновниками історичної школи стали Вільгельм Рошер, Бруно Гільденбрант, Карл Кніс.

КАМЕРАЛІСТИКА — сукупність суспільних наук Німеччини, зорієнтованих на теорію та практику державного управління. Значна увага приділялась фіскальним засобам поповнення доходів та питанням регулювання торгівлі. Представник німецького меркантилізму Іоганн Веккер зазначав у своєму творі «Політичні міркування» (1688), що «завжди краще продавати товари іншим, ніж купувати їх у них».

КЕЙНСІАНСТВО — один із провідних напрямів розвитку сучасної наукової думки, в основі якого знаходиться вчення великого англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса, основні положення якого були сформульовані в 30-х роках ХХ ст. Кейнс перевів центр економічних досліджень у сферу макроекономіки, ставши її першовідкривачем і тим самим здійснивши переворот в економічній теорії.

Центральним пунктом кейнсіанства є забезпечення ефективного сукупного попиту за вирішальної ролі державного економічного регулювання. Нестача сукупного попиту, за Кейнсом, зумовлює неповну зайнятість, економічний спад і наступну стагнацію. Кейнс розробив *модель макроекономічного зростання і рівноваги*, в якій вказав на основні чинники сукупного попиту: споживання населення, інвестиції підприємств, витрати держави і державне регулювання чистого експорту.

У *загальній теорії зайнятості* Кейнс пов'язав показники сукупного попиту (сукупного споживання) і сукупних заощаджень (сукупних інвестицій) із зайнятістю, дослідив дію *мультиплікатора інвестицій і зайнятості*, показавши, що від ефективного попиту, створеного новими інвестиціями, залежать рівень зайнятості і макроекономічна рівновага. Однак, повну зайнятість і рівновагу економіки можна забезпечити тільки через державне економічне регулювання — насамперед через податки і витрати державного бюджету, тобто *фіскальну економічну політику*.

Кейнсіанські рецепти широко застосовувались у практиці ринкового регулювання, що дозволило провідним ринковим країнам у післявоєнний період подолати стагнацію і досягти стабільних темпів економічного зростання і динамічної рівноваги економіки.

КЕМБРИДЖСЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — школа, яка вийшла з маржиналізму в кінці XIX ст. З неї розпочався розвиток *неокласичної теорії*. Засновник школи — видатний англійський теоретик Альфред Маршалл. У її рамках розвивались *концепція ринкової рівноваги, теорії попиту, його еластичності і рівноважної ціни*, формувались *закони попиту та пропозиції*. При цьому на передній план висувався аналіз функціональних залежностей ринкової економіки. Наступниками А.Маршалла стали такі відомі економісти, як А.Пігу і Д.Робертсон.

КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — основний напрям розвитку економічної теорії XVII — середини XIX ст. Її засновниками вважаються видатні дослідники — Вільям Петті в Англії (XVII ст.) і П'єр Буагільбер у Франції (початок XVIII ст.), а також британські економісти Річард Кантільон і Девід Юм та французький економіст італійського походження Фердинандо Галіані, які жили у XVIII ст. Вчення класичної політичної економії було продовжене французькими фізіократами (Франсуа Кене, Анн Робер Тюрго, Вінсент де Гурне) і Адамом Смітом — великим шотландським економістом XVIII ст. та його наступниками (Жан-Батист Сей у Франції, Томас Мальтус і Давид Рікардо в Англії) на початку XIX ст. Завершилась класична політична економія у вченні видатного англійського теоретика Джона Стюарта Мілля (середина XIX ст.).

Класична політична економія розпочиналась із рішучої критики меркантилізму. Формальною ознакою віднесення економічних теорій до цієї течії економічної думки став принцип *laissez faire* — «нехай все йде само собою» (сформульований фізіократом Вінсенте де Гурне), тобто вільного розвитку ринку і невтручання держави в економічне життя.

Однак, класична політична економія стала дійсною тільки в дослідженнях Адама Сміта, який тому і вважається її основоположником. Сміт проводив об'єктивний і неупереджений аналіз економічних процесів і явищ, розробив вчення про об'єктивні економічні закони, які, мов «невидима рука», забезпечують природну рівновагу і саморегулю-

вання ринкової економіки, розробив *теорії вартості і розподілу доходів*, визначив економічну природу капіталу, грошей, заробітної плати, прибутку і ренти, розкрив механізм нагромадження і відтворення капіталу, відкрив новий метод дослідження — *метод логічної абстракції*, розробляв рекомендації стосовно поведінки «економічної людини» і держави. А.Сміт заслужив звання *Творця економічної науки*.

Після А.Сміта розпочалось розгалуження класичної економічної школи. Д.Рікардо зосередився на розвитку тих сторін вчення А. Сміта, які пояснюють виникнення вартості і багатства виключно дією чинника праці, фактично ігноруючи інші фактори виробництва — капітал і землю. В першій третині XIX ст. розпочались криза і занепад *рікардіанської школи*. Наступники Д.Рікардо — Дж.Мілль, Дж.Мак-Куллох, Р.Торренс, Дж.С.Мілль — намагались поєднати трудову концепцію вартості з іншими, які пояснювали природу вартості сукупною дією всіх чинників виробництва. Тоді ж розпочалась широка критика висновків Рікардо в теоріях таких представників класичної школи, як Н.Сеніор, Ф.Бастіа, Г.Ч.Кері. Економісти *історичної школи* піддавали критиці всю систему класичної політичної економії.

Ж.-Б.Сей і Т.Мальтус розвивали інші сторони вчення А.Сміта. Зокрема, Сей у своїй *теорії «трьох факторів»* доводив, що вартість і багатство створюються витратами всіх виробничих факторів, з одного боку, і сумою доходів на ці фактори — з іншого. Мальтус також прийшов до подібних висновків у своїй *теорії витрат виробництва*. Саме цей підхід отримав широке продовження у вченнях *неокласичної теорії, кейнсіанства*, визначаючи обличчя сучасної економічної науки.

До класичної школи відносять також вчення франко-швейцарського економіста Ж.Ш.Л.Сімонді, котрий виступав із позицій критики ринкового господарства (капіталізму) і став виразником інтересів дрібних власників, тим самим заснувавши *дрібновласницьку політичну економію*.

Останній видатний представник класичної школи — Дж.С.Мілль, який вважав себе учнем Рікардо, став засновником *буржуазного реформізму*, вважаючи, на відміну від усіх своїх попередників, що вільний капіталізм (ринкова економіка) не забезпечує необхідного добробуту і рівноваги, а тому потребує реформування.

КЛЮМЕТРИЯ (НОВА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ) — сучасна галузь економічної науки, предметом якої є економічна історія, що вивчається на основі сучасних методів статистичного і математичного моделювання, застосування економічних методів до вивчення і передбачення історичних подій. Засновник — Д. Норт та Р.В. Фогель.

КОНСЕРВАТИЗМ — система ідей, які виправдовують та захищають попередні або існуючі на даний час соціальну структуру та традиційні цінності.

КООПЕРАТИВНИЙ СОЦІАЛІЗМ — реформістська теорія, яка розглядала кооперацію як одних із основних засобів поступової трансформації капіталізму в соціалізм.

КОСМОПОЛІТИЗМ — тип світогляду, який відстоював необхідність заміни національного громадянства світовим.

ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ — течія російської економічної думки в 90-х роках XIX ст. Найпомітніші представники — С.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський, С.М. Булгаков. «Легальні марксистки» виступали з критикою як народництва, так і революційного марксизму. Вони намагались поєднати марксистську економічну теорію з вченням австрійської школи, заперечували необхідність соціалістичної революції, вважаючи капіталізм прогресивним ладом, який можна реформувати і досягти соціальної справедливості. Дана течія отримала розвиток у першій половині XX ст.

ЛІБЕРАЛІЗМ — ідейна і соціально-політична течія, якій властиві обстоювання свободи особистості, гуманізму, демократизму ринкового господарства, свободи підприємництва і конкуренції, парламентарізму, індивідуалізму і космополітизму.

ЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ — форма представницької демократії, що відрізняється загальним виборчим правом, виборчою конкуренцією за владу між політичними партіями, захистом цивільних прав.

ЛІВЕ КЕЙНСІАНСТВО — реформістський варіант сучасного кейнсїанства. Його найвідомішими представниками були англійські кейнсїанці Дж.В. Робінсон і Н. Калдор. Лівокейсїанці виступають з позиції захисту інтересів дрібних власників, найманих робітників, інтелігенції і службовців, проти влади монополій. Вони вимагають скорочення військових витрат, розширення соціальної допомоги, обмеження влади корпорацій з позицій кейнсїанського вчення.

ЛОЗАННСЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — одна із течій *математичного напрямку маржиналізму і неокласичної теорії*. Заснована в Лозаннському університеті (Швейцарія) французьким маржиналістом Леоном Вальрасом (водночас Вальрас вважається одним із засновників математичної школи політекономії, до якої відносять і вчення лозаннської школи) в другій половині XIX ст. Наступником Вальраса став один із фундаторів неокласичної теорії, італійський економіст теоретик Вільфредо Парето.

ЛОНДОНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — ця економічна школа склалась у 80-х роках XIX ст. Ідейний засновник школи — видатний англ-

лійський економіст Вільям Джевонс, один із фундаторів маржиналізму. Серед сучасних представників найвідомішими стали Ф.Хайєк і Л. Роббінс.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — феодальне міське право виникло в XII ст., яке виводило міста з-під юрисдикції феодалів і надавало їм власного самоврядування, встановлювало порядок виборів і функції міських органів влади, суду, об'єднань ремісників і купців, регулювало ряд цивільно-правових відносин.

МАЛЬТУЗІАНСТВО — система поглядів на народонаселення, згідно з якою добробут нації визначається законами природи, які нібито в зростанні продуктів харчування значно нижчими темпами, ніж кількості населення, якщо доходу останнього перевищують мінімальний рівень. Свою назву одержало від імені видатного англійського економіста Томаса Мальтуса, котрий сформулював відповідний *закон народонаселення* наприкінці XVIII ст. Т. Мальтус при цьому ґрунтувався на законі спадної віддачі ресурсів і не враховував дії НТП.

МАРЖИНАЛІЗМ — напрям економічної думки 70-90-х років XIX ст., який включав концепції *австрійської, математичної, кембриджської і американської шкіл* в економічній теорії. Для нього було характерним застосування в економічному аналізі граничних (маржинальних) величин, принципів причинно-наслідкового (австрійська школа) і функціонального (інші школи маржиналізму) аналізу, суб'єктивний підхід до явищ і процесів економічного життя. В 90-х роках XIX ст. на ґрунті маржиналізму виник неокласичний напрям в економічній теорії — *«економіке»*.

Найвідомішими маржиналістами були: Карл Менгер, Ейген фон Бьом-Баверк, Фрідріх фон Візер, Вільям Джевонс, Леон Вальрас та ін.

Попередниками маржиналістських досліджень у 40—50-х роках XIX ст. стали дослідники Йоган Генріх фон Тюнен і Герман Генріх Госсен з Німеччини та Антуан Курно із Франції, які започаткували граничний аналіз в економічній теорії.

МАРКСИСТСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — напрям економічної теорії, який виник в 40—50-х роках XIX ст. у вченні німецьких теоретиків Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Вони на ґрунті економічного вчення Д.Рікардо про трудову природу вартості і уявлення соціалістів-утопістів створили концепцію загибелі капіталізму і переходу до більш справедливого ладу — комунізму. «Могильником» капіталізму при цьому вважався пролетаріат — клас найманих робітників, який має антагоністичні суперечності з класом капіталістів — власників засобів виробництва. Згідно з марксистським законом капіталістичного нагромадження під тиском зубожіння і всезростаючого безробіття наймана робоча сила неминуче організується і здійснює переможну соціалісти-

чну революцію. Капіталізм розглядається закостенілою системою, нездатною на реформування, тому приреченою на саморуйнацію під тиском внутрішніх антагоністичних суперечностей.

Центральне місце в економічному вченні марксизму займає теорія додаткової вартості, яка ґрунтується на теорії трудової вартості. Додаткова вартість — неоплачена частина створеної найманою працею вартості, яка привласнюється капіталістами-експлуататорами; останні внаслідок конкуренції розподіляють її між собою у формі прибутку, процента і ренти. Всі марксистські економіні теорії — розподілу доходів, капіталу, грошей, відтворення, заробітної плати, прибутку, процента, ренти — розглядаються з точки зору існування додаткової вартості і експлуатації найманої праці.

Головний твір марксистської політичної економії — «Капітал» К. Маркса.

Марксистська політична економія наприкінці XIX ст. розмежувалась. Одні послідовники економічного вчення К.Маркса утворили течію *соціал-реформізму* (Е.Бернштейн та ін.), піддаючи перегляду його основні положення, відмовляючись від революційного переходу до соціалізму і вважаючи, що капіталізм можна перетворити в соціалізм шляхом реформ. Інші абсолютизували ідею Маркса про революційне повалення капіталізму, утворивши течію *революційного марксизму* (В.І.Ленін та ін.).

МАТЕМАТИЧНА ШКОЛА В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ — одна із основних течій *маржиналізму*. Вона сформувалась у 80-х роках XIX ст. у теоріях франко-швейцарця Леона Вальраса, Вільяма Джевонса і Френсіса Еджуорта з Англії, італійця Вільфредо Парето. Їх об'єднувало широке застосування математичних методів в обґрунтуванні теорії граничної корисності і загальної економічної рівноваги. Для обґрунтування ординалістської (порядкової) версії граничної корисності економісти-математики запровадили в економічних дослідженнях криві байдужості і бюджетних обмежень (Еджуорт і Парето). Згодом широке застосування одержали економічні індекси, розроблені представниками математичної школи.

Одним із відгалужень математичної школи стали *лозанська економічна школа* Л.Вальраса і В.Парето. Останній став одним із фундаторів *неокласичної теорії*, тому математична школа на сучасному етапі є однією із течій неокласичної теорії, причому течією дуже широкою.

Математична школа має багатьох послідовників, серед яких варто відзначити американців Ірвіна Фішера (розробив знамениті рівняння Фішера й індекс Фішера), Тьяллінга Чарльза Купманса (Нобелівський лауреат 1975 р.), шведів Густава Касселя і Кнута Віксселя, росіянина Леоніда Віталійовича Канторовича Нобелівського лауреата 1975 р.

Попередниками математичної школи ще в 40—50-х рр.. XIX ст. стали Артур Курно і Герман Госсен з Німеччини.

МЕРКАНТИЛІЗМ — перша в історії економічної думки економічна школа, яка виникла наприкінці XV ст. в Італії, Франції, Англії і Іспанії і існувала до XVIII ст. Меркантилістів об'єднували спільні уявлення про багатство, яке ототожнювалось з металевими (золотими і срібними) грошима, його джерелом, яким вважався обмін товарів, насамперед — зовнішня торгівля та засіб нагромадження багатства — **політика державного економічного протекціонізму**.

Ранній меркантилізм, або монетаризм (кінець XV—XVI ст.) ґрунтувався на теорії грошового балансу, а зрілий меркантилізм (XVII ст.) — на теорії торгового балансу. Найвідомішими меркантилістами були В. Стаффорд, Г. Ск'яруффі, Маріана, Т. Мен, А. де Монкретьєн, Ж.Б. Кольберт, А.Сєрра.

МОНАРХІЯ — форма правління, за якої верховна влада зосереджена в руках однієї особи — монарха.

МЮТЮЕЛІЗМ — вчення про добровільну, взаємовигідну відповідальність та зобов'язання, яких достатньо для досягнення соціальної та економічної гармонії, теоретиком якого був П.Ж.Прудон.

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ — різновид сучасного інституціоналізму, який досліджує вплив такого фактора, як транзакційні витрати (витрати на укладання угод) на економічний розвиток. Лідером неоінституціоналізму є американський дослідник Рональд Коуз.

НЕОКЕЙНСІАНСТВО — сучасна модифікація кейнсіанства, яка досліджує умови досягнення економічної рівноваги при стабільному економічному зростанні, опираючись на кейнсіанську методологію. Неокенсіанці доповнили вчення Дж.М.Кейнса теорією акселератора і моделями економічного зростання, дослідженням взаємозалежності інфляції, зайнятості і заробітної плати. Відомими представниками неокейнсіанства стали англійці Рой Харрод, Джон Хікс (Нобелівський лауреат 1972 р.), Ніколас Калдор, Албана Вільям Філіпс, американці Сєймур Харріс, Алвін Хансен, Євсей Домар та ін.

НЕОКЛАСИЧНА ТЕОРІЯ — широка течія в економічній теорії, яка виникла на основі маржиналізму. Ґрунтується на уявленні, що конкурентний ринковий механізм здатен стихійно і об'єктивно, без помітного державного втручання, регулювати ринкову економіку, тобто сповідувати економічний лібералізм. Фундаторами неокласичної теорії вважаються: Альфред Маршалл, Джон Бейтс Кларк і Вільфредо Парето. Зусиллями А.Маршалла неокласична теорія одержала нову назву — «економікс», тим самим відмежувавшись від старої — «політична економія». Найбільш відомі сучасні представники неокласичного напрямку — Нобелівські лауреати Мілтон Фрідмен, Роберт

Солоу, Джеймс Рід, Роберт Лукас та ін., які розвивають концепції сучасного монетаризму, природного рівня зайнятості і продовжують традиції неокласичної теорії.

НЕОКЛАСИЧНИЙ СИНТЕЗ — сучасна економічна концепція, яка намагається сполучити неокласичну теорію і кейнсіанство. Неокласичний синтез — концепція загальної економічної рівноваги, яку запропонував американський теоретик, Нобелівський лауреат Пол Антоні Самуельсон.

Він виходив з того, що неокласична теорія є окремим випадком кейнсіанської теорії — за умов повної зайнятості. Однак, альтернативність кейнсіанської і неокласичної теорій не дозволила створити задовільну концепцію їх «синтезу».

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ — одна з основних течій сучасної економічної теорії та політичної думки, яка намагається обґрунтувати необхідність поєднання принципів вільного ринкового підприємництва з обмеженим регулюванням економіки і створенням соціального ринкового господарства — економічного порядку, в якому сполучаються ринковий механізм ціноутворення із державним економічним регулюванням і соціальним захистом населення.

Центром неолібералізму є ФРН, де його принципи започаткували представники фрайбурзької економічної школи — Вальтер Ойкен, Вільгельм Рьопке, Александр Рюстов, Альфред Мюллер-Армак, а також міністр економіки, а згодом — і канцлер уряду ФРН Людвіг Ерхард. Вони обґрунтували неоліберальні економічні концепції — *ідеальних типів господарських систем, соціальної ринкової економіки, сформованого суспільства*.

НОВА ІСТОРИЧНА ШКОЛА — один з напрямів сучасного економічного лібералізму. «Нова класична» економічна теорія охоплює сучасний монетаризм, а також концепції природного рівня безробіття (теорії очікувань) і «економіки пропозиції». Вона виступає проти неокейнсіанства з його рецептами широкого державного втручання в економічні процеси. Найбільш відомі представники — Нобелівські лауреати Мілтон Фрідмен, Роберт Лукас, а також Томас Серґент, Альфред Лаффер та ін.

ОПОРТУНІЗМ — теорія, яка базується на принципі забезпечення балансу влади, контролю і критики з боку опортунізму (Белінгбрук). В політичній науці розрізняють форми політичного опортунізму: за місцем дії — парламентський і непарламентський; за способом дії — системний і ситуаційно-орієнтований.

ПОСТГЛОСАТОРИ — вчення юристів Італії XII — XIV ст., які вважали природне право правом найвищої категорії, вимогам якого мали відповідати норми чинного позитивного права. Постгласатори за-

стосовували правила схоластичної логіки (католицька теологія, орієнтована на виправдання церкви) і вважали волю природним правом, а рабство — породженням насильства.

ПОСТКЕЙНСІАНСТВО — варіант неокейнсіанства 60-90-х років ХХ ст. Основна проблема дослідження — досягнення динамічної економічної рівноваги за умов повної зайнятості з аналізом взаємозв'язку зайнятості, інфляції і заробітної плати, що знайшло вираз у кривих Філіпса. Представники — П'єро Сраффа, Албана Вільям Філіпс.

ПРОСВІТНИЦТВО — політична ідеологія, філософія і культура молоді буржуазії ХVІІІ ст., яка розвивала ідеї та гуманістичні традиції Відродження.

Просвітництво виникло у ХVІІ ст. в Англії і було пов'язане з творчістю **Дж.Локка**. Потім поширилося у Франції (ХVІІІ ст.), де знайшло відгук у творчості **Ш.Монтеск'є**, **К.Гельвеція**, **П.Гольбаха**, **Вольтера**. Воно пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою.

ПРУДОНІЗМ — різновид соціалізму, в основі якого лежать погляди Прудона. Критикуючи капіталістичне виробництво, він виступає за дрібне виробництво, створення кредитно-споживчих асоціацій, бартерного товарообігу та насильницької ліквідації держави.

РАДИКАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — критична течія в сучасній економічній теорії, яка виникла в 60-х роках ХХ ст. в США. Її особливість полягає в критичному аналізі сучасної ринкової економіки, засудженні ринкової влади (монополії). Розрізняють її два крила — праве та ліве.

Праворадикальна економічна теорія критикує, як неокласичний, так і кейнсіанський підходи, вважає, що ринкова економіка потребує значного реформування в інтересах широких верств населення. Основні представники — **Дж.К.Гелбрейт**, **П.Сраффа**, **Дж.В.Робінсон**.

Ліворадикальна економічна теорія критично оцінює сучасну ринкову економіку і вимагає її реформування, визначаючи при цьому справедливості окремих положень марксистської політичної економії, намагаючись поєднати марксизм з іншими напрямками сучасної економічної теорії. Представники — **П.Баран**, **П.Свейзі**.

РЕВІЗІОНІЗМ — суспільно-політична течія, яка піддавала критиці вчення марксистської теорії та здійснювала його ревізію (**Е.Бернштейн**).

РЕСПУБЛІКА — форма державного правління, за якого вища влада належить виборним представницьким органам.

РЕФОРМІЗМ — політичний та соціальний напрям, який характеризує зміни політичної практики чи аспекти соціального законодавства без фундаментальної перебудови політичної і соціальної структури суспільства.

РЕФОРМАЦІЯ (reformation — перетворення) — широкий суспільний рух, спрямований проти тоталітаризму католицької церкви, яка багато в чому перебрала на себе поліційні функції по відношенню до пастви.

СИНДИКАЛІЗМ — теорія створена П.Ж.Прудоном на основі концепцій робітничого самоуправління та професійного федералізму, за якою створюються федерації промислових та сільськогосподарських об'єднань наділених правом володіння всіма засобами виробництва.

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ЕКОНОМІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ — сформувався на теоретичній основі соціал-реформізму — економічного вчення правого крила соціал-демократії початку ХХ ст. (Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг).

СОЦІАЛ-РЕФОРМІЗМ — течія, яка ґрунтується на уявленнях про можливість реалізації соціалістичних ідей на засадах ринкової економіки шляхом реформування останньої. Засновник — Едуард Бернштейн.

СОЦІАЛЬНА ШКОЛА — течія економічної думки, яка сформувалась у Німеччині на рубежі ХІХ—ХХ ст., як наступниця нової історичної школи. Найвідоміші представники — Р.Штольцман, Р.Штамлер, О.Шпан, Ф.Оппенгеймер.

СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ — течія неінституціоналізму, яка широко застосовує соціологічні методи при дослідженні економічних явищ і процесів. Виникла у Франції, її фундаментом вважається Франсуа Перру, послідовниками — Г.Піру, Г.Мюрдаль, Дж.К.Гелбрейт, Р.Хейлбронер. Представники соціологічної школи піддають критиці як неокласичні, так і кейнсіанські підходи, розглядають економічні процеси результатом взаємодії різноманітних чинників, серед яких — наука і технологія, політика і ідеологія, конкуренція і державне регулювання, а економіку — частиною більш широкої інституційної системи, що знаходиться в стані еволюції.

ТЕОКРАТІЯ — форма правління державою, при якій глава церкви одночас є главою держави.

ТОТАЛІТАРИЗМ — державний устрій, який характеризується тотальним контролем держави над усіма сферами життя суспільства, ліквідацією демократичних свобод і прав людини.

УТИЛІТАРИЗМ — етичне вчення, принцип оцінювання всіх явищ з погляду їх корисності, можливості слугувати засобом досягнення певної мети.

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ — вчення про докорінну перебудову несправедливого суспільного устрою і перехід до суспільства соціальної справедливості, побудованого на комуністичних засадах — спільній власності, зрівняльному розподілу, відсутності приватної власності і грошей. Представники раннього утопічного соціалізму — Т.Мор, Т.Кампанелла, Т.Мюнцер; пізнього утопічного соціалізму — А.К. де Сен-Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен. Ідеї утопічного соціалізму характерні також для представників революційного демократизму XVIII — XIX ст. — Ж.Мельє, Г.Маблі, Морелі, Ж.Ж.Руссо, О.Радіщева, О.Герцена, М.Чернишевського, М.Бакуніна, народників, анархістів.

ФЕДЕРАЛІЗМ — принцип політичної системи, що визначає вертикальний поділ повноважень між різними рівнями врядування (центром і регіонами) та об'єднання різних територіальних та соціально-економічних одиниць, культурних та етнічних груп в одну державу. Виділяють три моделі федералізму: дуалістичний федералізм (XIX ст.), кооперативний федералізм (середина XX ст.), органічний федералізм (кінець XX ст. — початок XXI ст.).

ФІЗІОКРАТИЧНА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — одна з перших шкіл класичної політичної економії, яка сформувалась у другій половині XVIII ст. у Франції. Основоположники — Франсуа Кене, А.Р.Тюрго, послідовники — В. де Гурне, В.Мірабо, П.П.Мерсьє де ла Рів'є. На противагу меркантилістам, фізіократи джерело багатства вбачали не в обміні товарів, а в їх виробництві, хоча обмежували останнє лише сферою сільського господарства, а всі інші сфери оголосили непродуктивними. Фізіократи дали визначення поняття чистого прибутку (отожнюючи його з рентою), економічного кругообігу і відтворення, капіталу (витрат виробництва) і ціни.

ФРАЙБУРЗЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — школа німецького неолібералізму кінці 30-х років XX ст. Засновник — Вальтер Ойкен, представники — А.Рюстов, А.Мюллер-Армак, Л.Ерхард.

ЧИКАЗЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — школа неокласичної теорії, у рамках якої розвивається концепція сучасного монетаризму. Її прихильники надають вирішального значення грошовим факторам у формуванні господарської кон'юнктури і заперечують необхідність активного втручання держави в процеси відтворення. Основоположник — Мілтон Фрідман.

ШВЕДСЬКА (СТОКГОЛЬМСЬКА) ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА — течія економічної думки, яка займається проблемами антикризового регулювання, економічного зростання і економічної рівноваги. Теоретичною основою школи стали погляди шведських представників математичної школи в економічній теорії Г.Касселя і К.Вікселя. Представники — Гуннар Мюрдаль, Бергіль Олін, Ерік Ліндаль, Ерік Лундберг, Даг Хаммаршельд.

ШКОЛА ГЛОСАТОРІВ — заснована Ірнерієм на початку XII ст., основним напрямом діяльності якої стало тлумачення рукопису XI ст. «Дигести Юстиніана». Діяльність глосаторів утверджувала в юридичній практиці пріоритет правових норм і законів. З результатами діяльності представників цієї течії в середині XIII ст. було видано окремий збірник, який суди використовували як джерело чинного законодавства.

ШКОЛА ЮРИСТІВ — течія державно-правової думки Давнього Китаю, автори якої відстоювали ідею поширення в державі єдиного, уніфікованого писаного права, що покликане захищати особу, державу, власність. Разом з тим, відстоюючи ідею правового порядку, суспільної безпеки, вони допускали можливість превентивного (випереджального, запобіжного) покарання, запровадження принципу колективної відповідальності, а також покарання за принципом об'єктивної осудності (коли до відповідальності за злочин притягують родичів правопорушника).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

---

1. Агапова И.И. История экономической мысли: курс лекций / И.И.Агапова — М., 1998. — 248 с.
2. Азаркин Н.М. Всеобщая история юриспруденции: курс лекций / Н.М.Азаркин. — М.: Юрист, 1994. — 132 с.
3. Андрусяк Т.Г. Історія політичних правових вчень / Т.Г.Андрусяк. — Львів: ЛНУ, 2001. — 220 с.
4. Аникин А.В. Юность науки: жизнь и идеи мыслителей — экономистов до Маркса / А.В.Аникин. — М.,1985. — 367 с.
5. Бартенев С.А. История экономических учений: учебник / С.А.Бартенев. — М.: Юрист, 1998. — 456 с.
6. Безродний Є.Ф., Уткін О.І. Історія політичних вчень: навчальний посібник / Є.Ф.Безродний, О.І.Уткін. — К.: ВД «Професіонал», 2006. — 432 с.
7. Білоконенко О.В. Історія економічних вчень / О.В.Білоконенко. — К., 1998. — 90 с.
8. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М.Блауг. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 682 с.
9. Горкіна Л.П. Нариси з історії політично економії в Україні: остання третина XIX — перша третина XX ст./ Л.П.Горкіна. — К.: Наукова думка, 1994. — 112 с.
10. Графский В.Г. История политических и правовых учений / В.Г.Графский. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 600 с.
11. Гусейнов Р.М. История мировой экономики: Запад — Восток — Россия: учеб. пособие / Р.М.Гусейнов. — Новосибирск: Сиб.унив. узд-во, 2004. — 552 с.
12. Гуторов В.А. История политических и правовых учений / В.А.Гуторов. — СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. — 64 с.
13. Длугопольський О.В. Теорія економіки державного сектора: навчальний посібник / О.В.Длугопольський. — К.: «ВД «Професіонал», 2007. — 592 с.
14. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелогія) / М.В.Довбенко. — К.: Видавничий центр «Академія», 2005. — 336 с.
15. Жид Ш. История экономических учений / Ш.Жид, Ш.Рист. — М.: Экономика, 1995. — 85 с.
16. Ерышев А.А. История политических и правовых учений / А.А.Ерышев. — К.: МАУП, 2001. — 152 с.
17. Злупко С.М. Історія економічної теорії / С.М.Злупко. — К.: Знання, 2005. — 719 с.

18. Історія вчень про державу і право: посібник для підготовки до іспитів / О.І.Осауленко, А.О.Осауленко, В.К.Гіжевський. — К.: ФОП Ліпкан О.С., 2010. — 196 с.
19. Історія економіки та економічної думки: навч. посібник (модульний варіант) / Д.П.Богиня, Н.М.Краус, О.В.Манжуле та ін. — Хмельницький: ХНУ, 2010 — 428 с.
20. Історія економічної думки України: навч. посібник / Р.Х.Васильєва, Л.П.Горкіна, Н.А.Петровська та ін.. — К.: Либідь, 1993. — 272 с.
21. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. Ч.1,2 / за ред. В.Д.Базилевича. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
22. Історія економічних вчень / за ред Л.Я Корнійчук, Н.О.Татаренко — К.: КНЕУ, 2001. — 564 с.
23. История экономических учений: учебное пособие / под ред. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 784 с.
24. История экономических учений: современный этап / под ред. А.Г.Худокормова. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 733 с.
25. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под ред. В.С.Нерсисянца. — М.: Норма, 2006. — 728 с.
26. История политических и правовых учений: учебник / под ред. А.Н.Хорошилова. — М.: Норма, 2002. — 344 с.
27. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень. Нової доби: навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 414 с.
28. Ковальчук В.М. Історія економіки та економічної думки: навч. посібник. / В.М. Ковальчук, М.В.Лазарович, М.І.Сарай — К.: Знання, 2008. — 647 с.
29. Ковальчук В.М., Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посібник. / В.М. Ковальчук, Лі Цзе Гао, Л.А. Останкова.— К.: Центр учбової літератури, 2011. — 524с.
30. Ковальчук В.М. Історія економічних вчень. Навчально-методичний посібник. / В.М. Ковальчук, М.І. Сарай. — Т.: «Астон», 1999. — 126 с.
31. Ковальчук В.М. Історія світової економічної думки / В.М. Ковальчук, М.І. Сарай. — Т.: «Астон», 1996. — 300 с.
32. Ковальчук В.М. Ретроспектива світової економічної думки / В.М. Ковальчук, М.І. Сарай.. — Т.: Астон, 2006. — 541 с.
33. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. / А.І. Кормич — К.: Правова єдність, 2009. — 312 с.
34. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України. / Л.Я.Корнійчук — К.: КНЕУ, 2004. — 431 с.
35. Костюк В.Н. История экономических учений: Курс лекцій. / В.Н.Костюк. — М.: Центр, 1998. — 224 с.
36. Крестовская Н.Н. История учения о государстве и праве: Курс лекций. / Н.Н.Крестовская, А.Ф. Цвиркун — Харьков: Одиссей, 2002. — 448 с.

37. Крестовская Н.Н. История учения о государстве и праве: Курс лекций. / Н.Н.Крестовская, А.Ф. Цвиркун — Харьков: Одиссей, 2007. — 376 с.
38. Кушнір В.С. Історія економічних вчень: навч.посібник / В.С.Кушнір. — К.:Еспада, 2004. — 208 с.
39. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень / В.М.Лісовицький — К.: «Центр навчальної літератури», 2004. — 220 с.
40. Левита Р.Я. История экономических учений./ Р.Я.Левита — М.: ИНФРА-М, 2001. — 224 с.
41. Лортикян З.Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики / З.Л.Лортикян. — Харьков: Консул, 2004. — 360 с.
42. Любохинець Л.С., Шавкун В.М. Історія економічних вчень / Л.С.Любохинець, В.М.Шавкун. — Хмельницький: ХНУ, 2004. — 147 с.
43. Мазурок П.П. Історія економічних вчень у запитаннях і відповідях: навч.посібник / П.П.Мазурок. —К.: Знання, 2004. — 477 с.
44. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров / Е.М.Майбурд. — М., 1996. — 560 с.
45. Марченко М.Н., Мачин И.Ф. История политических и правовых учений: учебное пособие / М.Н.Марченко, И.Ф.Мачин. — М.: Проспект, 2008. — 480 с.
46. Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право: навч. посібник / О.М.Мироненко, В.П.Горбатенко. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
47. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник / М.І.Мірошніченко, В.І.Мірошніченко. — К.:Атака, 2007. — 224 с.
48. Мочерний С.В., Довбенко М.В. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) / С.В.Мочерний, М.В.Довбенко. — Львів: «Новий Світ — 2000», 2005. — 488 с.
49. Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений: учебник / В.С.Нерсисянц. — М.: Норма, 2005. — 541 с.
50. Нестеренко О.П. Історія економічних вчень / О.П.Нестеренко. — К.: МАУП, 2002. — 128 с.
51. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: посібник для підготовки до іспитів / В.В. Орленко. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. — 204 с.
52. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства / Ю.В.Павленко. — К.:Либідь, 2000. — 358 с.
53. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних вчень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації / П.В. Проскурін. — К.: КНЕУ, 2005. — 372 с.
54. Романенко И.В. История экономических учений / И.В. Романенко. — СПб., 2000. — 48 с.

55. Реверчук С.К. Історія економічних вчень: тести і вправи: навч. посібник / С.К. Реверчук, Н.Й. Реверчук, І.Г. Скоморович. — К.:КНЕУ, 2002, — 96 с.
56. Титова Н.Е. История экономических учений: курс лекцій / Н.Е.Титова. — М., 1997. — 288 с.
57. Трофанчук Г.І. Історія вчень про державу і право / Г.І.Трофанчук. — К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. — 256с.
58. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 720 с.
59. Чаньшев А.А. История политических учений. Классическая западная традиция (античность — первая половина XIX в.) / А.А.Чаньшев. — М., 2001. — 479 с.
60. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії: підручник / за ред.. А.А.Чухна. — К.: Знання, 2007. — 878 с.
61. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень: підручник / Ф.П. Шульженко. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 464 с.
62. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень / Ф.П. Шульженко, Т.Г. Андрусак. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 304 с.
63. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних вчень: навч. посібник / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. — К.:Знання-Прес, 2002. — 514с.
64. Юхименко П.І. Теорія монетаризму: навч. посібник / П.І.Юхименко. — К.: Кондор, 2008. — 378 с.
65. Ядгаров Я.С. История экономических учений / Я.С.Ядгаров. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 320 с.
66. Ядгаров Я.С. История экономических учений: учебник / Я.С.Ядгаров. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 480 с.

Зміст

Вступ	3
Тема 1.	
НАУКОВІ ОСНОВИ І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ	5
1.1. Предмет історії політичних та економічних вчень	5
1.2. Методи історії політичних та економічних вчень	7
1.3. Функції історії політичних та економічних вчень	8
<i>Питання для контролю рівня знань студентів .....</i>	<i>9</i>
<i>Тести .....</i>	<i>9</i>
Тема 2.	
ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧ- НИХ ПОГЛЯДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ І АНТИЧНО- ГО СВІТУ	11
2.1. Економічна думка та погляди на державу і право циві- лізації Стародавнього Сходу	12
2.2. Державно-правова та економічна думка Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю	15
2.3. Економічні та політичні вчення античної Греції	23
2.4. Проблеми раціональної організації рабовласницької ла- тифундії у працях давньоримських філософів. Державно- правові вчення Стародавнього Риму	32
2.5. Становлення християнських економічних та державно- правових ідей	35
<i>Питання для контролю рівня знань студентів .....</i>	<i>36</i>
<i>Тести .....</i>	<i>36</i>
Тема 3.	
ПОЛІТИЧКО-ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ СЕРЕД- НЬОВІЧЧЯ	42
3.1. Економічні та політичні погляди ідеологів країн серед- ньовічного Сходу	42
3.2. Економічні та політичні погляди кантоністів	47
3.3. Політико-правові вчення мислителів і юристів серед- ньовіччя	53

3.4. Економічна думка та становлення поглядів на державу та право в Україні раннього періоду Середньовіччя	56
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	59
<i>Тести</i>	60

Тема 4.

ТЕОРІЇ МЕРКАНТИЛІСТІВ ТА ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XV—XVII ст. 62

4.1. Загальні принципи та історичні умови виникнення меркантилізму. Економічні теорії раннього меркантилізму	62
4.2. Ідеї пізніх меркантилістів. Теорія торгового балансу	66
4.3. Політико-правові концепції обґрунтування абсолютизму	69
4.4. Державно-правові ідеї Реформації (Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, Жана Кальвіна)	72
4.5. Розвиток меркантилізму в Україні та Росії	74
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	76
<i>Тести</i>	76

Тема 5.

КЛАСИЧНА ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА 81

5.1. Зародження класичної політичної економії в Англії та Франції. Економічні погляди У.Петті та П.Буагільбера	82
5.2. Критика меркантилізму та захист сільського господарства в працях Р.Кантільона	85
5.3. Держава і право у вченнях мислителів Нового часу	86
5.4. Економічні погляди фізіократів	89
5.5. А.Сміт та його місце в історії економічної науки	91
5.6. Д.Рікардо і класична політична економія	93
5.7. Розвиток ідей класичної школи в українській політекономії	95
5.8. Політико-правові вчення західноєвропейського просвітництва	100
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	107
<i>Тести</i>	108

Тема 6.

ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. ЗАВЕРШЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ. . . 116

6.1. Історичні умови виникнення пізньої класичної політичної економії на межі XVIII—XIX ст.	117
6.2. Розвиток ідей класичної школи у Франції. Ж.Б. Сей	117
6.3. Економічні погляди Т. Мальтуса	118

6.4. Критика ідей класичної політекономії у працях Н. Сеніора, Ф. Бастіа, Г. Кері	120
6.5. Доктрина соціальних реформ Дж.С.Мілля та Дж.Р. Мак-Куллоха	122
6.6. Ідеї реформізму в пізній класичній політекономії С. Сімонді. Економічне вчення П. Ж Прудона	123
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	126
<i>Тести</i>	126

Тема 7.

СОЦІАЛІСТИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ	132
7.1. Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму	133
7.2. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму	135
7.3. Революційно-демократичний напрям в економічній думці. Економічні концепції ліберального народництва	139
7.4. Історичні умови зародження і початок формування марксистської політичної економії у 40—50р.р. ХІХ ст. Державно-правове вчення марксизму. Розробка К.Марксом і Ф.Енгельсом економічної теорії капіталізму.	141
7.5. Розвиток В.І.Леніним марксистської політичної економії	147
7.6. Економічні погляди К.Родбертуса. Ф.Лассаль і його економічна програма	149
7.7. Відображення марксизму в працях українських та російських економістів	150
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	155
<i>Тести</i>	156

Тема 8.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СВИТОГЛЯДУ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО. ВИНИКНЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ.

. . . . .	161
8.1. Зародження системи національної політичної економії у Німеччині	162
8.2. Вчення про державу та право У Німеччині кінця ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. Історична школа права	164
8.3. Становлення ідей історичної школи (В. Рошер, К. Кнісс, Б. Гільдебрандт)	170
8.4. Нова історична школа (Г. Шмоллер, Л. Brentano, К. Бюхер). Теорії державного регулювання економіки	173
8.5. Виникнення інституціонального напрямку в німецькій політекономії.	177

8.6. Соціальний напрям в політичній економії. Ідеї реформізму Р.Штаммлера, Р.Штольцмана	179
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	181
<i>Тести</i>	181

Тема 9

МАРЖИНАЛІЗМ. СТАНОВЛЕННЯ НЕОКЛАСИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ 185

9.1. Історичні умови виникнення маржиналізму та його методологія. Й.Г. Тюнен, Ж. Дюпюї, А. Курно, Г. Госсен — попередники маржиналізму.	186
9.2. Австрійська школа маржиналізму: основна проблематика досліджень.	189
9.3. Кембриджська школа маржиналізму та виникнення неокласичного синтезу	190
9.4. Американська школа граничної продуктивності. Економічне вчення Дж.Б. Кларка	194
9.5. Математична школа економічної науки. Лозаннська школа маржиналізму: пошуки загальної рівноваги.	196
9.6. Шведська (стокгольмська) школа маржиналізму	200
9.7. Маржиналістські ідеї в Україні.	201
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	205
<i>Тести</i>	205

Тема 10.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У ХХ ст. КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ 212

10.1. Історичні передумови і основні теоретико-методологічні засади кейнсіанства. Економічне вчення Дж.М.Кейнса	212
10.2. Неокейнсіанство та його особливості	218
10.3. Особливості розвитку ідей посткейнсіанства. Розвиток кейнсіанства у США та західноєвропейських країнах	227
10.4. Кейнсіанська теорія та економічна політика.	229
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	230
<i>Тести</i>	230

Тема 11.

ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕЛІБЕРАЛІЗМ І МОНЕТАРИЗМ 233

11.1. Еволюція неокласичних ідей у ХХ ст. Економічний лібералізм Л.Мізеса і Ф.Хаска. Концепція Дж.Міда	234
11.2. Перегляд неокласичної концепції ринку. Теорія «соціального ринкового господарства» німецьких неолібералів.	236
11.3. Особливості французького неолібералізму.	239

11.4. Монетарна система М.Фрідмена	240
11.5. Теорія раціональних очікувань	241
11.6. Економіка пропозиції та її аналіз	244
11.7. Концепції неокласичного синтезу.	246
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	247
<i>Тести</i>	247

Тема 12.

ТЕОРІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ, ДОБРОБУТУ

ТА ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 249

12.1. Етапи виникнення та основні погляди інституціоналізму. Ранній інституціоналізм та його основні течії.	250
12.2. Основні положення і течії пізнього інституціоналізму.	253
12.3. Неоінституціоналізм	255
12.4. Теорії глобальної промислової революції та індустріального суспільства.	257
12.5. Теорії комп'ютерної революції.	258
12.6. Теорії підприємницької економіки та інформаційного суспільства	260
12.7. Міждисциплінарна інтервенція і асиміляція в сучасній економічній теорії	262
12.8. Інтегративна юриспруденція та її розвиток	263
<i>Питання для контролю рівня знань студентів</i>	264
<i>Тести</i>	265

**ГЛОСАРІЙ ОСНОВНИХ ТЕЧІЙ, НАПРЯМІВ І ШКІЛ
ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ 269**

**СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ 284**

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Л. С. Любохинець,
В. М. Шавкун,
Л. М. Бабич

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 10.01.2013 р. Формат 60х84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,5.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.

